

Філософія:

словник термінів та персоналій

ББК 87я2
Ф56

Автори-укладачі:
Бліхар В'ячеслав Степанович,
доктор філософських наук, професор
(Львівський державний університет внутрішніх справ)
Козловець Микола Адамович,
доктор філософських наук, професор
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)
Горохова Людмила Вікторівна,
кандидат філософських наук, доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)
Федоренко Володимир Валерійович,
кандидат філософських наук, доцент
(Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова)
Федоренко Валерій Олександрович,
кандидат філософських наук, доцент
(Житомирський інститут Міжрегіональної академії управління персоналом)

Рецензенти:
Я. М. Білик, доктор філософських наук, професор;
Б. Б. Глотов, доктор філософських наук, професор;
О. П. Полисаєв, доктор філософських наук, професор.

Ф56 Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. − Київ: КВЩ, 2020. − 274 с.

ISBN 966-539-429-0

Словник, що містить понад 600 понять і персоналій, ґрунтується на матеріалах вітчизняної і зарубіжної літератури, а також авторських текстах. Значна увага в ньому приділяється роз'ясненню філософських категорій, понять і термінів. Охарактеризовані основні філософські напрями, течії і школи, а також наведені матеріали про видатних філософів і мислителів, які найбільше вплинули на розвиток філософської думки.

Поданий словниковий понятійно-категорійний апарат філософії прислужиться студентам, курсантам та аспірантам закладів вищої освіти. Він буде цікавий всім, хто хоче оволодіти основами філософських знань на сучасному рівні, пізнати ази філософської мудрості.

ББК 87я2

ISBN 966-539-429-0

ВІД АВТОРІВ-УКЛАДАЧІВ

Кожній людині притаманне прагнення до мудрості, вона спрямовується думкою на осмислення життєво важливих проблем, на пошук відповідей на запитання, що стосується відношення до інших людей, суспільних норм, світу загалом, цінностей, вибору тієї чи іншої професії тощо. Філософія допомагає людині навчитися правильно мислити. У філософії людина здатна усвідомити себе в широкому антропологічно-аксіологічному розумінні.

У професійному ракурсі філософія сприяє становленню фахівця, розширяє його світогляд, культуру, впливаючи на формування відповідного знання, що є запорукою уникнення, власне, професійного нігілізму. Незалежно від сфери діяльності людини, свідченням високого інтелектуального рівня, здатності мислити, комунікувати та вирішувати проблемні питання на професійному рівні є філософська освіченість (не тотожна філософській освіті).

Нові умови суспільного та інтелектуального розвитку диктують, відповідно, і новий погляд на словниковий варіант викладу філософського знання, яке перебуває у постійному розвитку. Ніхто не володіє готовою істиною й універсальною парадигмою знання, яка б слугувала б миленнєвою «відмичкою» до всіх питань буття і свідомості. Філософський погляд на оточуючу реальність передбачає врахування постійних змін, в яких ми живемо і прагнемо осмислити.

Автори-укладачі словника прагнули уникнути поширених нині запевнень про повну об'єктивність і безпристрастність. Для нас очевидним є те, що соціальні, мисленнєві, природні та інші процеси не можуть бути повністю «схоплені» в думках, теоріїу всьому розмаїтті їх проявів, течій і потоків. Вони не можуть бути до кінця описані такими, якими є в дійсності, оскільки завжди схематизуються, ідеалізуються і моделюються у світлі тієї чи іншої ідеї, концепції. В основу словника покладені такі принципи, як доступність, розумна повнота, пропорційність і відкритість викладу наведеного в ньому матеріалу.

Навчальне видання виконує праксеологічну функцію навчальної дисципліни «Філософія», що передбачає прищеплення у студентів,курсантів та аспірантів закладів вищої освіти любові до мудрості.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

абс. – абсолютний
напр. – наприклад
бл. – близько
народ. – народився, народилась
болг. – болгарський
нім. – німецький
в т. ч. – в тому числі
польс. – польський
грец. – грецький
прибл. – приблизно
до н. е. – до нашої ери
р., рр. – рік, роки
іспан. – іспанський
ст. – століття
італ. – італійський
та ін. – та інші
і т. п. – і тому подібне
т. зв. – так званий
лат. – латинський
т. ч. – таким чином
млн. – мільйон
франц. – французький

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Аа Бб Вв Гг Ґґ Дд Ее

Єє Жж Зз Ии Іі Її

Йй Кк Лл Мм Нн Оо Пп

Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц

Чч Шш Щщ Ьь Юю Яя

А

АББАНЬЯНО (італ. Abbagnano) *Нікола* (1901–1990) − італійський філософ, представник «позитивного» екзистенціалізму. Народився у м. Салерно (Італія) у сім'ї адвоката. Навчався на філософському факультеті Неапольського університету, який закінчив у 1922 р. До 1936 р. − професор філософії і педагогіки одного з навчальних закладів у Неаполі, відповідальний редактор філософського журналу «Логос». У неапольський період займався проблемами наукової методології**.**

З 1936 р. по 1976 р. − професор Туринського університету. З приїздом до Турина починає цікавитись філософією екзистенціалізму. Формує свою оригінальну екзистенціальну філософську концепцію («Структура екзистенції», 1939; «Вступ до екзистенціалізму», 1942; «Позитивний екзистенціалізм», 1948), яку називає «позитивним» екзистенціалізмом. «Позитивний» екзистенціалізм розглядав як своєрідну «вічну філософію» людського існування, здатну допомогти людині зрозуміти саму себе, інших людей та усю навколишню дійсність. Вона не тільки охоплює вироблення основних понять і конструкцій, але й є основним вибором, рішенням, турботою та стражданням, адже лише завдяки такій філософії людина може жити повноцінним життям та бути сама собою. Одночасно виявляє зацікавлення американським прагматизмом (у викладі Дж. Дьюї), філософією науки і неопозитивізмом.

Після війни брав участь у створенні Центру методологічних досліджень у Турині, у 1950 р. заснував видання «Соціологічний квартальник» («Quaderni di sociologia»), у 1952 р. став співредактором філософського журналу «Журнал філософія» («Rivista di filosofia»). Критика філософських висновків *М. Гайдеггера, К. Ясперса* та *Ж.-П. Сартра*, прагматизму Дж. Дьюї та неопозитивізму призвела його до формування нового філософського напряму під назвою «Нове Просвітництво» (згодом − «методологічний емпіризм»), розвиток якого у 50-х рр. XX ст. був зумовлений зростаючим зацікавленням наукою, зокрема соціологією.

Центральне місце у філософській концепції **А.** займала проблема свободи. Свобода існування, на його думку, має сенс лише щодо буття, а питання, бути вільною чи залежною, людина вирішує лише підчас вільного вибору, що допомагає їй стати собою.

Для обґрунтування оптимістичного прогнозу людського існування (екзистенції) висунув універсальну формулу «можливості можливого», відповідно до якої вибір повинен здійснюватись так, щоб унеможливлювався і подальший вибір.

У 1952–1960 рр. співпрацював із членами наукового об'єднання «Нове Просвітництво», організував серію з'їздів, у яких взяли участь

філософи, що цікавились актуальними проблемами тогочасної зарубіжної філософської думки. У 1964 р. співпрацював із виданням «Ла стампа» («La Stampa»), а з 1972 р. − «Джіорнале»(«Giornale»). У Мілані був обраний депутатом у міську раду від ліберальної партії.

АБЕЛЯР (Abelard, Abailard) *П'єр* (1079–1142) – франц. філософ і теолог, полеміст, представник середньовічного номіналізму. Навчався у відомого середньовічного філософа Росцеліна, філософській школі у м. Шартр, а згодом − у Парижі у Гільйома де Шампо, у школі при соборі Нотр-Дам, з якої був вигнаний за свої дискусії із представниками крайнього реалізму. Заснував власну філософську школу, пізніше навчався у школі м. Лан, де слухав лекції відомого богослова Ансельма Ланського.

Раціоналізував співвідношення віри та розуму, вважаючи умовою віри розуміння («Розумію, щоб вірити»). Висловлював сумнів убезумовній істинності положень релігійної віри та вимагав осмислено ставитись до священних релігійних текстів. Філософія **А**. була різновидом критичного лінгвістичного аналізу, оскільки він уважав, щоуніверсалії (поняття) отримують статус буття у сфері інтелектуального пізнання, формуючи так званий «концептуальний» світ. Намагався примирити представників номіналізму та реалізму. Універсалії розумів як поняття, концепти розуму, внаслідок чого філософська теорія **А**. іменується концептуалізмом.

Теза про те, що тільки слова (*nomen*) визначають сутність понять, даланазву одному із напрямів філософії середньовіччя. У процесі пізнання людина узагальнює основні аспекти своїх індивідуалій ташляхом абстрагування формує змішаний образ, що виражається іменем, словом, яке має не лише фізичне звучання (*vox*), але й також певне мовне значення (*sermo*). Етичні погляди **А**. ґрунтувались на твердженні про повну моральну відповідальність особи за свої вчинки, розуміння діяльності людини як такої, що визначається її намірами.

АБСОЛЮТ (лат. *absolutes* − безумовний, необмежений, досконалий) − філософське поняття, яке вживається у значенні: 1) вічного, ніким не створеного, безкінечного, досконалого, незмінного і самодостатнього суб'єкта, який ні від кого не залежить (навпаки, від нього залежить все суще); 2) незмінної першоснови світу, початку всього сущого, що протистоїть будь-якому відносному і чимось зумовленому буттю. **А**. властиві такі характеристики, як реальність, недоступність людському пізнанню, у крайньому випадку загальноприйнятим способом, і т. ін. Синонімами **А**. виступають абсолютний дух, абсолютна ідея, абсолютний розум, абсолютне буття, мудрість, абсолютна свідомість тощо. В релігійних системах термін **А**. використовується для позначення Бога як вседосконалого Творця світу, в мистецтві − краси,

в науці − істинного знання, в житті людини − стану досягнення ідеальної досконалості, щастя та ін. Як **А**. в аксіології сприймаються абсолютні, загальнолюдські цінності.

АБСОЛЮТИЗАЦІЯ − 1) абстракція найвищого рівня; уявне надання певному об'єкту недосяжно високих якостей, властивостей, значень; 2) приписування визначальної ролі якомусь одному серед чинників (або аспектів, сторін, ознак, властивостей тощо) за ігнорування інших при поясненні природних, соціальних, психічних явищ і процесів.

АБСОЛЮТНА І ВІДНОСНА ІСТИНА– категорія філософії, що характеризує процес розвитку пізнання і розкриває співвідношення між: 1) тим, що вже вивчено, і тим, що буде пізнаватися в процесі подальшого розвитку наук; 2) тим, що у складі пізнання людиною змінено, уточнено,спростовано в ході розвитку науки, і тим, що що залишається неспростованим. Вчення про **А. і** і **В. і.** дає відповідь на питання: чи можуть уявлення людини, що відображають об'єктивну істину, виражати її відразу, повністю, безумовно, абсолютно або ж тільки приблизно, відносно? Тим-то **А. і.** розуміється як повне, точне, вичерпне знання про предмет чи явище, цілісне відображення об'єкта пізнання і як той елемент знань, що може бути спростований у майбутньому. Знання людини на кожному ступені розвитку зумовлене досягнутим рівнем науки, техніки, виробництва.

В міру розвитку пізнання і практики уявлення людини щодо природи поглиблюються, уточнюються. Тому наукові істини є відносними у тому розумінні, що не дають повного, вичерпного знання про сферу предмета, що вивчається, і містять такі елементи, які в процесі пізнання змінюються, уточнюються, поглиблюються, замінюються новими. Разом з тим, кожна **В. і.** означає крок уперед у пізнанні **А. і.** , містить, якщо істина наукова, елементи **А. і.** Неперехідної межі між **А. і.** і **В. і.** немає. Із суми **В. і.** складається **А. і.** Історія науки і суспільної практики підтверджує такий діалектичний характер розвитку пізнання. У процесі розвитку науки глибше і повніше розкриваються властивості предметів і відносин між ними, наближаючись до пізнання **А. і.** З другого боку, раніше створені теорії постійно уточнюються, розвиваються: одні гіпотези спростовуються або підтверджуються і стають доведеними істинами (напр., гіпотеза про існування атомів); другі поняття усуваютьсяз науки(напр., «теплород» і «флогістон»), інші поглиблюються, узагальнюються. Вчення про **А. і. в. і.** конкретизується щодо відповідності, спрямованості проти метафізики, що оголошує кожну істину вічною, незмінною («абсолютною»), і проти різних концепцій релятивізму, які стверджують, що всяка істина є лише відносною (релятивною), що розвиток науки свідчить лише про зміну

помилок, хиб, які йдуть одна за одною, а тому немає і не може бути об'єктивної істини.

АБСОЛЮТНА ІДЕЯ (нім. *die absolute Idee*) − філософське поняття, яке позначає надприродне і нічим не зумовлене духовне начало, доприродну сутність, «божественну» думку, надсуб'єктивний розум, який породжує реальний матеріальний світ –природу, людину, суспільство, а також людське мислення. **А. і.** притаманні такі характеристики, як реальність, присутність, невідчутність, недоступність людському пізнанню тощо. Поняття **А. і.** міститься в низці систем об'єктивного ідеалізму, релігійній філософії. Зазначене поняття є засадничою категорією у філософії Г. Гегеля, котра означає універсум у всій його повноті, безумовну, конкретну й особисту всезагальнусть, повноту всього сущого і яке саме є цим єдино сущим.

Постаючи одночасно субстанцією і суб'єктом, **А. і.** реалізує себе у процесі власного іманентного розвитку. Розгортання, саморозкриття змісту **А. і.**, за *Гегелем*, відбувається у вигляді низки етапів поступального руху від абстрактно-всезагального до конкретно-часткового, як синтез гранично загальних, а тому абсолютно протилежностей − мислення і буття, суб'єктивного й об'єктивного, завдяки чому відбувається перехід до вищих щаблів розвитку. На першому етапі **А. і.** постає як «ідея-в-собі», яка позбавлена самосвідомості і розвивається у формі чистого мислення. У такому вигляді вона є предметом логіки. Розгортаючи свій зміст від першої категорії (буття) до останньої (**А. і.**), логіка постає абсолютно-конкретною єдністю усіх категорій. Другий етап саморозкриття **А. і**. – природа, або її буття в матеріальній дійсності. Розкриваючи зміст в «іншому», в «інобутті», **А. і.** на етапі природи сходить до духу і повертається до єдності з собою. Дух − третя й остання стадія розкриття **А. і.** − проходить етапи суб'єктивного духу, об'єктивного духу та абсолютного духу, реалізуючи її саморозвиток, остаточне злиття (синтез) одиничного із загальним (абстрактного з конкретним) і втілюючи її повноту.Тим самим **А. і**. перетворюється в абсолютний дух, в «ідею-в-собі-і-для себе» і яка виступає на цьому етапі предметом гегелівської філософії духа. **А. і.** , за Гегелем, не існує окремо від логічної ідеї, природи і духу, до них і раніше них. Сам *Гегель* припускав, що абсолютне одночасно існує в різних формах, жодна з яких не виражає його сутність повністю, а є лише окремим його аспектом. Тому абсолютний дух, який розглядається *Гегелем* в завершальній частині його системи, постає єдністю всіх своїх компонентів. У змісті **А. і.** *Гегель* виокремлює три аспекти: 1) *субстанційний*: як абсолютна субстанція **А. і** іманентно притаманна світу і визначає його розгортання; 2) *діяльнісний, активістський*: як прояв іманентно притаманній їй здатності до самотво-

рення, саморозвитку; 3) «*самосвідомість*»: **А. і.** як усвідомлююча себе «тотальність». У прагненні до повного самопізнання і самореалізації **А. і.** спрямовує та забезпечує процес розвитку всього сущого.

Відтак за змістом **А. і** містить в собі всі можливі форми та визначення буття, володіє характеристиками не лише засади усього існуючого (субстанція), а й вищою дієвою та творчою активністю (абсолютний суб'єкт) природи, людини, суспільства, держави. Форми свідомості й духу є лише різними формами та етапами саморозвитку та самопізнання **А. і.**, яка в часі розгортає і демонструє свої приховані можливості й зміст.

АБСОЛЮТНЕ І ВІДНОСНЕ − філософські категорії: **А**. − безумовне, незалежне, безвідносне, самостійне, нічим не обумовлене, непорушне й незалежне. **В.** (релятивне) − опосередковане, характеризує явище в його зв'язках з іншими явищами, залежне від них. Рухома матерія нічим не обумовлена і необмежена, вічна та невичерпна, тобто абсолютна. Численні види матерії, конкретні форми її руху, нескінченно змінюють одна одну − тимчасові, кінцеві, минущі, відносні. Кожна річ **В.**, але вона − частка цілого, і в такому розумінні містить у собі елементи **А.**: те, що в одному зв'язку відносне, в іншому − абсолютне тощо.

АБСТРАКЦІЯ (лат. *abstractio* − віддаляти, відволікати) − один із моментів процесу пізнання, який полягає у виділенні основних, істотних рис, зв'язків та ознак предметів і явищ з одночасним відкиданням незначних рис, зв'язків та ознак. Як результат мисленнєвого абстрагування, **А**. постає у формах чуттєво-наочного образу (напр., модель), поняття, судження, наукової та філософської категорії.

АБСТРАКТНЕ МИСЛЕННЯ − процес відображення об'єктивного світу в поняттях, судженнях, умовиводах, ідеях, гіпотезах, теоріях тощо, які є раціональними формами організації знання і засобами (способами) пізнання.

«АБСУРДУ ФІЛОСОФІЯ» − різновидність філос. екзистенціалізму, сформульований франц. філософом *А. Камю* в есе «Міф про Сізіфа», що має характерний підзаголовк «Ескіз філософії абсурду». Життя, − стверджує Камю, − позбавлене будь-якого раціонального змісту, тобто є абсурдним, хоча позірно виглядає наділеним глибоким сенсом. Ілюзорність уявлень про раціонально-смислові підстави життя виявляється у людини в певних критичних ситуаціях. Зазнаючи краху у способах раціонального розуміння життя, людина впадає у відчай, а відчай породжує потяг до самогубства (адже життя в такій ситуації виявляється «не вартим, щоб його жити»). Саме тому Камю проголошує самогубство основним питанням філософії, проте, він не вважає самогубство правильним вирішенням проблем. Слід приймати життя таким, яким воно є − абсурдним. Видимість же в житті раціонального

розуміння − результат людської звички усвідомлювати та «раціоналізувати» все, що її оточує, і «звинувачувати» можна лише самого себе. Тому символом людини, людства взагалі Камю приймає міфічну постать коринфського царя Сізіфа, засудженого богами довічно виконувати роботу (викочувати на високу гору важкий камінь, який при наближенні до вершини неодмінно «вислизає» з рук і падає вниз), що ніколи не завершиться успішно («раціональним результатом»). Проте, виконуючи роботу, Сізіф доходить висновку, що радість життя і щастя зовсім не обов'язково жорстко пов'язані з позитивним (раціональним) результатом − «однієї боротьби за вершину, − констатує Камю, − цілком досить, щоб заповнити серце людини. Тому слід уявити Сізіфа щасливим». Отже, наголошував Камю, абсурдність життя не є підставою для відчаю і самогубства, слід жити за принципом «немаєзавтрашнього дня».

АВГУСТИН БЛАЖЕННИЙ (Augustinus Sanctus) *Аврелій* (354–430) − християнський філософ і теолог, представник середньовічної патристики, визнаний блаженним у православній церкві тасвятим і Вчителем Церкви − у римо-католицькій. Активний борець із єресями. З 395 р. римо-католицький єпископ Гіппону. Не допускав існування філософії поза теологією. Написав 93 твори в 232 книгах, серед яких філософські праці «Про місто Боже» та «Сповідь». На засадах поєднання платонівського вчення з тогочасним християнським віровченням сформував особисту світоглядно-теоретичну концепцію, в основі якої знаходився захист християнського віровчення як єдино допустимого.

Онтологія **А. Б.** розглядає Бога як основний принцип буття сущого, а буття самого Бога виводить із самосвідомості людини та самодовершеності її мислення. Одним із перших звернув увагу на проблеми формування особистості та розвитку суспільства. Розробив релігійно-філософську концепцію всесвітньо-історичного розвитку. Світова історія, подібно, до життєвого циклу окремої людини, тлумачиться мислителем не як щось самодостатнє й самоцільне, а як провіденціальний процес, перебіг якого підпорядкований реалізації Божественної мети. Спрямованість історії людства визначається при цьому, за **А. Б.**, двома катастрофами світового значення, що є своєрідними полюсами силового поля історичного процесу: гріхопадінням Адама і Єви та Страшним судом.

Все, що відбувається між цими двома подіями і становить зміст всесвітньої історії, яка є реалізацією початкового божественного плану. Відповідно до реалізації завдань цього проекту історія поділяється **А. Б.** на сім віків, або «днів» сотворення: перший − від Адама до всесвітнього потопу; другий − від цього потопу до Авраама; третій − від Авраама до Давида; четвертий –від Давида до Вавилонського полону; п'ятий − від Вавилонського полону до народження Христа; шостий −

від народження Христа до його розпяття з наступним воскресінням; сьомий–, коли Богвідпочиває, − від сходження Христа на небо до страшного суду.Ця періодизація як і вся філософсько-історична побудова **А. Б**. в цілому ґрунтується на матеріалах біблійної історіографії. Божественна мета історії реалізується, вважав **А. Б**., в протиборстві двох великих спільнот людей, що змішані в реальному історичному процесі. Це, з одного боку, спільнота земна (від лат. *civita sterrestris*), чи місто (царство) земне, прототипом якого для А. Б. була Римська імперія, з другого − спільнота небесна (від лат. *civitas coelestis*) або місто (царство) боже. Першу складають ті, що живуть за людськими законами і будуть покарані посмертно, другу − ті, що узгоджують своє життя з божою волею, і будуть залучені до цаства Божого. Створюючи вчення про принципову відмінність світського і духовного об'єднань людей, світської та релігійної властей, **А. Б**. не заперечував й певної позитивної ролі світської держави.

АВЕНАРІУС *Ріхард* (1843 − 1896) − швейцарський філософ, суб'єктивний ідеаліст, один із засновників емпіріокритицизму, професор Цюріхського університету. В центрі його філософії знаходиться поняття джосвіду, де нібито знімається протилежність свідомості та матерії, психічного та фізичного. **А. Р.** виступав з критикою матеріалістичної теорії пізнання, визначаючи її як інтроекцію, тобто вкладання зовнішнього світу в свідомість людини; відстоював теорії «принципової координації» суб'єкта і об'єкта, тобто їх абсолютну взаємозалежність.

АВЕРРОЇЗМ − філософсько-теологічний напрям у західноєвропейській середньовічній культурі та культурі епохи Відродження. Доктрина **А**. ґрунтувалась на поглядах арабського філософа Ібн Рушда (в лат. версії − Аверроєса; 1126 − 1198), який доводив вічність і нестворюваність матерії і руху, заперечував безсмертя душі і потойбічне життя, критикував містичні погляди і створив чисельні коментарі до праць Арістотеля. Основними положеннями **А**. були: 1) вічність світу; 2) універсальний детермінізм; 3) Бог − першорушій і першопричина світу, чистий розум, а не вольове начало; 4) божественна діяльність − причинно зумовлена, а не вільна; 5) душа − форма тіла, смертна, як і саме тіло; 6) незалежність філософського знання від теології. **А**. став своєрідною формою вільнодумства, що межував з єресю. Відповідно поширення **А**. наштовхнулось на жорстку протидію з боку ортодоксальних церковних кіл.

АВТАРКІЯ: 1) в античній філософії та етиці − стан самозаспокоєності,самодостатності, внутрішнього самозадоволення, незалежності від інших людей чи обставин; 2) в широкому розумінні − властивість закритої системи до самовідтворення, самозабезпечення.

АВТОНОМІЯ і **ГЕТЕРОНОМІЯ** (грец. *autos* − сам; *heteros* − інший і *nomos* − закон, підстава) − тенденції в розвитку філософського знання, які виражаються в прагненні обґрунтувати суще. Як категорії онтології поняття **А**. і **Г**. у найзагальнішому значенні позначають відповідно внутрішню або зовнішню зумовленість певних властивостей, подій і процесів у певному сущому, наявну міру незалежності будь-якого явища від зовнішньої причинної зумовленості чи зовнішню зумовленість чого-небудь, що можна так чи інакше ідентифікувати, виокремивши з середовища.

Поняття **А**. обґрунтовує наявність в об'єкту або явища імманетних власних закономірностей існування і розвитку. Як характеристика високоорганізованих, насамперед живих і соціальних,систем, **А.** означає, що функціонування і поведінка таких систем визначається їх внутрішніми підставами, внутрішньою організацією та активністю і не залежать від впливу зовнішнього середовища. Говорять про **А**. органічного життя відносно неорганічного, про етичну **А.**, культурно-персональну і територіальну **А.**, про ту чи іншу міру **А.** етносів, націй, цивілізацій. У політико-правому контексті поняття **А.** і **Г.** стосуються міри державного суверенітету. Поняття **А.** відіграє важливу роль у різних галузях прикладної етики − біологічної, медичної, екологічної та ін. Поняття **Г.** виводить суще не із нього самого, а з певного метафізичного положення (Основа, Начало, Єдине, Логос, Ідея тощо), трансцендентного сущого, того, що не піддається верифікації чуттєво. У межах античної класики характерним був пошук такого начала в інтелектуально-теоретичній сфері, а для філософії елліністичного періоду − в принципах етико-практичного плану, нормах поведінки чи способі ставлення до навколишньоїдійсності.

У філософії Нового часу спостерігається перехід від **Г**. до натуралізму: вивчення природи новітніми засобами передбачало найбільш адекватне осягнення Творця за допомогою природного розуму. Пізніше в руслі раціоналізму виникають скептичні тенденції, які оголошують автономне знання догматизмом (після Канта). В автономістській установці формується статус філософського знання як виняткового, вищого. Цю претензію, яка заперечується або зовсім не визнається багатьма теоретиками дисциплін природничого знання, філософія зберігає в ряді випадків й донині, незважаючи на те, що вона давно перестала шукати метафізичні підстави буття.

АГНІ-ЙОГА (Жива етика) − синкретичне містико-філософсько-етичне вчення Миколи та Олени Реріхів, яке ставить за мету розкрити вищі психічні потенції і сили організму людини заради її внутрішньої трансформації; спрямувати еволюцію людства до вищих форм космічного буття.

АГНОСТИЦИЗМ (грец. *agnos-tos* − непізнаваний) − вчення про реальність недоступних пізнанню речей, яке вважає неможливим пізнання суті предметів та явищ, однозначно довести адекватність пізнання дійсності. **А.** виник на основі античного скептицизму і середньовічного номіналізму. Сам термін **А.** вперше був використаний англійським природознавцем Т. Гекслі для позначення непізнаваності того, що не може бути сприйнято відчуттями, а відтак є помилковим у випадку його сугубо раціонального конструювання. **А.** виходить з того, що дійсність може бути пізнана тільки шляхом чуттєвого досвіду. Все те, що лежить поза суб'єктивним досвідом, не можна вважати фактом дійсності. **А.** властиве заперечення об'єктивного характеру пізнавальних процесів. Для аргументації цієї позиції використовуються різні методики спростування принципового закону об'єктивного пізнання − причинності. Доводиться неможливість побудови універсальної системи пізнання через брак об'єктивних критеріїв істини. Вчення **А.** отримало класичний розвиток у філософії Дж. Берклі, Д. Юма та І. Канта. В сучасній філософії елементи **А.** притаманні непозитивізму, екзистенціалізму, прагматизму, критичному реалізму та деяким іншим напрямам.

АДОРНО, *Візенгрунд-Адорно Теодор* (1903 − 1969) − німецький філософ, соціолог, музикознавець, композитор. Один із засновників і видних представників франкфуртської школи, автор «критичної теорії суспільства». Основні праці: «Діалектика просвітництва» (у співавторстві з М. Хоркхаймером), «Філософія нової музики», «Авторитарна особистість» (у співавторстві з Р. Сєнфордом, Є. Френкель-Брюнсвиком, Д. Левінсоном), «Призми. Критика культури і суспільство», «Негативна діалектика», «Естетична теорія».

Власні філософські погляди **А**. сформувались під впливом гегелівської діалектики, психоаналізу З. Фройда, неортодоксального марксизму Д. Лукача і К. Корша, критики ідеологій і «проекту Модерна». Критичні зауваження **А**. стосувались філософських концепцій позитивізму і неопозитивізму, феноменології й екзистенціалізму, тенденцій суспільного розвитку, пов'язаних з поширенням фетишизму, опредмечуванням, з різними регресивними соціальними й антропологічними змінами. Останні пов'язувалися переважно з цінностями «масової культури», з розвитком особливої«індустрії культури» в західному суспільстві, яка несла в собі небезпечні тоталітарні тенденції й імпульси. Тому **А**. виходив з ідеї необхідності критикувати будь-які теорії суспільства по мірі розвитку останнього, як тільки будуть розкриті всі потенції його розвитку.

Філософії **А**. притаманний соціальний й антропологічний песимізм. Історію всіх європейських цивілізацій з часів Гомера оцінював як

історію «цивілізацій, які не вдалися». Індивідуалізація людини, за **А**., − процес, що супроводжується посиленням її відчуження, пануванням речей у світі, механізацією і масовизацією суспільства. Здійснив спробу систематичної критики віри у незворотній історичний прогрес людства, зокрема європейської цивілізації, яка розвинула протягом останніх декількох століть потужні ендогенні механізми контролю і пригнічення людяного в людині.

А. дослідив співвідношення демократичних і недемократичних (авторитарних) цінностей, а також структуру особистості і відкрив глибоко вкорінені в ній схильності й прагнення до авторитаризму: деструктивність, цинізм, покірність владі та інші риси, незважаючи на її формальну належність до країни з усталеним демократичним розвитком.Авторитарна особистість, за **А**., − це новий антропологічний тип людини, який остаточно сформувався саме в ХХ ст. і завдяки якому стало можливим виникнення тоталітаризму. Розглядав критику ним сучасного соціального життя як необхідну інтелектуальну прелюдію для утвердження концепції справедливого суспільства. Внеском **А**. в історію філософії є і розроблена й обґрунтована ним «негативна діалектика» − особливий спосіб суперечливо розмірковувати про самі протиріччя. Основний принцип цього способу − принцип заперечення «тотожності». Оригінальними біли погляди **А**. й у сфері філософії і соціології музики.

АЙДУКЕВИЧ (Ajdukiewicz) Казимеж (1890-1963) − польський логік і філософ, учасник *Львівсько-Варшавської школи.* Нар. в Тернополі, закінчив Львівський уніервситет (1912), де навчався в *К. Твардовського* і *Я. Лукасєвича.* У Ґеттінґенському університеті (1912-14) слухав лекції *Д. Гільберта* та *К. Гуссерля.* Докторська дисертація (1912) була присвячена кантівській філософії простору. Під час І-ї світової війни служив в австрійській армії. Після війни викладав філософію у Варшавському, Львівському університетах. Після ІІ-ї світової війни завідував кафедрою філософії в Познанському університеті, був його ректором (1948-1952). Академік Польської АН з моменту її формування. Керував відділом логіки в Інституті філософії і соціології Польської АН, був віце-президентом Міжнародного союзу історії та філософії науки.

Філософська позиція **А**. полягала в поєднанні раціоналістичного підходу до пізнання з науковим емпіризмом. При цьому він намагався уникнути крайнощів логічного емпіризму, нездійсненність програми якого А. усвідомив ще в 30-х. Необхідний для науки взаємозв’язок емпіричного й теоретичного її компонентів намагався прояснити за допомогою методів логічної семантики. Він розробив теорію семантичних категорій (синтаксичної зв’язаності), яка згодом привела до побудови т. зв. числень *А.-Ламбека*. А. запропонував семантичну концепцію мови і значення мовних виражень

("радикальний конвенціоналізм"), що лягла в основу його логіко-методологічної концепції структури і розвитку наукового знання. Відповідно до цієї концепції, наукова теорія могла бути в принципі ототожнена із замкненою в логіко-семантичному відношенні мовною системою. У 1940-50-х погляди А. еволюціонували від "радикального конвенціоналізму" до "радикального емпіризму", тобто вимоги усунути з методології будь-які релікти апріоризму. У цей час **А.** висунув тезу про емпіричну інтерпретованість логіки та її законів; якщо в 30-х він не поділяв поглядів *Я. Лукасєвича* про те, що вибір логічної системи може залежати від предметної галузі, до якої відносяться висловлювання наукової дисципліни, то в 40-х прихильніше ставився до цих ідей, хоча сам не займався некласичними логіками; його роботи з логічної семантики цих років пов'язані з аналізом мови, в якому діють тільки емпіричні правилазначення.

А. належать оригінальні результати в теорії логічного висновку й теорії визначень, у логіці питань та індуктивній логіці, логічній семантиці й синтаксисі, а також низка цінних методологічних розробок: експлікація аксіоматичного методу, застосування різних логічних систем у залежності від специфіки наукових теорій та ін.

АЙЄР (Ayer) *Альфред Джулс* (1910-1989) − англ. філософ, представник логічного емпіризму (британтської версії логічного позитивізму). Навчався в Ітоні та Крайстчерч-коледжі Оксфордського університету. Закінчивши навчання в 1932 р., **А**. відправився у Відень, де познайомився з новою формою позитивізму, що розроблялася т. зв. *Віденським гуртком.* У 1933 р. повернувся до Оксфорду і почав свою викладацьку кар'єру в Крайстчерч-коледжі. Надалі **А.** обіймав різні посади в Оксфордському й Лондонському університетах. У 1952 р. був обраний членом Британської академії, в 1959 одержав звання заслуженого професора, а в 1970 р. був зведений в лицарське достоїнство. Представники Віденського гуртка вважали одним із наріжних каменів наукового світогляду "принцип верифікації". У роботі "Мова, істина і логіка" (1936; 2-е вид. − 1946), що принесла **А.** широку популярність, відповідно до принципу верифікації стверджується, що речення осмислене, тільки якщо воно або є аналітичним (тобто його змістудосить для встановлення його істинності чи хибності), або деякий мислимий досвід "може мати відношення до визначення його істинності чи хибності" (тобто речення є емпіричною гіпотезою). За **А.,** з цього принципу випливало, що речення метафізики, теології, естетики й етики безглузді, а тому не можуть бути ні вірними, ані помилковими. Метафізичні твердження виникають у результаті логічних і лінгвістичних помилок. Водночас етичні й естетичні судження, а також деякі судження релігійного характеру, можуть мати "емотивне" навантаження як вираження внутрішнього світу лю-

дей, які висловлюються, тобто складають предмет психології. На думку **А.**, у вигнанні "метафізичних" суджень немає нічого страшного: "зарозумілості не місце у філософії". Однак сформулювати принцип верифікації таким чином, щоб у розряд безглуздих не потрапили деякі явно осмислені наукові гіпотези, виявилося непростим завданням, і через певний час (до сер. 50-х рр.) логічний позитивізм втратив колишню популярність, але його методи були узяті на озброєння аналітичною філософією.

Серед більш пізніх робіт **А.** − "Підстави емпіричного знання" (1940), "Проблема знання" (1956), "Поняття особистості й інші есе" (1963), "Походження прагматизму" (1968), "Рассел і Мур: спадщина аналітичної філософії" (1971), "Головні питання філософії" (1973), "Філософія в XX сторіччі" (1983), "Воля і мораль" (1984), "Віттґенштайн" (1985). Ці книги, як і усі твори **А.**, відрізняються винятково ясною і витонченою мовою, а чіткий аналіз конкретних проблем становить значний інтерес для філософів найрізноманітнішої орієнтації. У 1977 і 1984 рр. були опубліковані два томи автобіографії **А.**

АКАТАЛЕПСІЯ (у давньогрец. мові *α* − заперечна частка і*κατάληψις* − схоплення, оволодіння, утримування, від*καταλήγω* − закінчую) − у філософськійтрадиції античного скептицизму переконання та вчення про необхідність для людини досягнути такого стану, при якому вона буде утримуватися від будь-яких тверджень через сумнів у знаннях. В античній філософії уперше фіксується у світоглядній позиції та висловлюваннях Піррона із Еліди (бл. 365 − 275 рр. до н. е.), завдяки якому в 323 р. до н. е. виник рух скептиків із оригінальним стилем мислення, світоглядом та поведінкою.

АККУЛЬТУРАЦІЯ (лат. *acculturare* − від лат. *ad* − до і *cultura* − утворення, розвиток) − позначення процесів взаємовпливу культур, у результаті яких реалізується сприйняття певним етносом повністю або частково культури іншого етносу; введене у науковий обіг у 30-х рр. XX ст. американськими вченими-культурологами. **А.** відрізняється від асиміляції, за умов якої проходить повна втрата одним із етносів своєї мови та культури за контакту з іншим, домінуючим, але розглядається як перший крок у напряму до цього.

АКОСМІЗМ − 1) теологічне та філософське вчення, що ґрунтується на твердженні про нікчемність навколишнього світу; 2) заперечення реальності фізичного світу як ілюзорного, несправжнього буття.

АКСІОЛОГІЯ (грец. *axios* − цінність та *logos* − вчення) − вчення про цінності, сформоване на початку XX ст. (німецький філософ Е. Гартман). Цінностірозглядаються **А.** як нормативна категорія, яка

розкриває суть речей та явищ, що здатні задовольнити будь-які потреби людини та суспільства.

АКТУАЛІЗАЦІЯ − 1) перехід потенційної можливості у дійсність; переведення в активний стан того, що існувало як латентне, неактивне; 2) зростання актуальності предмету дослідження у новому соціокультурному контексті.

АКТУАЛІЗМ (лат. *actualis* − дієвий, сучасний) − 1)суб'єктивно-ідеалістичне філософське вчення, що було сформульо- ване італ. філософом *Дж. Джентіле* (1875–1944), яке абсолютизує роль діяльності у процесі пізнання світу та ототожнює реальність з активністю його суб'єкта. У роботі «Теорія свідомості якчистого акту» (1916) розглядав дійсність як процес мислення, своєрідний «акт мислення», під яким розумів абсолютне знання людини, а її наявну свідомість протиставляв будь-якому вияву ідеального улюдині на попередніх етапах її життєдіяльності. Послідовники італійського філософа зближують поняття «акт» і «дух», що призводить до формування філософського вчення презентизму; 2) у сучасній *аналітичній філософії* специфічна позиція, основу якої становить погляд на онтологічний статус можливих світів, щовиходить із тези про те, що все, що існує (або є у наявності), є актуальним. Альтернативу **А**. становить посибілізм, ґрунтований на твердження про існування низки речей, які визнаються умовно можливими, оскільки вони існують, але не виявляються у реальному світі.

АКЦИДЕНЦІЯ (лат. *accidentia* − випадок, випадковість) − випадкова, минуща, тимчасова, неістотна властивість. Це поняття вперше ввів Арістотель («Метафізика», «Фізика»). Воно широко вживалося в середньовіч.схоластиці, а також у філософії 17–18 ст., де **А**. як мінливий стан протиставляласясубстанції –незміннійсутностіречей. З точки зорудіалектичного матеріалізмутаке протиставлення неправомірне: всі властивості (істотні й неістотні, необхідні й випадкові, сталі й несталі) є рухливими, мінливими, такими, що переходять одна в одну; не існує незмінної основи речей.

АЛАРМІЗМ (алярмізм) − ідейний і науково-просвітницький рух, представники якого привертають увагу світового загалу до катастрофічностінаслідків людського впливу на природу; закликають до негайних, рішучих дій для подолання глобальних проблем і загроз.

АЛЬТЮССЕР ***(Althusser) Луї П'єр*** (1918-1990) − франц. філософ. Освіту здобув під керівництвом *Г. Башляра*. Викладав в Еколь Нормаль. Основні праці: «За Маркса» (1965), «Читати "Капітал"» (1965), «Ідеологія та ідеологічний апарат держави» (1970).

Загальна філософська доктрина **А.** − це критика *Гегеля*. Поняттям «епістемологічний розрив» («coupure epistemologique» − термін, запозичений у *Г. Башляра*) **А.** констатував появу діалектичного матеріалізму, який вважав самодостатньою "теорією теоретичних практик", що вийшла за межі «традиції» і є наукою про механізми функціонування різноманітних способів матеріального і духовного (інтелектуального) виробництва. Щоб чіткіше підкреслити розрізнення між філософією *Маркса* і філософією його попередників, **А.** знаходить і фіксує в працях *Маркса*, особливо «зрілого» (періоду «Капіталу»), моменти методологічної та світоглядної автентичності його поглядів.

А. досліджує «надбудову», яка забезпечує відтворення виробничих стосунків, оскільки її механізмами є державний закон та ідеологія. Ідеологією проникнуті всі сфери соціального життя − економічна, політична реальність, сфера культури. Вона конструює індивіда як суспільного суб'єкта. Особливу ідеологічну форму для **А.** представляє мистецтво. Воно є тим, що, вкорінене в ідеології, не підпорядковане їй повністю, оскільки володіє такими формами і засобами, які дають змогу піднятися над ідеологією і подивитися на неї ззовні.

Розробляє поняття «структурна причинність», згідно з яким структура є не організуючим принципом, що нав'язує елементам структури певну схему організації та дій, а тим, що іманентно належить цим елементам в їх сукупності й виникає в результаті їх взаємодії. Саме в цьому сенсі структура позначається **А.** як «відсутня причина», тому що вона проявляється лише в результаті своїх дій, в поєднанні елементів, і не має статусу автономної незалежної сутності. **А.** вводить поняття «наддетерміноване протиріччя». Протиріччя завжди детерміноване структурою того соціального цілого, в середині якого воно знаходиться.

А. зробив значний внесок у концепцію «теоретичного антигуманізму», яка активно розроблялась постструктуралізмом. Він стверджу вав, що людина − феномен в усій складності його проявів та зв'язків зі світом, оскільки є результатом теоретичної рефлексії, а не її вихідним пунктом, а тому при поясненні будь-якого «соціального цілого» не можна відштовхуватись від концепту людини як пояснювального принципу. Сили, явища та процеси світу і соціуму проявляються незалежно від свідомості та волі індивіда.

АНАКСАГОР (бл. 500–428 рр. до н. е.) − давньогрецький вчений, природодослідник та філософ, засновник афінської школи філософії. Походив із Клазомен, 30 років проживав у Афінах, звідки був вигнаний (431 р. до н. е.). Автор гіпотези про вогненну природу Сонця, пояснення пироди сонячного та місячного затемнень. Сутність предметів та явищ зводив до визнання наявності багатоманітних, незчислен-

них структурних елементів сущого («сімен речей», названих згодом «гомеомеріями»), які спершу перебувають у стані хаосу. Заперечуючи порожнечу, допускав наявність нескінченого процесу ділення речовини, виникнення якої пояснював трансформацією вже існуючих речей. Автор оригінальної версії моделі світу («все у всьому»), началом якого виступає певна визначальна характеристика будь-якої сутності. Засуджений до страти та вигнаний із Афін за свої наукові погляди (заперечення божественної природи Сонця). Заборонені після цього твори **А**. поширювались серед афінської інтелектуальної еліти та можуть вважатись першим прецедентом феномену нелегальної літератури у світовій історії.

АНАКСІМАНДР (610–540 рр. до н. е.) − давньогрецький мислитель − природодослідник та філософ із Мілету (провінція Іонія), представник мілетської школи філософії, учень та послідовник Фалеса. Відомий географічними (зображення меж тогочасного світу на карті) та астрономічними (винайдення сонячного годинника, порівняльна характеристика Землі як планети) дослідженнями. Автор наївноматеріалістичної концепції сущого, основою якого є вчення про т. зв. «апейрон» − невизначену та нескінченну субстанцію, з якої виникає все існуюче у світі. **А**. висловив низку діалектичних здогадок (твердження про різні види існування первоначала, ідея рівнозначності станів природи, ґрунтована на тезі про їх взаємозв’язок та взаємоперехідність), сформулював основи закону збереження матерії, ввів у науковий обіг термін «закон».

АНАКСІМЕН (585–525 рр. до н. е.) − представник давньогрецької натурфілософії, родом з Мілету (Іонія), учень Анаксімандра, послідовник наївноматеріалістичних поглядів Фалеса. Виявляючи суть субстанції як первоначала, **А**. творчо поєднує основні постулати філософських доводів своїх попередників (твердження про первоначало як конкретну природну стихію із доводами про його абстрактний вияв), бачить її у образі повітря − прозорої та невидимої сутності, позбавленої кольору та звичних тілесних якостей, яке виявляє всезагальну стихійність природи та наповнено узагальнено-абстрактним і філософським змістом. Процеси розрідження та згущення повітря розглядав якпідставу виникнення сущого, що сприяло формуванню перших всень про якісні зміни у світі. Запропонував теорію «все у всьому», у якій повітря розглядалось як своєрідний космогонічний принцип функціонування космосу, здатний охоплювати все на планеті. **А**. стверджував, що розум (ноос) є рушієм пізнаваного людиною космічного повітря, якому надавались ознаки вічності та нескінченості.

АНАЛІЗ І СИНТЕЗ (грец. *analisis* − розчленування і *synthesis*– поєднання) − взаємодоповнюючі процеси розкладання деякої цілісності (фактичної чи споглядальної) на складові та відтворення цієї цілісності на основі поєднання частин на якісно іншому рівні. **А**. і **С**. мають

важливе значення у пізнавальному процесі і здійснюються практично на всіх його ступенях; вонизабезпечують формування понять і процес мислення. Якщо **А**. фіксує те особливе, суттєве, що притаманне окремим частинам цілого, те, що вирізняє їх один від одного, то **С**. указує на те спільне, що пов'язує частини цілого в певну цілісність. Єдність **А**. і **С.** має свою основу у світобудові:процеси поєднання і розчленування, творення і руйнації є основою всіх процесів у світі. За допомогою **А**. і **С**. стає можливим пізнання конкретних явищ дійсності, їх сторін й ознак як єдності, цілісності;розкриття того спільного, що внутрішньо об'єднує різноманітні прояви дійсності. Основне завдання **А**. полягає в тому, щоб від одиничного піднятися до загального, від конкретного до абстрактного, від безпосереднього до опосередкованого, від випадкового до необхідного, від ілюзорного до реального. При цьому за межами **А**. залишаються зв'язки і відношення кожної грані об'єкта з багатьма іншими факторами, явищами і процесами. За допомогою **А**. цілісність певного явища розпадається на свої складові, компоненти. Хоча їх знання необхідне, проте воно не відтворює цілісності самого явища, процесу у всій його повноті, не прояснює конкретного способу поєднання його частин в єдність протилежних тенденцій. **А**. кожної з частин цілого ще не призводить до пізнання цілого. Ця мета досягається внаслідок складної роботи мислення відносно **С**. отриманих на стадії **А**. даних. Дійсність таким чином розкладається на складові з метою їх **А**., а потім відновлюється за допомогою **С**. цієї цілісності в тому вигляді, в якому вона існує в реальності. Але така послідовність − не більше ніж схематична структура мисленнєвого процесу, який розглядається для чіткого виокремлення його елементів. В дійсності цей процес відбувається не як однолінійний рух з переходами від **А**. до **С**., а як органічно єдиний акт аналітико-синтетичної властивості людського мислення.

АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ − напрям у сучасній філософії, що зводить філософію до аналізу вживання мовних засобів та висловлювань, котрі розглядаються як першоджерело формування філософських проблем.Як специфічний метод філософствування, **А. ф.** проголошує метод аналізу засобом перетворення філософії в аргументоване, точне наукове знання. Концепції **А. ф.** визнають існування специфічних властивостей системи теоретичних знань, розглядають структуру знання як незалежну від онтологічних обставин.Головну мету представники напряму вбачають у подоланні ірраціоналістичних та інтуїтивістських тенденцій гносеологічного аналізу. Кінцева мета − обгрунтування методів, ідеалів «єдиної науки».

Засновник аналітичної традиції у філософії *Дж. Мур* (1873–1958) акцентував на значенні мови у науці та філософії, зокрема, увів-

ши поняття *лінгвістичної філософії* та застосовуючи метод витонченого лінгвістичного аналізу використання слів тасловосполучень.Німецький логік та філософ *Г. Фреге* (1848–1925) використовував висновки **А. ф.** під часпояснення відмінності між смислом та значенням поняття, що позначається певним іменем (трикутник Фреге: знак–смисл–значення), під ним розумів усе предметне коло, яке відповідає певному імені.Розкриваючи актуальні проблеми філософії мови, американський філософ *Д. Девідсон* (1917–2003) особливо зауважив на питання розвитку мислення та буття, вважав, що ментальні феномени (свідомість) протистоять буттю, оскільки «поглинені номологічною сіткою фізичної теорії».

У праці «Вступ до логічної теорії» (1952) британський філософ *Ф. Стросон* розглядав співвідношення повсякденної мови та мови формальної логіки, вважаючи, що логічні конструкції неможуть повною мірою відобразити багатство повсякденної мови. Досліджуючи основні аспекти функціонування свідомості, американський філософ *М. Даммiт* схиляється до думки про необхідність широкого використання висновків семантики як специфічної галузі наукового знання, твердить, що будь-яке речення, аз ним і думка, яку воно відображає, є істинним або хибним, навіть якщо і немає жодного іншого способу визначення його характеристики. У 60–70-х рр. ХХ ст. розвитком *теорії мовних актів* займався американський філософ *Дж. Сьорл,* який уточнив визначення поняття мовного акту, ввів у науковий обіг поняття «дотичного» мовного акту, стверджував, що мовні акти не існують самі собою, азавдяки своїм зв'язкам зі свідомістю здатні репрезентувати існуючі усвіті предмети таявища.

А. ф. виражає тенденцію неопозитивізму в сучасній філософії, бо насамперед заперечує правомірність філософії як самостійного виду пізнавальної діяльності. **А. ф.** набула особливого поширення у США та Великій Британії. Обидва напрямки в **А. ф.** − логічного аналізу і лінгвістична філософія − заперечують світоглядний характер філософських знань, але, водночас, ці ж напрямки відтворюють різні світоглядні умонастрої: представники філософії логічного аналізу вважають його філософією науки, що і виражає лінію сцієнтизму в сучасній філософії, а прихильники філософії лінгвістичного аналізу виступають проти абсолютизації наукових знань і відстоюють лише дослідження природних умов.

АНАЛОГІЯ (грец. *analogia* − відповідність, подібність) − 1) подібність, схожість предметів, явищ, величин, процесів за певними властивостями, відношеннями; 2)метод наукового пізнання, що ґрунтується на вивченні схожості пізнаваних об'єктів зуже пізнаними раніше. Умовивід за **А.** − індуктивний висновок щодо належності певних ознак об'єкту на підставі знання подібності цього об'єкта з іншими об'єктами.

АНСЕЛЬМ КЕНТЕРБЕРІЙСЬКИЙ *(Anselm)* (1033–1109) − відомий середньовічний теолог, представник схоластичного реалізму, з 1093 р. Архієпископ римо-католицької церкви в Англії. Пропагандист платонівських традицій у середньовічній філософії; проблеми співвідношення віри та розуму вирішував у дусі августинівського вчення про первинність віри та вторинність розуму («вірю, щоб розуміти, а не розумію, щоб вірити»). Провідна ідея філософії **А. К.** − обґрунтування основ віровчення засобами розуму. Спробу раціонально обґрунтувати догмати християнського віровчення здійснював на основі філософського «реалізму». Висунув т. зв. онтологічний доказ існування Бога. Загальне існує як втілення ідеї Бога, згідно з якою твориться все розмаїття реальних речей у світі. Скажімо, якщо вчинки людини − справедливі, то вони містять ідею справедливості.

АНТРОПОГЕНЕЗ (грец. *antro-pos* − людина, *genesis* − виникнення) − процес виділення людини з тваринного світу в результаті фізіологічного розвитку та впливу соціальних чинників.

АНТРОПОЛОГІЗМ (грец. *antroposἀνθρώπος* − людинаі *logos* **λόγος** − слово, міркування, вченння**)** − філософська течія, що розглядає поняття «людина» як базисну категорію, яка є підставою системи уявлень про буття, природу, суспільство, культуру, істину, добро, благо, обов'язок, свободу, Бога тощо. В концепціях ***А.*** людина − вихідний пункт і кінцева мета філософії. Підґрунтям ***А.*** слугує *антропоцентризм*, згідно з яким людина є центром і вищою метою світобудови. При цьому ***А***., на відміну від антропоцентризму,відправним пунктом аналізу вважає біологічну (а не соціальну) природу людини, підкреслює єдність людини і природи, залежність всіх суспільних явищ від природних якостей людини, її властивостей і потреб. Концепції ***А***. розроблялися на «матеріалістичній» основі або з «ідеалістичних» позицій. Попередниками, духовними предтечами ***А***. є Протагор, Сократ, Платон, Арістотель, Аврелій Августин, І. С. Еріуген, Фома Аквінський. Найвидатніші представники ***А***. Нового часу − К. Гельвецій (реальний філософський антрополог) і Л. Фойєрбах; останній і розробив ***А***. як методологічний філософський принцип, який орієнтував дослідників на вивчення єдності людської сутності та постулював відносність поділу людини на «тіло» і «душу».Головним в ***А***. він у вважав ідею «єдності людської сутності», подолання протилежності тіла і душі, матерії і духа.

Починаючи з другої половини XIX ст. формуються ідеалістичні варіанти **А**. (*Ф. Ніцше, В. Дільтей, Г. Зіммель*). **А**. відчув на собі значний вплив філософії життя, феноменології *Е. Гуссерля*, психоаналізу *З. Фройда*, екзистенціалізму. Так, філософи-екзистенціалісти висувають категорію «людина» як антитезу понять «суспільство» і «природа». У сучасній західній філософії найповнішепринципи **А.** обґрунтовують *М. Шелер,*

Г. Плеснер, А. Ґелен, Е. Ротгакер, А. Портман та ін., які прагнуть ствердити єдність філософського і конкретно-наукового підходу і звільнити розуміння людини відкрайнощів як екзистенціалістського антисцієнтизму, так і сцієнтистсько-раціоналістичного тлумачення людини. Людина починає розглядатися на широкому тлі наук про дух і наук про культуру (етнографії, мовознавства, соціології, історії релігії і мистецтва та ін.). Проте **А.**, незважаючи на деякі наукові й теоретичні положення, сформульовані в його руслі, не став цілісним вченням про людину. Однобічність **А.** виявляється в його абстрагованості від соціальної сутності людини, особливостей її життєдіяльності як суспільно-історичної істоти. Як методологічний принцип **А.** отримав поширення в соціології, етиці, естетиці. Загалом цілісного вчення **А.** не склалося, звідси багато різновидів антропології: біологічна, «психологічна», «раціоналістична» (*У. Штерн, Е. Муньє, О. Шпенглер, Х. Фрайєр, А. Ґелен, М. Ландман, Р. Літт, С. Гессен*), «релігійна» (*Д. Мерсьє, Е. Жильсон, Ж. Марітен*), «ірраціоналістична», «культурна» (емпірична, аксіологічна, семіотична). **А.**, по суті, біологізує людину, що неминуче веде до ідеалізму в розумінні історії, оскільки всі суспільні явища, які виникають в результаті цілеспрямованої діяльності людей, тут знаходять своє підґрунтя лише всуб'єктивно-психологічних особливостях «природних індивідів».

АНТРОПОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА (грец. *antropos* − людина, *logos* − вчення, наука) − 1) філософське вчення про єство та сутність людини; 2) напрям у філософській думці першої половини XX ст., що відображає властиві для європейської філософії (*філософії життя*В. Дільтея, *феноменології*Е. Гуссерлята ін.) антропологічні тенденції нових підходів до систем філософствування у першій третині XX ст. («антропологічний поворот»), використовуючи та тлумачачи дані природничих і соціальних наук (біології, психології, етології, соціології та ін.). Один із засновників **А. ф.** німецький філософ *М. Шелер* (1874–1928) у роботі «Місце людини в універсумі» (1928) характеризував її як особливу науку, що дає можливість поєднати розрізнені природничо-наукові знання про людину з її філософським осмисленням, асуть людини виводив не з особливостей свідомості, а з притаманної їй любові, яку розглядав як акт духовного єднання, що супроводжується моментальним виявом найвищої цінностілюдини.

У сучасній західній філософії (*М. Шелер, А. Гелен, М. Ландман, Г. Плеснер*) людина розглядається як особлива реальність, що протистоїть як суспільству, так і природі. Завдання філософської антропології полягає в тому, щоб відновити цілісний образ людини в потоці життєвих проявів і за його допомогоюне тільки пояснити оточуючу дійсність, а й глибше зрозуміти її власну природу. У межах філософської антропології робляться спроби синтезувати досягнення біології, психології, соціології, історії, філософії.

АНТРОПОСОФІЯ (грец. *antropos* − людина, *sofia* − мудрість) − розроблене на поч. ХХ ст. німецьким філософом *Р. Штайнером* (1867–1925) містичне вчення про людину як носія таємних ідеальних сил,здатну за їх допомогою реально впливати на навколишній світ.Виділилась із теософії та становить поєднання філософських висновків Платона, традицій вчення окультизму та релігії. На відміну від теософії, **А.** стверджує можливість пізнання Бога лише за допомогою встановлення безпосереднього зв'язку з потойбічним світом, урезультаті якого людське єство обожнюється, але відкривається лише «посвяченим».

АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗ (грец. *antropos* − людина і *genesis* − походження, народження) − єдність *антропогенезу* (формування людини) і *соціогенезу* (розвитку суспільства). **А.** − тривалий історичний процес виникнення соціальної форми руху *матерії*, становлення і формування людини і *суспільства*; сукупність поглядів на процес формування фізичного типу людини разом з її становленням як суб'єкта суспільних відносин та доцільної перетворювальної діяльності, творця *культури*. Це комплексна наукова проблема (походження людини, її еволюція, усвідомлення своєї сутності, специфіки власного буття, місця в природі тощо), яку вирішує низка природничих і соціогуманітарних наук. Його ключовим питанням є *походження людини*, її поступова *соціалізація* та формування *культури*. **А.** − процес, що тривав бл. 3 млн. років і вважається якісним стрибком із біологічного *буття* в соціокультурну сферу; він призвів до появи виду Homosapiens(прибл. 30-40 тис. роківтому).

Найдавнішими формами первісної *свідомості* були *космологічні* та *антропологічніміфи* про виникнення світу та людини. У родовому суспільстві були поширені *тотемістичні* уявлення про спорідненість роду з тваринним чи рослинним предком. Такі *світові релігії*, як *християнство* та *іслам* вважають людину творінням *Бога*. Будучи тварною істотою, людина докорінно відрізняється від інших істот тварного світу, оскільки створена за образом та подобою Бога, наділена безсмертною *душею, розумом* і *свободою волі*.

Найбільш відомою теорією походження людини в результаті еволюції є концепція *Ч. Дарвіна*, яка пояснює пристосування живих організмів до умов середовища впливом трьох факторів *–мутацій, природного добору* та *спадковості*. Таким шляхом мавпоподібні предки сучасної людини поступово набули характерних властивостей (насамперед свідомості та мови). Базуючись на досягненнях палеонтології, порівняльною анатомії та ембріології, Ч. Дарвін та його однодумці доводили генетичну спорідненість людини та тварини, але вони не дали відповіді на те, як саме міг відбутися перехід відтварин до людського роду.

Існують численні *антидарвіністські* концепції антропосоціогенезу, які заперечують походження людини від мавпи та значення природного добору (*аристогенез, неоламаркізм*, *ортогенез* тощо).

У *марксистській* версії *еволюціонізму* людина розуміється насамперед як соціальна істота, тому антропогенез, по суті, стає елементом соціогенезу. Трудова теорія *Ф. Енгельса* мала на меті пов'язати процес походження людини з виникненням суспільства, причому автор висунув концепцію «двох стрибків» (переломних моментів в еволюції людини). Перший − перехід від стадії тваринних попередників до стадії людей, що формуються (архантропи − пітекантропи, синантропи та інші подібні форми) і палеоантропи (неандертальці). Другий стрибок − зміна палеотропів людьми сучасного фізичного типу (неоантропами), що сталася на межі раннього та пізнього палеоліту. Люди (прелюди) жили в суспільстві, яке дослідники називають первісним людським стадом, або прасуспільством.

Питання про нижню і верхню межу **А.** залишається дискусійним. Вважається, що з перетворенням палеоантропів у неоантропів еволюція людини як біологічного виду припинилася, а подальший розвиток людей визначається переважно соціальними закономірностями. Рушійною силою **А**. був розвиток виробничої діяльності, яка вимагала появи мислення, волі, мови і соціальних відносин. Колективне добування засобів до життя сприяло зміцненню групи, а розподіл праці призводив до диференціації та ускладнення її структури − стадо перетворювалося на соціальний організм. Формування суспільства в основному завершилося з появою *екзогамії* і роду, виникненням перших моральних і правових норм. Відмова від стадіальної концепції походження людини відбувається внаслідок «археологічного буму» (60-ті рр. ХХ ст.). Відкриття археологами проміжної ланки між антропоїдами і пітекантропами (*Homohabilis*– людина вміла), або чабілісів − істот, які за морфофізіологією ще не відрізнялися від австралопітеків, але, на відміну від тварин, вже виготовляли знаряддя за 1–1,5 млн. років до виникнення свідомості та мови, змусило дослідників переглянути питання про характер і періодизацію антропосоціогенезу. Адже викопні предмети свідчать про великий часовий розрив між появою характеристик, які вважаються істинно людськими: прямоходіння виникло раніше виготовлення знарядь і колективного полювання, а складноорганізований мозок − набагато пізніше всіх інших ознак.

Початок формування мислення, волі, мови відносять до періоду кроманьйонця (30-40 тис. років тому). Існують розбіжності з приводу датування виникнення расових відмінностей, території і кількості центрів сапієнізації (дискусії між прихильниками моно- або поліфілетичної природи). З сучасної точки зору еволюція гомінідів не була лінійним проце-

сом. Еволюційно-креаціоністська парадигма **А.** полягає у визнанні спрямованості еволюційного процесу до певної мети, заданої вищими силами. Згідно положень еволюційного *креаціонізму* можлива еволюція природи до виникнення людини, а потім Творець безпосередньо втручається у цей процес, створюючи людину за Його образом і подобою (*Ж.-Б. Ламарк*). У результаті виникає *онтологічна* прірва між людиною і тваринами. В іншому варіанті релігійно-філософської *антропології* стверджується, що Бог запроваджує еволюцію, яка веде до людини, а не створює людину безпосередньо (*Т. де Шарден*, *К. Вальверде*).

У XX ст. еволюційна теорія доповнюється концепцією про спільну еволюцію космосу, *біосфери* і людського суспільства. Згідно з концепцією космічного походження людини (*О. Чижевський*, *В. Вернадський*, *Т. де Шарден*), поява людини не є випадковим і локальним наслідком біоеволюції на Землі. Виникнення соціуму є загальною тенденцією космічної еволюції. Наприклад, в сучасній космології і фізиці існує т. зв. «*антропний принцип*», згідно з яким в «плані» нашої мегагалактики закладені тенденції до появи людини, оскількифундаментальні параметри фізичного світу такі, що зумовили появу фізико-хімічних і біологічних умов для існування людини у Всесвіті. Тому природне в людині не зводиться до біологічного начала, містить в собі нескінченність космосу, а людина постає як природно-космічна істота.

А. − багатофакторний процес, в якому діяли екологічні, генетичні, поведінкові чинники, закони природного добору при зростанні ролі трудової діяльності, мови, свідомості, суспільних зв'язків та соціокультурних норм. Результатом цього процесу стала докорінна перебудова фізичного типу тваринного попередника людини і набуття ним таких біологічних ознак, як пряма хода, вільний від безпосередньої біологічної функції і тому поліфункціональний орган − рука та високорозвинений головний мозок, що є найважливішим еволюційним надбанням людини, а також здатність до мовного спілкування, цілеспрямованої діяльності, активного перетворення та опанування природи. Замість пасивного пристосування організму до навколишнього середовища виникає новий спосіб життєдіяльності − соціальна практика. Існує також точка зору, згідно якої біологічна еволюція людства ще не завершилася. Так, *трансгуманізм* пропонує шляхи подальшого вдосконалення людської природи завдяки передовим технологіям.

АПЕЛЬ (нім. Apel) *Карл Отто* (1922–2017) – нім. філософ, представник філософії *постмодернізму.* Учасник Другої світової війни у складі німецького вермахту, закінчив Боннський університет (Німеччина, 1950). У 1962 р. − професор університету у м. Кіль, з 1969 р. − професор університету м. Саарбрюкен (Німеччина), з 1969 р. − професор філософії Франкфурт-

ського університету (з 1990 р. − почесний професор). Перебував під впливом філософських поглядів *М. Гайдеггера, Л. Вітгенштайна, Ч. Пірса.*

Переворот у філософії XX ст. пов'язував із переміщенням проблем трансцендентального у сферу мови. Увів у філософію поняття трансцендентальної прагматики, яку трактує як «лінгвістичний переворот»; онтичної редукції, зміст якої бачить у визначенні сущого за посередництвом іншого сущого. Наголошував на первинність діалогу *(інтерсуб'єктивної комунікації)* стосовно індивідуальної свідомості, у його основі бачив мову, яка трактується за аналогією до кантівських категорій свідомості, а основою її вважав парадигмальну ймовірність.

Сформував тезу про рівні *інтерсуб'єктивності*, першим із яких є тілесне апріорі (досвідомісна форма тлумачення буття-у-світі), над ним надбудовується мовне апріорі (полягає у єднанні мови зі свідомістю як «артикульованості світовідчуття»), а за ним − апріорі комунікативного співтовариства (специфічна форма існування індивідуальної свідомості, коли вона стає інтерсуб'єктивністю). Розглядаючи норми комунікативного співтовариства як основу моралі та соціальної науки, запропонував виходити із наявності певних встановлених універсальних комунікативних правил. На думку **А.**, опора на комунікативну «етику дискурсу» дає змогу подолати протистояння наук про природу іпро духовне, *раціоналізму* та *ірраціоналізму*.

Заперечуючи значення онтології та гносеології у структурі філософського знання, вважав проблематику мови основою формування наукових понять та теорій, а також особистих висловлюваньлюдини, афілософію розглядає як реакцію на значення та смисл мовних виразів.

Основні праці: «Ідея мови в традиції гуманізму від Данте доВіко» (1963), «Трансформація філософії» (1973), «Ідея трансцендентальної граматики» (1974), «Теорія мови і трансцендентальна граматика у світлі трансцендентального прагматизму» (1979) та ін.

АПОЛОНІЙСЬКА КУЛЬТУРА – словосполучення, введене нім. філософом *Ф. Ніцше* (1844 − 1900) у праці «Походження трагедії з духу музики, або Еллінство і песимізм» (1869–1871), яке, у поєднанні зпоняттям «*діонісійська культура*»,використано ним для розкриття дуалістичного характеру європейської культури.Неологізм утворено від імені одного з богів давньогрецького пантеону − Аполлона, покровителя мистецтв, засновника і будівничого міст, а також наставника з мудрості. Семантичне навантаження терміну полягає в тому, що він є позначенням цивілізованого, раціонального (логічного), впорядкованого, прекрасного, оформленого (такого, що має образ), морально-етичного, але водночас штучного (на противагу діонісійському як нецивілізованому, невпорядкованому, безобразному (у значенні відсу-

тності образу), стихійному, ірраціональному, афективному і позаморальному, проте природному початку культури. Витоки **А. к**. Ф. Ніцше вбачав в особливостях світосприйняття античних греків, а саме: в усвідомленні трагічності і коротко тривалості людського буття. Серцевиною **А. к**. є аполонійське мистецтво, яке за своєю сутністю є ілюзорною компенсацією обмеженості людського існування. Ідея Ф. Ніцше про аполонійське мистецтво як ілюзію, сновидіння, стала джерелом художніх інспірацій і спричинила низку художніх рецепцій у різних видах мистецтва: від «Пообідній відпочинок фавна» С. Малларме і однойменної симфонічної поеми *К. Дебюссі* до віденської «літератури сновидінь» (*А. Шніцлер, В. Йенсен*) і живопису прерафаелітів. Ідея символічної природи аполонійського мистецтва була взята за концептуальну основу-символізмом − художнім напрямом європейської культури останньої третини XIX − початку XX ст., мистецькі об'єктивації якого представлені творами живопису (*А. Бьоклін, Г. Моро, М. Чюрльоніс*), літератури (*С. Малларме, А. Рембо, П. Верлен, Г. Ібсен*), театру (*М. Меттерлінк, Г. Гауптман*), музики (*К. Дебюссі*), ювелірного мистецтва (*Р. Лалік*) й архітектури («Каса Батльо» *А. Гауді*). Відштовхуючись від вчення Ф. Ніцше, інший німецький філософ − *О. Шпенглер* увів для опису західноєвропейської культури поняття *фаустівська культура*.

АРГУМЕНТ − 1) у логіці − перевірене судження (або сукупність взаємопов'язаних суджень), за допомогою якого в процесі логічного доведення обґрунтовується істинність або хибність іншого судження, тези, теореми та ін.; 2) в широкому сенсі − підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування, підтвердження думки, висновку, теорії, події тощо.

АРІСТОТЕЛЬ (384–322 рр. до н. е.) − давньогрецький філософ та вчений-енциклопедист, учень Платона. Народився у грецькій колонії Стагіра у Македонії, батько служив при дворі македонського царя. У вісімнадцятирічному віці поїхавнавчатися до платонівської Академії в Афінах, де пробув 20 років, потім проживав на о. Лесбос, а згодом став вчителем молодого Александра Македонського. У 335 р. до н. е. повернувся уАфіни, де заснував свою школу під назвою Лікей, а у 323 р. до н. е. виїхав з міста та оселився на о. Евбея, де незабаром помер. **А.** написав понад 200 праць, лише 31 з яких збереглись досі. Запропонував власну класифікацію наук, у якій провідне місце надав філософії, сформулював засади формальної логіки. Предметом філософії як особливого різновиду філософії вирізняв те, що називав «сущим як таким» у рамках чотирьох його причин − форми, матерії, початку руху та цілі, щовизначаються більш загальними поняттями можливості та дійсності як двох основних станів сущого. Матерія та початок руху відтак виражають поняття можли-

вості, а форма та ціль − поняття дійсності, причому матерія та ціль суть абстрактно всезагальне, а форма та початок руху − конкретне. До заслуг **А.** належить і розробка системи філософських категорій, основною з яких він уважав сутність чи субстанцію. Досягненнями **А.** також була розробка проблеми діалогу, цілісний виклад теорії мислення і визначення понять як істинно наукового знання.

Досить різноманітною є соціально-філософська проблематика досліджень **А**.; у вирішенні низки питань (суспільства, держави, рабства та ін.) він орієнтується на реальні форми суспільно-політичних відносин грецького поліса-держави. Суспільство **А**. розглядає в межах поліса і ототожнює з державою як всеохоплюючою системою соціальних зв'язків («спілкувань») заради досягнення блага. Держава − «продукт природного виникнення», а людина − «істота суспільна». Суспільство-держава «охоплює всю сукупність спілкувань» і тому домінує над сім'єю та індивідом як ціле над частиною, бо забезпечує щастя і доброчесність («арете») полісу і кожному громадянинові. Заперечуючи крайнощі, **А.** розглядає правильні (справедливі) форми державного устрою, що забезпечують загальну користь (монархія, аристократія, політія) і неправильні (ненормальні): тиранія, олігархія, демократія. Природною є та держава, що забезпечує усім рівні права й достатки, характерні для середніх верств. **А**. одним з перших поставив аксіологічні проблеми, розглядав людське життя якнайвищу цінність, використовував аксіологічний підхід до підбору державних діячів.

АРХЕТИП (грец. *arhe*– начало, *typos*– образ) – сформульований німецьким філософом-психоаналітиком *К. Юнгом* властивий від народження елемент психічної структури людини на рівні колективного позасвідомого, що апріорно формує активність людського уявлення, впливає на думки, почуття та дії індивіда, розпізнається нашим досвідом та функціонує, як правило, в образах і мотивах сновидінь. До **А.** *К. Юнг* відносив найдавніші загальнолюдські символи, прообрази, що знаходяться в основі міфів, фольклору такультури загалом і переходять із покоління у покоління, формують структуру розуміння людьми світу, самих себе та інших людей. *К. Юнг* уважав, що існує певна спадкова структура психічного, що розвивається упродовж тривалого часу (сотні тисяч років), примушує людей переживати та реалізувати свій життєвий досвід чітко визначеним чином, а колективне позасвідоме з часом перетворюється в індивідуальне, характерне для кожної людини. Глибинні елементи позасвідомого, на його думку, є притаманними для психіки всіх людей, а тому і повинні трактуватись як різновид колективного, загальнолюдського позасвідомого. Колективне позасвідоме

постійно виробляє певні структури та схеми, здатні символічно оформлювати уявлення людей.

АСКЕТИЗМ (грец. *asketes* − вправний в чомусь, добре навчений) − принцип поведінки і спосіб життя людини, а також особлива психологічна настанова особи, орієнтованої на граничне самообмеження у всьому, що стосується земного життя (насамперед життєвих благ, матеріальних потреб, чуттєвих насолод і прагнень до них) задля духовного наближення до певного − морального чи релігійного − ідеалу. **А.** постає як основа будь-якої опозиції гедонізму й епікуреїзму, споживацьким настроям і плеонексії − установці на безмежне і самодостатнє зростання матеріальних благ, які перетворюються із способу людського життя в його мету. **А**. притаманний практиці деяких філософських шкіл (піфагореїзму, орфізму, кінікам), релігій (релігійним системам Сходу, християнству), соціальних рухів.

АСМУС, **Валентин Фердинандович** (1894 –1975) – філософ, спеціаліст з історії філософії, логіки, естетики, історії культури; член Спілки радянських письменників (1935), професор (1935), доктор філософських наук (1940), дійсний член Міжнародного інституту філософії у Парижі (1958), заслужений діяч науки РСФСР (1964).

Народився у зросійщеній німецькій родині службовця. Дитячі та юнацькі роки пройшли в Константиновці і Києві. Навчався в німецькому реальному училищі Св. Катерини в Києві (1903–1914), а в 1914–1919 роках − на історико-філологічному факультеті Імператорського університетуСв. Володимира, відділення філософії та російської словесності (нині − Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Після закінчення університету займався науково-дослідницькою й педагогічною діяльністю, працював на кафедрі філософії філософсько-соціологічного відділу Українського інституту марксизму–ленінізму (1919–1927), де викладав філософію та естетику. У 1927–1935 рр.**А.** працює у Московському інституті червоної професури і Академії Комуністичного виховання ім. Н. Крупської, а у 1935-1941 рр. викладає філософію і естетику на філософськом факультеті Московського інституту філософії, літератури, історії. 1935–1956 − професор Літературного інституту ім. М. Горького, старший науковий співробітник сектору естетики Інституту світової літератури імені М. Горького. З 1939 р. і до кінця життя **А.** викладав логіку, історію філософії та античну літературу на філологічному, а після відновлення (1941) на філософському факультетах Московського державного університету імені М. В. Ломоносова, у 1957–1958 роках очолює кафедру логіки філософського факультету. Паралельно працює старшим науковим співробітником Інституту філософії АН СРСР (1968–1973, за су-

місництвом). У 1959–1975 роках **А.** був членом редколегії й авторського колективу «Філософської енциклопедії» у п'яти томах.В 60-і − початок 70-х років XX ст. **А.** брав активну участь у створенні низки збірників і навчальних посібників з історії філософії, в підготовці і виданні перекладів праць класиків і сучасних західних філософів, в організації міждународної співпраці в галузі філософії. Глибока обізнаність у багатьох галузях наукового знання дозволили сформувати **А**. широкий світогляд та здатність до самостійного мислення й творчого інтелектуального пошуку, стати одним із найвидатніших філософів своєї доби. Головна сфера наукової діяльності − історія філософії, передусім античнознавство і кантознавство, російська філософія. **А.** детально розглянув розвиток античної філософії від часу її становлення (мілетська і піфагорійська школа) до злету високої класики (*Сократ, Платон, Арістотель*) і далі до вчень епохи еллінізму (стоїцизм, скептицизм, епікуреїзм), а також неоплатонізм як предтечу становлення християнської патристики. Загальне визнання отримали й дослідження філософії XVII − XVIII ст., зокрема творчості *Ф. Бекона*, *Р. Декарта, Б. Спінози,* представників німецької філософії Нового часу, особливо *І. Канта*.

У творчому доробку **А.** − численні праці з логіки, естетики, історії літератури. В полі зору філософа перебували й проблеми логіки. У 1946 р. він активно включається в работу щодо відродження в СРСР логіки як галузі досліджень і навчального предмету. Будучи поміркованим прихильником діалектичного матеріалізму, **А.** однак не був простим епігоном ортодоксальної марксистської традиції − шукав можливості висловити власний погляд на філософські проблеми, прагнув вийти за межі цієї методологічної догми, хоча й зазнавав ідеологічного тиску. Його перу належить низка фундаментальних праць з логіки, філософії, діалектики, багато з яких і сьогодні не втратили своєї актуальності. Написав один із перших в СРСР підручників з логіки. До творчого доробку **А.** належить й величезна кількість наукових статей, присвячених проблемам філософії, логіки, діалектики, теорії пізнання й естетики. В останні роки Асмус підготував велику працю «Історико-філософський процес у зображенніта оцінці російського екзистенціалізму». Посмертно видані «Історико-філософські етюди», куди увійшли нарисиз історії західної філософії від Платона до У. Джеймса. Автор праць: «Діалектичний матеріалізм і логіка» (1924), «Адвокат філософської інституції (Бергсон і його критика інтелектуалізму)» (1926), «Етика Спінози» (1927), «Діалектика у системі Декарта» (1928), «Діалектика й антиномії Канта» (1928), «Діалектика Канта» (1929), «Нариси історії діалектики у Новій філософії» (1930), «Маркс і буржуазний історизм» (1933), «М. Г. Чернишевський як діалектик»

(1939), «Коло ідей Лермонтова» (1941), «Логіка» (1947), «Вчення логіки про доказ і спростування» (1954), «Декарт» (1956), «Шіллер як філософ і естетик» (1957), «Демокріт» (1960), «Жан Жак Руссо» (1962), «Німецька естетика XVIII ст.» (1963), «Проблема інтуїції у філософії і математиці» (1963; 2-е вид.1965), «Історія античної філософії» (1965; 2-е доп. вид. − Антична філософія» (1976);«Платон» (1968), «Імануїл Кант» (1973). Праці **А.** перекладено німецькою, англійською, французькою, китайською, румунською й іншими мовами.

АТОМ (від грец. *ατομοζ, átomos* − неподільний, неподільна сутність, неруйнівний); (1) у філософії Демокріта і його послідовників − неподільні, незмінні, вічні частинки, з яких складаються усі речі: скупчення **А**. веде до виникнення тіла, а його зникнення − це розпад на **А**. Незмінність атому розумілась як запорука збереження, незнищуваності буття; (2) у переносному смислі − будь-яка ціла, замкнена на себе частина або одиниця певної маси (чи сукупності); наприклад − особистість як духовний **А**.

АТОМАРНЕ СУДЖЕННЯ − в неопозитивізмі та аналітичній філософії − твердження науки, які є результатом спрощення її важливих положень та які не розкладається на дрібніші складові. **А**. **с**. стають незаперечними, якщо вони узгоджуються із атомарними фактами.

АТОМАРНИЙ ФАКТ − в неопозитивізмі та аналітичній філософії своєрідні «онтологічні атоми», з яких побудований світ. Як **А. ф.** переважно фігурували події, які фіксувались науковими засобами, або їх елементарні складові. Стверджувалось, що при перевірках знань **А. ф.** − це остання реальність, далі якої рухатись неможливо і до якої слід відносити всі інтелектуальні положення і конструкції.

АТОМІЗМ ЛОГІЧНИЙ − філософська концепція, сформульована представниками *аналітичної філософії Б. Расселом* («Наше пізнання зовнішнього світу» (1914 р.), «Філософія логічного атомізму» (1918), «Містицизм і логіка» (1918) та *Л.Вітгенштайном* (1889–1951) («Логіко-філософський трактат» (1921), суть якої полягає у визнанні наявності мовних конструкцій, що мають різновид лише зовнішньо пов'язаних неподільних складових (логічних атомів) світу. Розглядає пізнавальні процеси лишеяк нескінченний опис за допомогою мови атомарних фактів. Пізніше автори концепції від неї відмовились, а вчення про логічні атоми мало значний вплив на розвиток *логічного позитивізму*.

АТОМІЗМ У ФІЛОСОФІЇ (*або* **атомістика**) (від грец. *ατομοζ, átomos* − неподільний, неподільна сутність) − натурфілософська концепція будови Всесвіту, в основу якої покладено поняття атому як гранично неподільної частки; у більш широкому значенні − це уявлення про дискретну (перериvisту) будову всього сущого, про дискрет-

ність об'єкта, процесу, властивості (*соціальний* **А.**, *логічний* **А**. тощо). **А.** виник в античній філософії, хоча елементи цього вчення були притаманні вже давньоіндійській філософії (в школах ньяя і вайшешика). Головною тезою вчення атомістів є визнання існування першоречовини − атомів. Атомісти вважали, що атоми − неподільні, нескінчені кількісно, незмінні, вічні частинки, з яких складаються усі речі; скупчення атомів веде до виникнення тіла, а його зникнення − це розпад на атоми. Незмінність атому розумілась як запорука збереження, незнищуваності буття. *Левкіпп* і *Демокріт* (V ст. до н. е.) вважали, що матерія має межу фізичної, а простір − математичної подільності, і всі речі складаються із найменших неподільних часток − атомів. Атоми огорнуті порожнечею, що забезпечує можливість перерозподілу різноманітних поєднань атомів. Як і кількість атомів, порожнеча нескінчена, тому може виникати нескінчена кількість комбінацій поєднань, тобто нескінчена кількість тіл. З основного положення про речовинні частки як неподільні (атоми) та порожнечу випливає і підстава розрізнення атомів, істотними відмінностями яких є їх форма, розмір, місцеперебування та порядок. Важливою складовою вчення атомістів є обґрунтування руху. Так, єдність буття як єдності атомів і порожнечі спонукала і до пояснення всіх змін у межах єдиного речовинного буття. Із визначень атомів слідує і необхідність всіх явищ і процесів природи. Жодна річ не може постати без якоїсь причини, і винятково за необхідністю. Проте атрибутивна хаотична природа руху атомів не зумовлює необхідність покладання мети всіх процесів буття. Кожна річ, кожне явище має власну причину, але, за Демокрітом, з цього не випливає, що низка явищ призводить до певного запланованого наслідку, чи завчасно передбаченої мети.

Ці ідеї були розвинуті далі *Епікуром, Гераклітом, Лукрецієм*. Зокрема, атоми, за Епікуром, з яких складається все існуюче, навіть боги, мають форму, розмір і вагу. Завдяки силі відштовхування, як виникала як наслідок зіткнення атомів різної ваги, постав їх рух. Під дією ваги атоми падають вниз, змінюють траєкторію падіння і таке вільне «ухилання» атомів є принципом побудови світу. Оскільки першопринцип буття вимагав від атомів такої «поведінки», на підставі якої виникло розмаїття існуючого, то цей принцип знаходив свій відповідний вираз на рівні буття і Богів, і людини. Епікур не лише онтологічно зміцнив позиції людини у суспільному житті, а й знайшов об'єктивні підстави для її свободи. Людина має бути свобідною у своїх вчинках, бо свобода запрограмована природою атомів.

Геракліт (IV ст. до н. е.) наділяв **А.** якісними відмінностями. *Тит Лукрецій Кар* (I ст. до н. е.) у своїй філософській поемі «Про природу речей» обґрунтовував здатність **А**. до відхилення від прямолінійного руху

і започаткування, таким чином, нових світів. Така інтерпретація атомістами доксографічного матеріалу щодо причин і виду руху атомів, підтримана певними істориками античної філософії (Е. Целлер, Ф. Ібервег та ін.) напрочуд чітко узгоджується з фізикою та механікою щонайпізніше XVII ст. в особах Р. Декарта, І. Ньютона та ін.

Матеріалістичну версію **А**. обстоював у XVII ст. *П. Гассенді*. *Г. Галілей* також схвально оцінював **А**. як філософську теорію, на яку можуть спиратися експериментальні дослідження та математичні розрахунки. У наш час натурфілософська гіпотеза знайшла наукове підтвердження − атом розглядається тепер як найменша частка хімічного елемента, яка є носієм його властивостей. Ідея дискретної будови об’єкта, процесу, властивості розвинута у багатьох наукових теоріях і дозволила розв’язати низку фундаментальних проблем. У хімії, поряд з поняттям атома, введене поняття молекули як найменшої кількості речовини, яка вступає у хімічну реакцію. У фізиці обгрунтована квантова ідея − атом розглядається як квантова система, в якій процеси випромінювання та поглинання енергії мають дискретний характер, а елементарні частки розглядаються як неподільні частки матерії. Але й останні можуть народжуватись і знищуватись у процесі взаємодії.

Свій подальший розвиток **А.** отримала в XX ст. в 1900 р. *М. Бланк* довів, що процеси випромінювання і поглинання енергії носять дискретний характер. В 1905 р. *А. Ейнштейн* теоретично обґрунтував ідею дискретності електромагнітного поля. За квантовою теорією не тільки електромагнітне, а й будь-яке фізичне поле має дискретну природу. **А**. нерозривно пов’язаний з філософією, був підданий критиці з ідеалістичних позицій. Напр., дотримуючись суб’єктивно-ідеалістичного критерію існування («існувати − значить бути сприйнятим»), *Е. Мах* заперечує ідею реальності атомів, оголосивши їх споглядальними конструкціями, які підлягають виключенню з фізики. З другого боку, метафізичний реалізм XVIII-XIX ст., визнаючи реальність атомів, розглядав їх як абсолютно неподільні об’єкти. Подібне розуміння атомів стало однією з причинметодологічної кризи фізики на межі XIX–XX ст.

Якщо в давнину це вчення значною мірою було споглядальним і не ґрунтувалось на наукових даних, то в Новий час (XVII − XIX ст.) ***А.*** отримав розвиток переважно у наукових працях (зокрема, у *П. Гассенді, І. Ньютона, М. Ломоносова, Дж. Дальтона, О. Бутлерова, Д. Менделеєва* та ін.). Так, виходячи саме з уявлень про атомістичну світобудову, *І. Ньютон* увів у фізику поняття маси, сформулював закон всесвітнього тяжіння та основні закони динаміки. Гіпотеза про атомістичну будову стала основою молекулярно-кінетичної теорії теплоти. У хімії атомістична концепція послужила відкриттю закону збереження речовини, періоди-

чної системи *Д. Менделеєва*. Тільки наприкінці XIX ст. науковий і світоглядний напрямок, що ґрунтується на **А.**, був істотно трансформований: виявилось, що атом подільний і складається із більш елементарних еклектично заряджених частинок − електронів. Адекватне філософське розуміння **А**. розвиває діалектичний матеріалізм, згідно з яким **А.** не зводиться до утвердження абсолютної дискретності. Матерія містить в собі не лише елемент дискретності, а й неперервності. За певних умов відмінності між дискретністю і неперервністю є відносними. **А**. може бути зрозуміла лише у світлі вчення про невичерпність матеріального світу, який заперечує існування абсолютно простих атомів, що лежать в фундаменті матерії. Якщо первісно **А**. була натурфілософською гіпотезою, то з виник- ненням фізики і хімії вона стала природничо-науковим знанням. В межах природознавства відбулося уточнення її основних понять: атом став розглядатися як найменша частинка хімічного елементу, яка є носієм його хімічних властивостей. Поряд з розумінням атому було введено уявлення про молекулу: на відміну від атому, молекула представляє собою найменшу кількість речовин, які вступають у хімічну реакцію, і складаються із атомних ядер й електронної оболонки, утвореної зовнішніми валентними електронами атомів. Застосування **А**. в хімії і фізиці дозволило вирішити низку фундаментальних проблем цих наук − пояснити механізми хімічних реакцій, зрозуміти природу теплових процесів (молекулярно-кінетична теорія теплоти), виявити статистичний характер низки законів (наприклад, закону наростання ентропії).

АТРИБУТ (лат. *attribio* − приписую, наділяю) − суттєва, невід'ємна властивість предмета чи явища, без якої неможливе його реальне існування. Поняття **А**. вперше було введено у філософію Арістотелем, широко використовувалось у середньовічній філософії і філософії Нового часу. *Р. Декарт* називав атрибутами основні властивості субстанції: **А.** матеріальної субстанції − протяжність, *А*. духовної − мислення. *Б. Спіноза* вважав, що його єдина субстанція має незліченну кількість атрибутів, тобто світ нескінчено різноманітній. У філософії марксизму атрибутами матеріальної субстанції є простір, час, рух. Інколи атрибутами матерії-субстанції називають відображення, інформацію, системність. **А.** як суттєва властивість відрізняється від *акциденції* − випадкового і несуттєвого.

Б

БАДЕНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА ШКОЛА − заснований нім. філософами *В. Віндельбандом* (1848–1915) та *Г. Ріккертом* (1863–1936) філософський напрям неокантіанського змісту. Послідовники **Б. ф. ш.**

характеризували пізнання як процес переходу від емпіричного до трансцендентального знання, предметом якого є всезагальні цінності, усвідомлення яких призводить до досягнення істини, внаслідок чого їх філософські доводи ототожнювались з наукою процінності.

БАЗИС – 1) у марксистській концепції: сукупність виробничих відносин, що складають економічну структуру певного суспільства; 2) засадниче, фундаментальне положення, на кому побудована теорія, концепція.

БАЗИС І НАДБУДОВА (лат. *basis* від грец. *βασις* − основа; *англ. substructure andsuperstructure*; нім. *Basis und "Uberbau*) − категорії марксистської соціальної філософії, покликані відобразити суттєвий, системоутворюючий зв'язок і взаємозалежність між економічною та іншими структурами, процесами, явищами та сферами життєдіяльності суспільства, зокрема юридичними, політичними, духовними, загальні закономірності їх розвитку. За допомогою зазначених понять у межах історичного матеріалізму була здійснена спробаохарактеризувати структуру суспільно-економічної формації, якісну своєрідність складових її суспільних відносин, процес їх діалектичної взаємодії. Лаконічну характеристику **Б.** і **Н.** та їх взаємодії сформулював *К. Маркс* у передмові «До критики політичної економії»: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини − виробничі відносини, які відповідають певному рівню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості» (Маркс К і Енгельс Ф. Тв., т. 13, с. 6). Відтак економічна структура суспільства, яка постає як сукупність історично сформованих виробничих відносин, визначається як **Б.**, а властиві конкретному суспільству форми ідеологічного й політичного життя, його державний устрій, поширені в ньому правові, філософські, моральні, художні та релігійні погляди (*за Марксом,* форми суспільної свідомості), дії, нормативи, відносини, а також організації та установи − як **Н.**, що породжується й зумовлюється **Б.** Пізніше *В. Ленін* охарактеризував **Б.** як «економічний скелет» суспільно-економічної формації. Структурними елементами **Б.** є: форми власності на засоби виробництва; становище різних соціальних груп (класів) у виробництві і їх взаємовідносини; форми розподілу. **Н.** − сукупність ідеологічних відносин і поглядів (ідей), а також функціонально пов'язані з ними організації й установи (держава, партії, церква та ін.).

Б. і **Н.** − поняття співвідносні і тільки у взаємодії одне з одним розкривають у найбільш загальному вигляді механізм детермінації суспільних явищ і відносин. Хоч у діалектичному взаємозв'язку **Б.** і **Н.** визнача-

льну роль відіграє **Б**., проте **Н**. відносно самостійна і справляє зворотний і притому потужний вплив на **Б**. Кожний історично визначений **Б.** має специфічну **Н**., яка в основному йому відповідає. Яка природа економічного **Б**. певного суспільства, такі й характерні риси політичної і правової **Н**. Докорінні якісні зміни в економічному ладі суспільства (тобто в **Б**.) зумовлюють зміни і в **Н**. Водночас **Н.** може або відставати від **Б**., або випереджати його у своєму розвитку. Відображаючи і закріплюючи економічні відносини власності певного суспільства насамперед за допомогою певних правових і політичних норм і установ, **Н**. виконує у суспільстві важливі соціальні функції. Але в будь-якому суспільстві існують елементи **Н**., які виконують й руйнівні функції відносно **Б**., що їх породив, і сприяють виникненню нового **Б**.

Поділяючи сфери суспільного життя на **Б**. і **Н**. марксистська філософія запропонувала принцип домінування **Б**. над **Н**., який постав у двох основних версіях: 1) жорстке домінування: **Б**. завжди первинний відносно **Н**. і визначає її; 2) **Б**. лише у кінцевому підсумку виступає визначальним чинником **Н**., однак дуже часто відбувається і зворотний процес, а саме : вплив **Н**. на **Б**. В той же час, розкриваючи діалектику суспільних процесів, в емпіричних дослідженнях концепція **Б.** і **Н**. наштовхувалась на складність віднесення того чи іншого елемента соціуму до **Б**. чи **Н**.

Невідповідність **Б**. і **Н**. розглядалась у марксистській філософії як основна закономірність стимулювання суспільних зрушень, зокрема революцій і переходу від однієї формації до іншої. Це протиріччя розкривалось як невідповідність рівня розвитку продуктивних сил, які розвиваються відносно швидше, консервативним виробничим відносинам. Водночас ця концепція виявила свою неспроможність в умовах відсутності (невикористання) формаційного підходу до аналізу суспільних явищ і процесів.

Розробка концепції **Б** і **Н**. у версії *Маркса,* з одного боку, постала однією з перших спроб аналізу соціуму як складної цілісної, герметичної системи, а з другого, − виступала як занадто спрощена й однобічна спроба матеріалістичного вирішення так званого «основного питання філософії», спростивши структуру суспільних відносин і звівши їх складність переважно до економічних. Саме за такий схематизм і вульгарний економічний матеріалізм концепція **Б.** і **Н**. була піддана справедливій критиці опонентами марксизму. Своєрідним редукціонізмом було й віднесення до базису лише тієї підсистеми існуючих у суспільстві виробничих відносин, які безпосередньо характеризують панівну для даного періоду систему суспільного матеріального виробництва, виводячи за межі базису всі інші підсистеми суспільних виробничих відносин.

Складність подібного трактування категорій **Б**. і **Н**. особливо виявила себе наприкінці XX ст., оскільки в ситуації переходу від індустріального суспільства до постіндустріального та інформаційного відбуваються докорінні зміни як характеру співвідношення і взаємовпливу між собою **Б**. і **Н**., так і самих предметних полів, відображенням яких постали зазначені поняття. Так, неомарксисти, визнаючи взаємозв'язок і співвідношення між Б. і Н. і намагаючись скорегувати"редукційний" і "моністичний" перегиб в економічний бік історичного процесу, розробили поняття активної ролі надбудови.

У сучасному суспільствознавстві і соціальній філософії концепція **Б.** і **Н**. має обмежене застосування, її евристичний потенціал в умовах ускладнення структури суспільних відносин і прискорення науково-технічного прогресу незначний. Водночас у західній соціальній філософії розвиваються і набувають поширення різноманітні концепції технологічного детермінізму, які певною мірою перегукуються з концепцією **Б**. і **Н**. і відтворюють деякі її підходи до осмислення діалектики співвідношення окремих макроструктур суспільства. Це, звичайно, не є підставою для вилучення зазначених понять із наукового обігу, а, навпаки, зумовлює виникнення нових проблем, що актуалізують їх подальше вивчення.

Барт (Barth) *Карл* (1886-1968) − швейц. теолог і філософ, один із лідерів діалектичної теології. Всупереч «ліберальній теології», що прагнула пояснити Бога зі змісту «поцейбічного світу», **Б.** заперечує будь-який зв'язок Бога з «поцейбіччям», тому єдине реальне джерело віри − сам Бог, який дарує віру, попри трансцендентне провалля між собою і людиною, в одкровенні. Отже, джерело віри − в самому її змісті, в ній самій. Віра − це диво, і виявляє себе як безпосередній діалог із Богом. Звідси й назва самої позиції **Б.** – «діалектична теологія». Між Богом і людиною − безодня. Тому християнська антропологія для **Б.** − лише христологія, адже про людину немає чого сказати поза її зв'язком із Богом. І людина є тому людиною лише остільки, оскільки бере участь у людському бутті Христа, Боголюдини. Проте людина знаходиться в поцейбічному світі, безмежно далекому від Божественного потойбіччя. У поцейбіччі людина є вільною і відповідальною істотою, проте лише остільки, оскільки поцейбічні реалії − держава, суспільство тощо − аж ніяк не пов'язані з Божественним потойбіччям.

БАРТ (франц. Barthes) *Ролан* (1915–1980) – франц. філософ, представник *постструктуралізму* та *семіотики*. Засновник Центру масових комунікацій (1960), професор практичної школи вищих знань (1962), керівник кафедри літературної семіотики у Колеж де Франс.

Народився у м. Шербур (Франція). Після загибелі батька переїхав жити у м. Байонну, де провів дитячі та юнацькі роки. З 1933

до1939 рр. навчався у Сорбонні. В юнацькі роки виявились ліві погляди та любов до театру. У 1948–1950 рр. викладає у Бухаресті (Румунія), де потрапляє під вплив лінгво-семіотичних ідей *А.-Ж. Греймаса*.

Творчість **Б.** поділяють на три періоди (доструктуралістський (50-х рр. XX ст.); структуралістський (60-х рр. XX ст.); поструктуралістський (70-х рр. XX ст.). У 50-х рр. XX ст. виступає як публіцист, пропагує ідеї «нового роману», «театру абсурду» та творчість *Б. Брехта.* У 1953 р. опублікував роботу «Нульовий ступінь письма». Ввів уфілософський обіг термін *письмо*, яким позначає своєрідну ідеологічну сітку, що знаходиться між людиною та дійсністю і змушує людину обирати певні ціннісні орієнтації.

У збірнику опублікованих у 1964 р. статей особливо зауважив на труднощі стосунків людини та мови. У роботі «Міфологія» (1957) описав основні міфи, властиві для дрібнобуржуазної свідомості, та способи їх відображення у роботі засобів масової інформації.

Сформулював висновок про необхідність семіотичної інтерпретації соціально-культурних явищ, різко виступив проти позитивістських установок літературознавства. Наприкінці 60-х рр. під впливом філософських робіт *Ж. Лакана* та *У. Еко* став на позиції *постструктуралізму*. Надаючи тексту важливу роль у пізнанні світу, заперечує «одиничність» його прочитання та прикінцевості інтерпретації його сенсу. Поділяє тексти за різновидами («текст-насолода» і «текст-задоволення»), а можливість сприйняття тексту узалежнював від рівня читача і його підготовки до прочитання та інтерпретації основних кодів, котрі включені у тканину тексту − коду Емпірії, Особистості, Знання, Істини та Символу. На думку філософа, мовна діяльність передує будь-яким актам пізнання, фіксації суб’єктно-об’єктних відносин, а мова є умовоюпізнання феноменів свідомості та буття.

Розглядаючи проблеми становлення культури, висловлював ідею єдності її історичних виявів на основі знакового єства. Під впливом філософських робіт *К. Леві-Строса*вважав, що структурний підхід дає змогу виявити особливості трансформації окремо взятого історичного типу культури, т. зв. «соціологіку», своєрідну систему духовного виробництва. Популярність **Б.** та його філософських праць спричинила процес створення для нього кафедри літературної семіотики (1977) у Колеж де Франс.

Основні праці: «Нульовий ступінь письма» (1953), «Міфологія» (1957), «Критичні нариси» (1964), «Елементи семіотики» (1964), «Імперія знаків» (1970), «Сад, Фур’є, Лойола» (1972) таінші.

БАШЛЯР (франц. Bachelard) *Гастон* (1884–1962) – франц. філософ і природодослідник, засновник історичної школи *філософії*

науки, нераціоналіст. За освітою фізик, математик і філософ. Викладав в університетах Діжона (1930–1940) та Парижа (1940–1954). Стверджував поступовість розвитку наукового знання. Вважав, що нове наукове знання призводить до переоформлення дійсності. Подібно до Т. Куна виступав проти розповсюдженої думки про кумулятивний характер наукового знання. Розробив концепцію «прикладного раціоналізму», воснові якої була теза про постійну взаємодію раціонального («чистий розум») та емпіричного («чистий досвід», «чиста матерія»), теорії іпрактики, у результаті чого здійснюється практичне втілення раціонально-практичної будови наукового знання. Виділяв етапи розвитку наукового знання − донауковий, науковий та етап «нового наукового духу» («заперечувальна філософія»).

Основні філософські роботи: «Психоаналіз вогню» (LaPsychanalysedufeu,1932), «Досвід філософії нового наукового духа» (1940), «Про природу раціоналізму» (1950).

Філософія **Б.** мала значний вплив на формування світоглядної позиції багатьох представників молодої генерації французьких філософів ХХ ст., а саме: *структуралістів Л. Альтюссера* та *М. Фуко*.

БЕЗПОСЕРЕДНЄ Й ОПОСЕРЕДКОВАНЕ − філософські поняття, що відображають різні підстави існування та форми вияву загального взаємозв’язку речей (прямого чи непрямого − через проміжні, додаткові ланки), а також різні способи пізнання і комунікації.

БЕЗРЕЛІГІЙНЕ ХРИСТИЯНСТВО − світоглядно-філософ-ська концепція німецького теолога та філософа *Д. Бонхоффера* (1906–1945), відповідно до якої світ трактується «повнолітнім» та не потребуючим Бога, а християнин повинен молитися та «жити для інших», вершити добрі справи, виявляючи водночас віру, а суть біблійних понять може бути доведена до сучасної людини у разі, якщо її трактувати безрелігійно.

БЕКОН (Bacon) *Роджер* (1214/1220–1292) – англ. філософ та природодослідник. Навчався у Оксфордському (Англія) та Паризькому (Франція) університетах, магістр мистецтв. Викладав уПаризькому університеті, де отримав ступінь доктора філософії та вславився своїми суперечками з представниками схоластики, а також Оксфорді, де він вступив у чернечий орден францисканців. Близько 1257 р. **Б.** було заборонено викладати та вислано у монастир у Парижі. Завдяки допомозі папи римського Климента IV отримав можливість опублікувати свої наукові трактати, а у 1268 р. повернувся в Оксфорд, де займався науковими дослідами, проте у 1278 р. був звинувачений уєресі та заарештований. Активно займався алхімією, астрологією та оптикою, тривалий час вважався винахідником пороху. Висунув ідею про якісно відмінні елементи, комбінації котрих формують конкретні речі. Критикуючи схоластів, основу пізнання вбачав

у експерименті, який може бути двох видів: внутрішній − містичний та зовнішній. Розробив проект утопічної станової республіки, в якій джерелом влади є народний плебісцит, вимагав викорінення невігластва та поширення світської освіти.

БЕЛЛ (Bell) *Даніел* (1919−2011) − американський філософ і соціолог, професор Гарвардського університету. Основні праці: «Нове американське право» (1955), «Кінець ідеології. Виснаження політичних ідей в 50-х роках» (1960), «Марксистський соціалізм в Сполучених Штатах» (друге видання, 1967), «Майбутнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування» (1973), «Культурні протиріччя капіталізму» (1976), «Соціальні науки після Другої світової війни» (1982) та ін. Наприкінці 1930-х і в 1940-і рр. брав участь в ліворадикальному русі; на початку 1950-х рр. еволюціонував до ліберального реформізму, і, нарешті, в 1960-і перейшов на позиції неоконсерватизму. У 1960 р. **Б.** виступив одним з авторів (одночасно з *Р. Ароном*) концепції деідеологізації, яка стала початком теорії індустріального суспільства. За **Б.**, центральними змінними, які обумовлюють тенденції, динаміку і направленість розвитку індустріального суспільства, є праця і капітал, а протиріччя між ними складають основне джерело його розвитку. Основним інструментом оптимізації такого суспільства, а також управління тими організаціями і підприємствами, що існують в ньому, є машинна технологія. Технології як інструментальні засоби раціональної дії є головним детермінантом суспільного розвитку. Самий же розвиток технології відбувається уривками. Більш того, можна виділити цілі епохи в її автономному саморозвиткові, в рамках яких відбуваються різноманітні соціальні трансформації. Хоча технологічні революції ідеальні за своїми теоретичними засадами, їхніми символами й одночасно носіями виступають цілком реальні матеріально-речові форми, наприклад, для постіндустріального суспільства така «річ» − комп'ютер. **Б.** уводить у свою філософсько-соціологічну концепцію в якості теоретико-методологічної основи т. зв. «принцип вісі». Суть його полягає в тому, що різні типи суспільства розвиваються в контексті певної стрижневої лінії, яка обумовлює соціальний, економічний, культурний і політичний обрис їх осмислення.

В залежності від вибору основної вісі, згідно з **Б.**, історичний процес можна, наприклад, розглядати як зміну форм власності і відповідних суспільних формацій. І тоді правомірна його інтерпретація в термінах «феодалізм», «капіталізм», «соціалізм». Якщо ж замість цього виміру використати інший «принцип вісі», де «головна стрижнева лінія» − статус та історична роль людського знання, то соціальна еволюція виглядає абсолютно інакше: доіндустріальне − індустріальне −

постіндустріальне суспільство. На відміну від індустріального суспільства, в постіндустріальну епоху саме знання є, за **Б.**, основним джерелом багатства і влади, тому вирішальним засобом управління є вже не машинні, а інтелектуальні технології. У наступному столітті буде відігравати вирішальну роль становлення системи телекомунікацій. Для розуміння сутності і характеру «телекомунікаційної революції», яка є визначальним пунктом в організації та обробці інформації та знань, особливо важливими є три аспекти: 1) перехід від індустріального до «сервісного» суспільства; 2) першорядне значення кодифікованого теоретичного знання для втілення технологічних нововведень; 3) перетворення нової інтелектуальної технології на ключовий інструмент системного аналізу і теорії прийняття рішень. Взаємодія цих трьох аспектів визначає величезне значення теоретичного знання в якості «принципу вісі» постіндустріального суспільства.

Одночасно в контексті проблеми «спрямовуючої і визначальної» сили соціальних змін цього суспільства зростає значимість того, що воно стає все більш відкритим та індетермінованим, а також збільшується його «соціальна щільність». Визнаючи, що знання та інформація стають стратегічними ресурсами і агентами трансформації постіндустріального суспільства, **Б.**, разом з тим, прагне уникнути закидів щодо прихильності до технологічного детермінізму. Тому він формує концепцію багатоаспектності соціального організму. У цій концепції кожна зі сфер − економіка, соціальне життя, культура, політика − розвивається за особливими законами, які властиві тільки їй. Тому ці сфери здатні не тільки взаємодіяти, але й протистояти одна одній. Зокрема, «інформаційне суспільство» в силу зростаючих культурних протиріч може опинитися перед небезпекою ще глибшого розриву між культурним і соціальним життям. Зростає протиріччя між вельми небажаною та небезпечною для розвитку суспільства «революцією зростаючих домагань» і «революцією зростаючих очікувань», яка діяла минулі десятиріччя. Найсуттєвіші причини цих небажаних революцій, вважає **Б.**, містяться як у непомірному рівні вимог, які пред'являються їх прихильниками, так і у тому, що вони мають всезагальний характер. Це порушує встановлений в суспільстві лад, розхитують соціальну стійкість, породжує багаточисленні міжгрупові конфлікти. Наслідком такої ситуації стає політична нестабільність, що доповнюється нестабільністю економічною. Найкращими засобами для викорінення цих нестабільностей є ринкова система організації економіки і, засновані на філософії неоконсерватизму, принципи порядку та сталості, що активно упроваджуються в життя сучасного суспільства.

БЕНУА (Benoist) *Ален де* (нар. 1947) – франц. філософ, культуролог, політолог, публіцист, лідер руху «нових правих», який обґрун-

тував програмні положення культурології: віталізм в трактовці сутності культури, боротьбу з «декультуризацією» Європи, виявлення індоєвропейських джерел західної культури, відродження її на основі відновлення архаїчної «соціофункціональної трьохчленої структури» і «героїв» арійського духу, відстоювання культурного регіоналізма і т.ін.

Опора на традицію, носія досвіду «народної душі», яка забезпечує безперервність національно-історичної наступності – «наріжний камінь» "необґрунтованої орієнтації" «нових правих». Сучасний світ, пронизаний «фізіколістським» детермінізмом і об'єктивістським фаталізмом, як ніколи, за думкою **Б.** потребує повторення того, що людина є сутністю культури, істота історична. Розробка співвідношення «природи» і «культури» в перспективі послідовної «гуманізації» людини, переходящої від необхідності до свободи, від одиничності до багатоманіття, - провідний напрямок розвитку концепції культури «нових правих», в більшості натхнене стилем мислення нім. культуро-філософської антропології, пов'язаної з іменами *Х. Плеснера, Г. Гегеля, Е. Ротханера, М. Ландмана.* Наслідуваний від *Ф. Ніцше* і *А. Шопенгауера* віталізм, який лежить в основі уявлення **Б.** про культуру, коли природа і культура розуміються як послідовні стадії прояву життя, співвідноситься з вказівками на конкретний практичний характер культури. Культура підкреслено історична і безмежно національна. Національність ідеалу всезагальної культури, яка видається за свідчення «прогресивності» і непередвзятості думки, насправді, вважає **Б.** є без національністю, що виявляє безгрунтовність сучасного «неосхоластицизма». Поскільки шляхи життя − це одночасно шляхи культурно-історичної творчості, «всезагальна культура» назавжди залишається фікцією лібералів-універсалістів: ні жодна людина, ні народ в цілому не владні вийти за рамки своєї національної і історичної приналежності. Невідторженість людини від його культури і універсальність європейської культурної спадщини; її абсолютна незамінимость для народів Європи іншим «культурним багажем» в якій би то не було космолітично-універсальній формі − всі ці «прості істини», пише **Б.**, як ніколи потребують захисту, поскільки традиційний культурний уклад європейського життя під напором тотальної уніфікації зминає з загрозливою швидкістю. **Б.** прагне виявити специфіку «аріалізма», індоєвропейського архетипу, що обумовив своєрідність релігійно-міфологічного комплексу європейських народів, їх світобачення і спеціальногожиття.

Б. підкреслює, що для індоєвропейського світу (Європи в тому числі) характерна першопочаткова збалансованість всіх проявів життя суспільства: релігії − права − економіки, а також структури особистості, в якій гармонійно поєднуються розум, емоції, трудова діяльність. В тому, що європейська культура перестала усвідомлювати свій індоєвропейський

архетип, з точки зору «нових правих», повинно християнство. З допомогою християнського монотеїзму викорінювали стародавні святилища і святковості в Європі. Антипод християнства, яке **Б.** іменує «більшовизмом древності», - справжня старовинна релігія Європи, «стародавня релігія богів і героїв». Полемічне загострення Б. достоїнств цього «сповідання» як релігії «національності», культивуючого «героїчний дух в людини», перетворюючи її в «творця самої себе», все це супроводжується багаточисленими рецепціями з праці *Ф. Ніцше.*

БЕРЛІН (англ. Berlin) *Ісая* (1909–1997) − британський філософ і політолог. Народився у багатій єврейській сім'ї в Ризі (Росія). Дитячі роки провів у Ризі та Петрограді, 1917 р. був свідком Жовтневого перевороту у столиці Росії, що послугувало в майбутньому різко негативному ставленню до марксизму та соціалізму. У 1921 р. разом із батьками емігрував у Великобританію. Освіту здобув у приватній школі та Оксфордському університеті (1935 р.). У роки Другої світової війни працював у британській службі інформації в США (1941–1942), другим секретарем посольства Великобританії у СРСР (1945–1946). У1956 р. возведений у сан лицаря Британської імперії, а в 1971 р. нагороджений британським орденом «За заслуги».

Викладацьку діяльність проводив у Оксфордському університеті (1950–1966), був обраний президентом одного з коледжів університету (1966). Президент Британської академії наук (1974–1978), професор соціально-політичних наук Оксфордського університету (з 1975 р.). У промові з приводу вступу на посаду професора соціальної політології Оксфордського університету визначив сутність *двох концепцій свободи* − «*негативної*» (відсутність обмежень, які суперечать здійсненню бажань людини або групи людей) та «*позитивної*» (можливість людини самостійно, без побічних чинників визначати свою долю). Протиставлення цих типів свободи розглядав як умову для розвитку суспільства. Відзначав зв'язок між «позитивною» інтерпретацією свободи та тоталітаризмом.

Основні праці: «Карл Маркс» (1939), «Історична неминучість» (1955), «Вік Просвітництва» (1956), «Дві концепції свободи» (1958), «Чотири есе про свободу» (1969), «Поняття і категорії» (1978), «Проти течії» (1979), «Викривлене дерево людства: розділи з історії ідей» (1990), «Відчуття реальності: дослідження ідей та їх історії» (1996).

БІОЕТИКА − 1) міждисциплінарна галузь, що досліджує і обмірковує морально-етичні проблеми, породжені новітніми досягненнями в біології й медицині та лікарняною практикою; 2) сукупність етичних норм і принципів, пов'язаних із піклуванням про життя і здоров'я людини в контексті інноваційного розвитку біомедичних наук, технологій і сфери охорони здоров'я; 3) у широкому сенсі − прикладна етика, предметом якої

є проблеми виживання людства та збереження Життя на планеті.

БІОФІЛІЯ − сформульоване американським філософомта психоаналітиком*Е. Фроммом*поняття, що позначаєтакий спосіб життя людини, за умов якого наявне специфічне відношення до життя, що фіксує відкритість людини до нього, виявляє чуттєвість, любов і повагу до особистості, виявляючись у прагненні дожиття та усього живого. **Б.** розглядається як протилежна та альтернативна до *некрофілії* та*деструктивності*.

БІФУРКАЦІЯ − 1) у широкому сенсі − якісні метаморфози, трансформації системи при зміні параметрів, від яких вона залежить; 2) одне з головних понять синергетики − нерівноважний, невизначений стан системи, що перебуває на порозі можливих варіантів розвитку, коли вибір одного з них стає наслідком впливу випадкових обставин, флуктуацій

БІХЕВІОРИЗМ (англ. *behaviour* − поведінка) − напрям у психології, що актуалізуює роль вивчення поведінкової діяльності у процесі осягнення людської сутності, а також вивчає безпосередні зв'язки основних рефлексів, навиків, досвіду людини, у чому виявляється його відмінність від психоаналізу. Засновником **Б.** став американський вчений Дж. Уотсон.

БІХЕВІОРИЗМ СОЦІАЛЬНИЙ – різновид *біхевіоризму* як напряму у психології, основні характеристики якого були сформульовані американським філософом та психологом *Дж. Г. Мідом* (1863–1931), який виокремлював домінуюче значення соціального фактору у процесі формування ідеального у людині.

БЛАНШО (Blanchot) *Моріс* (1907−2003) − франц. письменник, філософ, літературний критик. На формування **Б**. вплинули *Ф. Ніцше, Ж. Батай, М. .Гайдеггер.* Погляди **Б.** можна охарактеризувати властивим йому коливанням у творчості − від літератури до філософії; від радикальних філософських опозицій до викладення суб'єктивного досвіду внутрішніх переживань. Багато з постмодерних філософів (*М. Фуко* та ін.) вважають **Б.** своїм учителем.

Воля до влади у філософії, за **Б.**, мас бути виявленням алогічного, тобто тієї сфери людської сутності, яка знаходиться поза розумом, а для цього необхідно подолати розумове начало в людині. Мова завжди, у будь-яких своїх проявах (лінгвістичному, семіотичному, літературному, риторичному) з необхідністю виявляє позицію людини. Через мову можливе з'ясування людської волі до влади. Перехід будь-чого з немовної форми в мовну за допомогою суб'єкта мовлення є, за **Б.**, вправою в намаганні володіти. Безвладне в мисленні можливе лише за умови уникнення будь-якої суб'єктивності. Безвладне полягає в грі вживання слів, притаманних соціальному осередку (таких як «влада», «закон», «революція», «філософія»), але при цьому не мається на увазі їх конкретна соціа-

льна належність. Писати щось, що не можна ідентифікувати як «книгу», − значить скасовувати будь-які межі, закони, відповідно вивільняючи волю до влади, вічне повернення, позбавлення меж, − волю до влади як дещо інше по відношенню до тривіального сенсу володіння.

Людина, за **Б.**, є максимально емпірично розірваною істотою, є масою розрізнених крапок, знаків, що не впорядковані й роз'єднані, несубстанційні. Тому і метод дослідження людини має бути відповідним людській сутності, а значить не науковим, тобто таким, що репрезентує цілісне уявлення про світ.

Основні праці: «Темний Тома» (1941), «Простір літератури» (1955), «Остання людина» (1957), «Нескінченна розмова» (1969), «Дружба» (1971), «Письмена краху» (1980).

БЛОНДЕЛЬ (франц. Blondel) *Моріс* (1861–1949) – франц. філософ, представник *спіритуалізму* і *томізму*. Спочатку перебував під впливом філософії *А. Бергсона*. Рання робота **Б.** «Дія» (1893) присвячена трансцендентному характеру людини. Розум, за **Б.**, − це те, що переживає людина. Відстоює ідею єдності буття, дії та думки, абсолютизує Божу думку, що виявляється як *«життєвий порив»*. У своїх працях розвивав *інтегральну філософію,* котра, на його думку, може бути доповнена лише християнською релігією. Для **Б.** характерна спроба обґрунтувати свої теїстичні погляди зпозицій філософії.

БЛОХ (Bloch) *Ернст* (1885-1977) – нім. філософ, соціолог і публіцист неомарксистської орієнтації. Творець «філософії надії» й «онтології Ще-Не-Буття». Філософія **Б.** оперує категорією потенційного як дійсного, оскільки він трактує неіснуюче як вияв людського життя. Тому світ розуміється **Б.** як «тенденція» й «експеримент», а матерія – «По-Можливості-Суще». Згідно **Б.**, і життєтворящий Ерос *Платона,* і «розпачлива надія» у *Геракліта,* і «отенція буття» − матерія в *Арістотеля,* і орієнтована в майбутнє діалектика Гегеля − є різноплановими фрагментами такого підходу. На думку **Б.**, практично вся домарксистська філософська традиція звернена в минуле, тому що вона трактує сьогодення в контексті тези про ідеал досконалості, уже досягнутого в Абсолюті.

Сенсогенною категоріальною конструкцією системи **Б.** постає поняття «надія», оскільки людина, за **Б.**, приречена на надію, коли минуле збагненне лише після закінчення певного часу, а автентичне сьогодення в цей момент відсутнє. Згідно **Б.**, сьогодення збагненне за допомогою «гештальта неконструйованого питання» − «Для Чого?» Або: «Хто ми? Звідки ми прийшли? Куди ми йдемо? Що ми очікуємо? Що очікує нас?». У споконвічному космічному імпульсі «голоду», що здійснюється у світі людини як «надія», реалізується, згідно **Б.**, можливе майбутнє, «Ще-Не-Буття». Онтологічний статус «Ще-Не-Буття»

заданий, за **Б.**, тим, що прагнення конструювати потенційно можливе, ще незавершене. Переборюючи поділ суб'єкта й об'єкта («відчуження»), люди своєю активністю покликані возз'єднати цей розрив, тим самим створюючи реальність («Все», «досконалість», «граничне блаженство», Царство Волі, комунізм), адекватну собі самій.

Альтернативною можливістю є «Ніщо» – кінець світового процесу. З погляду **Б.**, для втілення кращого в людині для історії необхідні індивіди, здатні активно діяти в просторі що стає, оскільки лише частина людей живе й діє в «Тепер», інші ж лише зовні в ньому присутні, споконвіку належачи своїм образом дій тимчасовому шару «Раніше» й ідеалам «готичного» способу життя, «"нордичній честі» і т. ін. Справжня філософія, на думку **Б.**, є «системою теоретичного месіанізму» й «керівництвом» для «пророків» й «провісників майбутнього».

Основні праці: «Дух утопії» (1917), «Томас Мюнцер як теолог революції» (1921), «Сліди» (1930), «Спадщина нашого часу» (1935), «Суб'єкт-Об'єкт. Коментар до Гегеля» (1940), «Воля й порядок. Нарис соціальних утопій» (1946), «Принцип надії» (у трьох томах, 1954, 1955, 1960), «Основні філософські питання онтології ще-не-буття» (1961), «Тюбінгенське введення у філософію» (1963), «Атеїзм у християнстві» (1968).

БОВУАР (франц. Beauvoir) *Сімо на де* (1908–1986) – франц. письменниця, філософ-екзистенціаліст, ідеолог феміністського руху. Подруга, однодумець та соратниця *Жана-Поля Сартра.* Народилась у Парижі, вихована у суворому дусі, що описала укнизі «Мемуари суворо вихованої дівчини» (Mémoires d'une jeune fille rangée, 1958). Вивчала філософію у Сорбонні, де познайомилась із *Ж.-П.Сартром*, пізніше навчалась у Католицькому інституті навідділенні літературознавства. У наступних частинах автобіографічної трилогії «Сила зрілості» (La Force de l'âge, 1960) і «Сила речей» (La Force des choses, 1963), відображено її життя як соратниці відомого французького філософа-екзистенціаліста.

У 1947 р. опублікувала працю «Мораль двозначності», яка поруч з роботою *Ж.-П.Сартра* «Буття та ніщо» стала хрестоматійним твором тогочасного французького *екзистенціалізму*. Робота «Друга стать» (1949) поставила **Б.** на основні позиції у тогочасному феміністичному русі, знаменувала своєрідний початок моральної революції уєвропейському суспільстві.Екзистенціальні ідеї розкриваються у художніх творах **Б.**, зокрема у відзначеному Гонкурівською премією в галузі літератури за 1954 р. романі «Мандарини» (Les Mandarins). Після смерті Ж.-П. Сартраопублікувала його листи до неї. Померла у Парижі 14 квітня 1986 р. і була похована поруч із *Ж.-П. Сартром* на кладовищі Монпарнас.

БОДРІЯР (франц. Baudrillard) *Жан* (1929–2007) – франц. філософ. Представник *постмодернізму*. Одна з найвідоміших інтелектуальних поста-

тей, роботи якого поєднують дослідження в галузях філософії, соціології, культурології та стосуються ключових проблем сучасної епохи. Гостра критика сучасного йому суспільства, культури та суспільної думки поєднувалась у ньому зі специфічним особистим стилем та провокативними формами письма. Опублікував понад 30 праць, в яких розглядав різноманітні культурні та соціальні явища, зокрема, гендерну, расову та соціальну політику, засоби масової комунікації, мистецтво, новий соціальний порядок тощо. Народився у м. Реймс, вивчав німецьку мову у Сорбонні, вчителював у провінціальному ліцеї (1958–1966), публікував огляди німецької літератури, переклади творів відомих німецьких письменників. Захистив докторську дисертацію («Система об'єктів»), викладав уПаризькому університеті у Нантері, відомому радикальними студентськими подіями 1968 р. З 1986 р. працював в Інституті досліджень соціально-економічної інформації Паризького університету. В останні роки життя займався активною журналістською діяльністю, співпрацював з одним із канадських філософських періодичних видань, вякому публікував свої філософські праці.Був теоретиком «*смерті модерну*», у роботі «Дзеркало виробництва» (1973) сформулював теорію історичного розвитку способу позначення, вважаючи початком ери знаків добу Відродження. Автор теорії трьох стадій соціальної історії «*витіснення смерті» (симулакри трьох порядків*).

БОЛЬНОВ (Bollnow) *Отто Фрідріх* (1903−1991) − нім. філософ та теоретик освіти. Започаткував низку критичних історико-філософських досліджень екзистенціалізму. Критикував нігілістичне підґрунтя екзистенційної концепції Гайдеггера. У роботах повоєнного періоду разом з Аббаньяно, Гайнеманом започаткував рух, спрямований на подолання екзистенціалізму. За **Б.**, в основу нового світовідчуття має бути покладено довіру до буття як нового типу чуттєвості. На цій основі **Б.** обгрунтовує позитивні цінності життя людини.

Б. поглиблює екзистенціалізм як продовження філософії життя і філософської антропології. Екзистенціалізм, за **Б.**, постає філософією кризи, за умов якої людина шукає опору в собі самій. Здолати ж зазначену кризу, за **Б.**, можна лише відновлюючи зв'язок із позалюдською реальністю, тобто із суспільством з його духовною потугою. Відчай тут долається внутрішнім настроєм на довіру, на надію, вдячність, терпіння щодо онтологічної данності Людини-Ти. Найбільшими загрозами людині в сучасному світі, за **Б.**, є нестримане прагнення успіху, що призводить до розчинення в масовості й до деградації людини до стану об'єкта, що спирається на зростання сил тоталітаризму в суспільстві.

Основні праці: «Сутність настрою» (1941), «Філософія екзистенціалізму» (1944), «Нове укриття: подолання екзистенціалізму»

(1955), «Міра та співмірність людини» (1960), «Людина і простір» (1963), «Мова та виховання» (1968), «Філософія пізнавання» (1970).

БОХЕНСЬКИЙ (польс. − Bochenski) *Юзеф Марія* (1902–1995)– швейцарський філософ і логік польського походження, засновник інституту Східної Європи у Фрайбурзі, журналу Studies in Soviet Thought (Совєтознавчі студії) та видавничої серії Sovietica, неотоміст, прихильник аналітичної філософії, критик комунізму. Наголошував натому, що віра у прогрес − одна із найшкідливіших помилок, адже вморальному контексті рано чи пізно уявний прогрес замінює регрес. На його думку, філософію та науку слід відрізняти одну від одної; теологію можна значно поліпшити (принаймні ті її частини, що найближчі до філософії) завдяки застосуванню щодо неї формальної логіки.

Для філософії **Б.** характерні спроби використати досягнення науки з метою обґрунтування і відстоювання християнської релігії, боротьби проти марксистсько-ленінської філософії.

БРЕНТАНО (нім. Brentano) *Франц* (1838–1917) − австрійський філософ, священик.Вивчав філософію та теологію у домініканському монастирі ум.Грац (Австрія), у 1864 р. отримав сан священика римо-католицької церкви. У 1866–1873 рр. викладав у Вюрцбурзькому, ав 1874–1880 рр. − у Віденському університетах.

Філософські погляди **Б.** засновувались на аристотелівському вченні та сучасній йому англійській психології.Противник філософії неокантіанства та німецького ідеалізму. Засновник психології як вчення про психічні феномени (уявлення, судження, емоції). У вченні про свідомість на перший план ставить проблему відмінностей психічних та фізичних явищ. Джерело психічних явищ, за **Б.**, − внутрішнє сприйняття, співіснуюче з будь-якою формою психічної діяльності. Суттєвою ознакою психічного вважав *інтенціональність*. Вчення **Б.** мало значний вплив на становлення філософських поглядів німецького філософа Е. Гуссерля.

БРЕТОН (франц. Breton) *Андре* (1896–1966) – франц. письменник, поет та філософ, засновник сюрреалізму. Освіту отримав в коледжах Парижу та Сорбонни. Учасник Першої світової війни. На фронті познайомився з майбутніми відомими діячами французької культури XX ст. *Г. Аполлінером, Ф. Супо, Л. Арагоном*. У 1919 р. із *Ф. Супо* публікує працю «Магнітні поля», де вперше використовує новий метод творчості − *автоматичне письмо.* Саме ця робота стала провісником нового напряму у літературі та специфічного способу пояснення сущого − *сюрреалізму*.

Після публікації першого «Маніфесту сюрреалізму» (1924) рух сюрреалістів набув організованого характеру. У будинку, де проживав **Б.**,

було відкрито Бюро сюрреалістичних досліджень, почали видаватись сюрреалістичні журнали. Саме там до цього руху долучився *С. Далі.*

Брав участь у політичному житті Франції, у роки Другої світової війни перебував у США, а у повоєнний час організовував виставки художників-сюрреалістів, займався активною видавничою діяльністю.

БРУНО (Bruno) *Джордано Філіппе* (1548–1600) – італ. вчений, філоософ, чернець-домініканець. Викладав в університетах Англії, Німеччини, Франції, Швейцарії. За свої погляди переслідувався католицькою інквізицією, був ув'язнений та спалений на багатті уРимі.

На основі коперніканства, елементів античної філософської думки (епікуреїзм, стоїцизм, неоплатолнізм) сформував оригінальну філософську концепцію, яка характеризувалась пантеїстичними висновками, визнаючи нескінченність світу, який уподібнював із Богом. Пантеїзм **Б**. загалом був матеріалістичним, у низці положень він захищав принципи визнання об'єктивності світу у контексті подолання схоластичних доводів. Поняття Бога заміняв поняттям «світова душа».

БУБЕР (нім. Buber) *Мартін* (1878–1965) − відомий німецько-єврейський філософ − *екзистенціаліст*, професор Єрусалимського університету (з 1937 р.).Народився у Відні, дитячі та юнацькі роки провів у Львові (Україна). Освіту здобув у навчальних закладах Відня, Берліна, Цюріха, Лейпцига. У 1900–1933 рр. проживав у Німеччині, працював у єврейському релігійному центрі Франкфуртського університету. Згодом емігрував до Швейцарії, а 1937 р. − в Палестину. ВІзраїлі 1951 р. став професором соціології, а у 1960–1962 рр. − першим президентом Академії наук Ізраїлю.Філософські погляди **Б.**сформувались під впливом *Ф. Розенцвейга*, представника «*філософії діалогу».* Центральна ідея філософської системи **Б.** − фундаментальна ситуація існування Я з іншої особою, існування як «події» з іншими людьми.

Основна філософська праця «Я і ти» (1923) була оцінена як«коперніканський переворот у теології». У роботі протиставляє відношення «Я–Ти» та «Я–Воно», в якому перше − любовний «діалог», живе міжособистісне відношення, а інше − повсякденне утилітарне відношення, вважає, що тип відношення «Я–Ти» можливий не лише між людьми, але і, наприклад, до дерева: у цьому разі будемо мати справу нез біологічними чи фізичними характеристиками, а з його духовним єством. На думку філософа, два типи відношень спричиняють два протилежні способи життя. Людина не може постійно перебувати у стані відношення Я–Ти, але «той, хто живе лише Воно − не людина».

У праці «Два образи віри» протиставляв античний раціональний підхід до світу та його ідеальне сприйняття у біблійному дусі. Перший, на його думку, породжує віру як впевненість у тій чи іншій інформації,

другий − віру як довіру, живе відношення.Під впливом німецького філософа Ділтея, починаючи зі студентських років, вивчав містичні рухи у різноманітних релігійних системах, присвятив значний час збиранню легенд хасидського єврейського релігійного напряму.

БУДДІЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ − комплекс філософських поглядів на світ, людину, пізнання, що сформувалися в межах різних напрямів і шкіл буддизму; провідну роль відіграли школи: вайбгашика, саутрантіка, мадг'яміка, йога чара.

БУДЕННА МОВА (unstudiedtalk) − поняття у філософії *Ґілберта Райла.* **Б. м.** є привілейованим джерелом та засобом отримання знання про свою свідомість і стани свідомості інших. Оскільки, за *Ґ. Райлом*, граматична форма вираження думок може дезорієнтувати людину, то можуть виникати «категоріальні помилки». Найпоширеніша з них − витлумачення ментальних предикатів як виразів, що позначають окремі сингулярні події чи епізоди, і віднесення їх до подій «нутрішнього» життя свідомості. Але вони виражають гіпотетичні твердження про те, що дані конкретні предмети будуть поводитись певним визначеним чином у певних визначених умовах. Тобто, ми описуємо нашу свідомість за допомогою характеристик, які мають диспозиційний характер, їх, згідно з *Ґ. Райлом*, ми знаходимо у всьому нашому знанні.

У роботі «Поняття свідомості» (1949) *Ґ. Райл* наголошує, що коли говорять про свідомість, то часто мають на увазі наші спостереження за нашими власними буденними висловлюваннями, незалежно від того, чи проголошені вони, чи сказані про себе.

БУТТЯ − одна з центральних філософських категорій, що позначає основу як реального, об'єктивно існуючого світу, так і окремих його предметів, речей і явищ. **Б**. є основним предметом онтології і водночас найбільш загальним поняттям, яке активно використовується в історії філософської думки і постає як світоглядний орієнтир. Воно вважається необхідною передумовою осмислення єдності світу в усьому його розмаїтті. Саме виникнення філософії конституюється через постановку і раціональне осмислення питання про **Б**. як таке. Особлива складність проблеми **Б**. полягає в тому, що це поняття не можливо визначити класичним способом − через рід і видові відмінності, адже для нього не можливо підібрати ширші за обсягом поняття. У різних філософських системах поняття **Б**. набувало різного значення і визначалось як через відношення його до таких понять, як «небуття (ніщо)» і «суще». Ніщо − це заперечення **Б**. Класична філософія визначала **Б**. через протиставлення небуттю. У сучасній філософії, зокрема в екзистенціалізмі, **Б**. визначають через сущее, під яким розуміють

«оформлене», «обмежене», «визначене» **Б**., все те, що можна помислити в предметній формі.

В історії філософії відомі три основні концепції буття: а) матеріалістична, яка ототожнює буття з матеріальним сущим (розглядає світ як сукупність матеріальних речей; б) ідеалістична, що ототожнює буття з мисленням, ідеальним сущим; в) некласична, що протиставляє буття як процесуальність, мінливість, незавершеність сущому як усталеному, оформленому, завершеному.

Б. реалізується в таких основних формах: а) предметне **Б**. (речей, тіл, процесів), яке поділяється на **Б**. речей, процесів, станів природи як цілого і **Б**. речей, процесів, які є витвором людини; б) **Б**. людини, яке поділяється на **Б**. людини (як біологічного організму) у світі речей і специфічне людське **Б**.; в) **Б**. соціальне, що охоплює індивідуальне **Б**. (**Б**. окремої людини в суспільстві) і **Б**. суспільства; г) **Б**. духовне (ідеальне), складовими якого є індивідуалізоване духовне та об'єктививоване (позаіндивідуальне) духовне.

«БУТТЯ − В − СОБІ» − термін, введений у науковий обіг французьким філософом-екзистенціалістом *Ж.-П. Сартром* для позначення предметної сфери буття реальності, яке характеризується нерухомістю та сталістю, непроникністю для людської духовності, а у випадку контакту із «*буттям − для себе*» може викликати улюдини почуття нудоти.

«БУТТЯ − ДЛЯ − СЕБЕ» − уфілософських концепціях *Ж.-П. Сартра* специфічне позначення функціонування людської свідомості,що відзначається абсолютною рухомістю, але не має нічого субстанційного, трактується як «Ніщо», яке стає визначальною характеристикою людини.

«БУТТЯ ЯК ПРИСУТНОСТІ» ТЕОРІЯ − система філософських поглядів на реальність, сформульована французьким філософом-*постмодерністом Ж. Деррідою*, що абсолютизує значення теперішнього часу у процесі пізнання та характеристики сущого.

В

ВАЙСМАН (нім. Weissman) *Фрідріх* (1896–1959) − австрійський філософ, представник логічного позитивізму, член віденського філософського гуртка. У роботі «Вступ до математичного мислення» (1936) виступив захисником ідей конвенціональної логіки. У своїх останніх роботах, що були опубліковані після його смерті («Принципи лінгвіністичної філософії», 1965), розвинув концепцію лінгвіністичної філософії на засадах широкого використання мови у процесі формування філософських понять.

ВАНДЕНФЕЛЬС (Waldenfels) *Бернард* (нар. 1934) – нім. філософ − феноменолог. З 1976 р. – професор Рурського університету м. Бохума. Видавав з 1975 р. разом з Бубнором «Філософський огляд» (Philophische Rundschau) і серію «Переходи»: тексти і дослідження в галузі дії, мови і життєвого світу (спільно з *Р. Гратхоффом*). Результатом знайомства з феноменологією стала його докторська дисертація «Проміжна галузь діалога». Далі дослідження **В.** стали спробою розвинути деяку «відкриту діалектику» або нового роду раціональність, яка б виходила за межі всеохоплюючого діалогу. Шляхами до цієї діалектики стали такі філософські теми і поняття, як: 1) поведінка, звільнена від обмеженості біхевіоризму («Гральний простір поведінки», 1980), розглянута в контексті таких понять, як секс, інтенція, правило, контекст, образ і структура, які стали точкою пересічення феноменології, філософії мови і структуралізму; 2) «життєвий світ» («В сітях життєвого світу», 1988), поняття багатоманіття або мережа життєвих світів, які, незважаючи на їх різноманітність, мають дещо, що їх об'єднує; 3) порядок («Порядок в сумерках», 1987). Поняття порядку привело **В**. до такого мотиву його діяльності, як мотив Чужого (das Fremde). Цей мотив **В.** виявляє у філософії Гуриля і розуміє його, виходячи з диференціації середи «Я», в якій завжди можна виявити відношення до самостійного і до чужого самості. Чуже − це те, що не реалізується в рамках деякого обмеженого порядку, що виключено як можливість і є в цьому розумінні поза порядковим.

Для відповіді на питання як ставитись до Чужого **В.** розробляє теорію, яка реалізує в певній мірі ідею «відкритої діалектики» або нового виду раціональності: «Відповідь виступає тут способом, який дозволяє заговорити Чужому як Чужому, без включення його наявний порядок і позбавлення його чужості» («Жало Чужого», 1990). Нового виду раціональність визначається **В.** як «респозитивна раціональність». Це не панування єдиного роздуму, а простір зустрічі багатства раціональностей, кожна з яких є раціональністю обмеженого порядку. Вона охоплює обмежений ряд способів і засобів відповіді, розпочинаючи з двомовних модуляцій і закінчує мовними модальностями. Тілесне відношення відіграє визначальну роль в цій раціональності. «Відповідно є також почуття і тілесне бажання, а не тільки слово». Із репонзитивної раціональності виростає нова репонзитивна етика, вихідним моментом в якій виступає відношення Я − Інший в просторі відповіді. 4) Етика, етичні відносини розпочинаються в мені самому, тому що Я ніколи самим собою не вичерпуюсь і змушений врегулювати відношення до того Чужого, з яким неминуче зустрічаюсь. Такого роду відносини є прообразом в соціальному світі, які не вписуються в один єдиний порядок розуму, а повинні існувати у

просторі порядків − культурних, політичних, економічних та інших − власного і чужого.

ВАСИЛЬ ВЕЛИКИЙ (Basíleios Mégas) (бл. 330–379) − християнський церковний діяч, один із отців церкви, єпископ Кесарійський. Виступав проти аріанства, проповідував аскетизм, підтримував чернецтво, відстоював незалежність християнської церкви від імператорської влади. Навчався у Константинополі та Афінах, тривалий час провіву Єгипті та Палестині. Залишив чимало богословських праць, насамперед тлумачення на Шестоднев та псалми, книги на захист православного віровчення, бесіди, аскетичні трактати, правила, листи, проповіді.

ВЕБЕР (нім. Weber) *Еміль Максиміліа н* (1864–1920) – нім. соціолог, історик та економіст. Викладав у Берлінському, Фрайбурзькому, Гейдельберзькому таМюнхенському університетах (Німеччина). Один із засновників Німецького соціологічного товариства (1909). У 1919 р. радник німецької делегації на Паризькій мирній конференції.Зробив значний внесок у такі галузі соціальної науки, як загальна соціологія, методологія соціального пізнання, політична соціологія, соціологія права, соціологія релігії, економічна теорія, теорія капіталізму.

Сформував теорію *розуміючої соціології*. Вважав, що соціологія аналізує соціальну дію та намагається з'ясувати її причину. Розуміння означає пізнання соціальної дії через процес вкладання суб'єктом у неї сенс. Основними категоріями такого різновиду соціології вважав поведінку, дію та соціальну дію зокрема. Поведінка трактувалася як найзагальніша категорія дії, яка стає такою у результаті поєднання з нею її суб'єктивного сенсу. Про соціальну дію людини можна говорити тоді, коли вона співвідноситься з діями інших людей та орієнтується на них. Поєднання соціальних дій формують «смислові зв'язки», на основі яких формуються соціальні відносини та інститути. Результат розуміння, за **В**., − гіпотеза високого ступеня ймовірності, що пізніше повинна бути підтверджена об'єктивними науковими методами.

Вирізняв чотири типи соціальної дії, а саме:а) цілераціональний, коли предмети та люди трактуються як засоби до досягнення власних раціональних цілей; б) ціннісно-раціональний, що визначається усвідомленою вірою у цінність певної дії незалежно від її успіху; в) афективний, що визначається емоціями; г)традиційний, що визначається традицією та звичками.

ВЕДИ − сакральна текстова традиція індійської культури, найдавніша пам'ятка релігійної літератури (кін. ІІ − поч. І тис. до н. е.), що вплинула на всі головні релігійні течії (ведизм, брахманізм, індуїзм, джайнізм, буддизм) та філософські школи.

ВЕРИФІКАЦІЯ − 1) в науці − логіко-методологічна процедура

встановлення істинності наукової гіпотези чи твердження на підставі їх відповідності емпіричним даним; 2) в межах логічного позитивізму − спосіб апробації наукових тверджень як приступних безпосередньому досвіду.

ВЕРНАДСЬКИЙ *Володимир Іванович* (1863–1945) − вчений-енциклопедист, мислитель, основоположник концепції біосфери й ноосфери, представник філософії космізму, співзасновник і перший президент Всеукраїнської Академії наук (1918). В. свій світогляд називав «філософським скептицизмом», віддаючи пріоритет науці в розвитку людського пізнання. Разом з тим, В. висунув низку ідей, котрі були результатом синтезу спеціально-наукових і філософських напрацювань. В. виокремлює три пласти реальності за властивостями «простір − час»: космічні явища, планетні, мікроскопічні. Він розглядав еволюцію біосфери як єдність космічного, геологічного, біогенного та антропогенного процесів. Організованість біосфери має тенденцію до зростання. Зростання її організованості призвело до виникнення людства і науки. З розвитком науки біосфера переходить на рівень ноосфери − сфери розуму, де природні і соціальні закони становлять єдине ціле. Еволюційний процес рухається в напрямку злиття космічної, планетної, мікроскопічної реальностей − стає ноокосмогенезом.

ВЗАЄМОДІЯ − 1) всезагальна форма зв'язку предметів та явищ навколишнього світу, яка здійснюється в результаті їх взаємних змін;
2) філософська категорія, що відображає різновид взаємозв'язку − обопільний вплив різних об'єктів одне на одного та наслідки і зміни, спричинені таким впливом.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК − філософська категорія, що відображає найзагальнішу закономірність існування світу − безпосередню чи опосередковану взаємну залежність та взаємообумовленість між різними частинами системи, явищами, подіями тощо.

ВИРОБНИЦТВО − сукупна організована діяльність людей із перетворення природних ресурсів, спрямована на продукування матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для задоволення людських потреб.

ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ − відносини між людьми в процесі виробництва, обміну та розподілу матеріальних і духовних благ.

ВІДЕНСЬКИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ ГУРТОК − група вчених-філософів, що стала основою формування напряму *логічного позитивізму* у 20–30-х рр. XX ст., виникла на базі філософського семінару, що проводив у Віденському університеті М. Шлік(1882–1936). До складу групи входили *Р. Карнап, Г. Ган, О. Нейрат*, які у 1929 р. опублікували основний програмний документ гуртка − маніфест «Наукове світорозуміння», в якому висловлювалась ідея взаємопроникнення концепцій тогочасного

позитивізму та висновків *аналітичної філософії.* З **В. ф. г.** активно співпрацювали і закордонні філософи − англієць *А. Дж. Айєр*, що за рекомендацією свого вчителя *Ґ. Райла* поїхав до Відня, американський вчений *Е. Нагель* та інші. Група систематично проводила у 30-х рр. XX ст. міжнародні наукові конгреси, видавала науково-теоретичний журнал, але у зв'язку із смертю *М. Шліка* та аншлюсом Австрії нацистською Німеччиною припинила своє існування.

ВІДКРИТА ДІАЛЕКТИКА − раціональний метод представника сучасної феноменології *Б. Вальденфельса*, що виходить за межі діалогу, шлях до якого можливий на основі пізнання таких філософських понять, як:

а)поведінка, що стає точкою перетину феноменології, філософії мови та структуралізму;

б)«життєвий світ», трактований як багатоманітність, або низка «життєвих світів», які мають певне об'єднувальне начало;

в)порядок, трактований як змінний, що відкриває нові можливості та передбачає власні межі.

ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО − соціально-філософське та соціологічне поняття на позначення динамічних, демократично улаштованих і гуманістично орієнтованих суспільств, із відсутністю соціальних бар'єрів між класами, верствами, статусами; широкого визнання набуло завдяки працям *К. Поппера*.

ВІДМІННІСТЬ − відношення нерівності, неподібності та неоднаковості окремої речі самої до себе і до інших речей.

ВІДНОСНІСТЬ ОНТОЛОГІЧНА − введене у науковий обіг американським філософом *В. Куайном* поняття, що позначаєспецифічний процес осягнення реальності, суть якого становить отримання знань про світ у результаті поступового залучення мови нових наукових теорій.

ВІДОБРАЖЕННЯ –1) філософська категорія, що позначає властивість будь-яких тіл, явищ, процесів тощо змінюватися в процесі взаємодії та зберігати інформацію про ці зміни у специфічних для себе формах (знаках, відбитках, структурних перетвореннях та ін.); 2) у діалектичному матеріалізмі XIX − XX ст. − загальна властивість матерії «близька до відчуття», найперше здатністьсвідомості до відтворення предметів і явищ об'єктивного світу.

ВІДРОДЖЕННЯ − 1)нова світоглядна й культурна парадигмав історії Європи XIV– XVI ст., спрямована на відродження античної культури, світськість, гуманізм, антропоцентризм; 2) особлива епоха в історії Європи, обумовлена зародженням буржуазних відносин; 3) в широкому сенсі − метафора культурного і політичного розквіту, відновлення сили й впливовості (напр., національне відродження).

ВІДЧУЖЕННЯ − 1) одне з основних понять німецької класичної філософії та філософії марксизму − фундаментальна метаморфоза людської діяльності, наслідки якої (як і сам процес) стають непідвладними суб'єктові, домінують над ним; 2) у філософії Ж.-П. Сартрапоняття, що характеризує стандартизовану, підпорядковану різноманітним соціальним інститутам, що «стоять» над людиною, а не походять від неї, в результаті чого вона позбавлена здатності творити історію. Відповідно до цього відчужена від самої себе людина має низкупроблем у стосунках з матеріальними предметами, що тиснуть на неї своїм існуванням, викликаючи нудоту.

ВІДЧУТТЯ − початковий етап здійснення процесу відображення, результат впливу зовнішнього середовища на органи чуття людини. **В.**відображають лише певні сторонита властивості об'єкта пізнання.

ВІНЕР (англ. Wiener) *Норберт* (1894–1964) − американський вчений, математик і філософ, засновник кібернетики та теорії штучного інтелекту.Освіту отримав у Тафт-коледжі. Вже у 18 років числився доктором наук за спеціальністю «математична логіка» Корнельського та Гарвардського університетів (США). У дев'ятнадцять років запрошений на кафедру математики Массачусетського технологічного інституту. У 1913 р. поїхав у Європу, де слухав лекції таких відомих філософів, як *Б. Рассел* та *Харді* у Кембріджі та Гільберт у Геттінгенському університеті (Німеччина).

Вдруге побував у Європі у 20–30-х роках, згодом читав курс лекцій у Пекінському університеті. Серед його знайомих у той час були відомі вчені *Н. Бор, М. Борн, Ж. Адамар* та інші. У міжвоєнний період став професором низки університетів США та Німеччини, очолив кафедру Масачусетського університету, написав сотні статей зтеорії ймовірності та статистики, інших математичних проблем.

У роки Другої світової війни свої наукові розробки та знання спрямував на покращення військової могутності США. Розробив ймовірнісну модель управління силами протиповітряної оборони.У 1948 р. надруковано книгу **В**. «Кібернетика, або управління тазв'язок у тварині та машині», яка дала початок розвитку нової галузі наукового знання.

ВІРТУАЛЬНІСТЬ − 1) в історії філософії − потенційно можливий, але ще не реалізований актуально об'єкт або стан буття; в широкому сенсі − потенція, можливість існування; 2) у сучасній філософії − характеристика зімітованої реальності, а також світосприйняття суб'єкта: стан, в якому суб'єкт втрачає розбіжність між реальним і нереальним, сконструйованим, симульованим

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ − квазіреальність, що вигадана, створена грою уяви, або штучно зімітована за допомогою новітніх

інформаційних технологій

ВІРТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР − 1) створена комп'ютерними технологіями і тривимірно зімітована віртуальна реальність як об'єкт людського світосприйняття; 2) глобальне комунікативне середовище, в основі якого − виробництво, упорядкування, збереження та обмін інформацією завдяки електронним мережам.

ВІРТУАЛЬНИЙ СВІТ − штучно створене інтерактивне середовище, зімітоване засобами комп'ютерних технологій (і орієнтоване на споживача), яке породжує ілюзію суб'єктивної присутності, зануреності.

ВІТГЕНШТАЙН (нім. Wittgenstein) *Людвіг Йозеф Іоганн* (1889–1951) − австро-британський філософ, логік та математик, представник *аналітичної філософії* та *логічного позитивізму*.Народився у багатій австрійській сім'ї єврейського походження. У молодому віці зацікавився філософськими роботами *Г. Фреге*, який познайомив його з творчістю англійського філософа *Б. Рассела*. У1911 р. **В.** направився до Кембриджу, де став учнем, помічником тадругом *Б. Рассела*. У 1913 р. повернувся на батьківщину, згодом добровольцем відправився на фронт, де потрапив у полон (1917).

Перебуваючи у таборі для полонених почав працювати над своєю філософською працею − «Логіко-філософським трактатом». Книга вийшла німецькою мовою у 1921 р., англійською мовою − у1922 р. У цій роботі **В.** викладає свою концепцію логічного аналізу мови, що ґрунтується на ідеї логічної досконалої ідеальної мови, зразком якої вважає мову математичної логіки. Абсолютизує роль математичної логіки у структурі знання, яке зводить до сукупності елементарних речень.

У 1926 р. повернувся до Кембриджа, де до смерті (1951), за винятком низки років під час війни, розробляв принципово нову філософію мови, основи якої виклав у праці «Філософські дослідження», що була опублікована після смерті філософа.В онтології пропагує *логічний атомізм*. Те, що не вписується умодель математичної логіки (традиційна філософія, етика), на думку **В.**, не має пізнавального сенсу. Виступає за необхідність боротьби із впливом неправильного використання мови, що створює філософські псевдопроблеми.

«ВІЧНЕ ПОВЕРНЕННЯ» − один із центральних «смислообразів» сучасної філософії, в якому виражена спроба осмислити поняття вічності за допомогою поняття «тимчасовості». Образи «**В. п**.» були традиційними для міфологічної свідомості, яке все, що відбувалося навколо, співвідносило з відомими архетипами, розглядало їх як повторення того, що було раніше. За допомогою «**В. п**.»архаїчне суспільство створювало «захиствід історії», від тиску всього скороминучого, зникаючого і нового, того, що лякає, занурюючи людину в «рай архе-

типів і повторення». Міфологічні образи втілились в ідею «світового року», в ідею циклічності всього існуючого, «повернення того самого» у грецькій філософії. Ці ідеї збереглися і в християнську епоху, коли історична особа отримала значення «міфологічного героя».

Пізніше «**В. п**.» спирається на астрологічні ідеї, пов'язані з одухотворенням Космосу і які передбачали повторення земних подій згідно космічних циклів. Християнська свідомість передбачає дещо іншу інтерпретацію ідеї «**В. п**.». Розмежування у християнській теології часу і вічності потребувало моделі їх співвіднесення. Час не існує первозданно, він створений Богом. Щоб побачити у «колесі повторень кінцевий смисл, щоб «випрямити» земний час як час наближення до вічності необхідне постійне повернення людини в релігійних культових діях до смислових домінант історії. «**В. п**.» набуває вже не космічний смисл, а антропологічний, стає способом людського існування.Майбутнє і минуле «розходяться через душу» людини (*Августин Блаженний*). Кінець світу, Страшний Суд, друге Пришестя − це ті моральні оцінки, які кожний носить в собі; вічне представлено нашій свідомості в образах майбутнього. Так «В. п.» набуває два основних віддітки: 1) забуття історії як «шляху» до вічності, замикання у структурах повсякденності; 2) відмова від «історицизму» як «кошмару історії», від визнання історії єдиною сферою буття людини, історицизма як синоніма «нігілізму».

«**В. п**.» проявляє себе в мистецтві і релігії, філософії, історії, моралі. Історик витягує минуле із небуття; якщо воно «впаде», перетвориться в прах, людське життя втратить цілісність, постане набором непов'язаних епізодів. Мистецтво вічно вмирає на сцені й оживає в душах людей, як вічно вмираючий і воскресаючий Діоніс. «**В. п**.» − це і суть філософського пізнання, постійне повернення до «вічних проблем»; це і безперервна відповідальність за скоєне людством. «**В. п**.» − це реалізація волі до життя-в-культурі, це постійне перетворення шляхом самоутрати.

Мислеобраз «**В. п**.» наявний різних філософських напрямках XIX − XX ст.Це і «герменевтичне коло» інтерпретації, і «спіраль», «заперечення заперечення» гегелівсько-марксистської діалектики, і архетипічна структура колективного несвідомого *К. Юнга*. І симулятивна логіка гіперреальності − області, де копія не розрізняється від оригіналу, де вже немає самої відмінності копії й оригіналу − області віртуального.

ВЛАСТИВІСТЬ − філософська категорія для позначення певного моменту виявлення сутності предметів та явищу їх взаємозв'язку з іншими предметами та явищами.

ВНУТРІШНЄ І ЗОВНІШНЄ − фундаментальні філософські категорії, які відображають структуру світу та людського світосприй-

няття: а)зовнішнє виражає властивості предмету, явища як цілого і способи його взаємодії з довкіллям, внутрішнє − його будову, склад, зв'язки між елементами; б) у теорії пізнання − протиставлене людській свідомості йбезпосередньо відкрите до споглядання, відчуття (зовнішнє) і недоступне для безпосереднього сприйняття (внутрішнє).

ВОЛЯ − специфічна здатність або сила, що мобілізує і скеровує зусилля суб'єкта на досягнення його цілей: 1) здатність людини до свідомого управління своїми вчинками, відповідно до визначених цілей; 2) у низці філософських систем (*А. Шопенгауера, Е. Гартмана, Ф. Ніцше*) − фундаментальна властивість сущого, що передує людському розуму.

ВСЕСВІТ − 1) у найширшому сенсі − все існуюче, всеохопне ціле, тотальність навколишнього світу, нескінченного у просторі, часі, різноманітного у формах і проявах; 2) універсум як об'єктивно існуючий матеріальний світ (самопосталий чи створений надприродною силою); 3) найбільша з відомих, складна космофізична система, що є об'єктом наукового дослідження; 4) фрагмент світу, наразі охоплений астрономічними спостереженнями.

ВТОРИННА МОВА − поняття філософії *постмодернізму*, що вживається у таких значеннях:

а) як метамова, котра як «вторинна» накладається на мову первинну (мову-об'єкт) (*Р. Барт*);

б) як продукт деконструкції тексту, коли суб'єкт роз'єднує смисли і у процесуальності означення на первинною мовою твору надбудовує вторинну мову, тобто організовану систему знаків.

в) як поняття для фіксації феномена неоднозначності та глибини мовної семантики, що дає змогу відкривати за словарним значенням інші слова як плюрально-варіативні пласти смислу (*Л. Рікер*).

Г

ГАБЕРМАС (нім. Habermas) *Юрген* (нар. 1929) – нім. філософ і соціолог. Представник комунікативної філософії.

Народився у Дюссельдорфі, навчався у Геттінгенському, Боннському (Німеччина) та Цюріхському (Швейцарія) університетах. Викладав у Гейдельберзькому та Франкфуртському (професор − з 1964 р.) університетах.

Директор Інституту імені Макса Планка із дослідження умов життя науково-технічного світу в Штарнберзі (Німеччина, 1970–1981). Діяльність соціолога та філософа розпочинав як послідовник М. Горкхаймера та Т. Адорно. У 60-х рр. XX ст. висунувся у лави найвидатніших представників «другого покоління» теоретиків *Франкфуртської*

філософської школи. У 60-х рр. XX ст. у політичних поглядах пройшов шлях від ідеолога студентського руху до помірного буржуазного соціал-ліберала. У 70-х рр. XX ст. здійснював комплексну програму досліджень у напрямі підтримки соціал-демократичної партії Німеччини та її ідеології реформізму. З 1983 р. повернувся уФранкфуртський університет, в якому з 1984 р. до виходу на пенсію у 1994 р. обіймав посаду завідувача кафедри філософії.

Докторську дисертацію з проблем філософської спадщини Шеллінга захистив у Боннському університеті у 1954 р. У 1962 р. опублікував роботу «Структурна трансформація соціальної сфери», в якій проаналізував соціальну історію від XVIII ст. до сучасності. У центрі філософської системи **Г.** знаходиться поняття комунікативного розуму. У роботі «Пізнання та інтерес» (1968) розробив модель критичного діалогу, за допомогою якої прагнув розібратись у сутності світу. У праці «Попередні роздуми з теорії комунікативної компетенції» (1971) намагався пов'язати комунікативне поняття розуму з «*лінгвістичним поворотом»*, здійсненим англо-американською філософською думкою, а у роботі «Теорія комунікативної дії» (1981) підходив до розробки поняття розуму, що спирається на теорію мовних актів. Уроботах із соціальної філософії пов'язував це поняття з емпіричними теоріями соціальної еволюції К. Маркса, М. Вебера та Т. Парсонса.

Головна тема соціальних досліджень **Г.** − можливість політичного осмислення соціалізму у суспільствах з високим станом розвитку науки і техніки. У праці «Знання і людські зацікавлення» (1968) розглядав соціальні питання у зв'язку із аналізом сучасної епістемології, а у роботі «Філософський дискурс модерну» (1985) критикував радикальні філософські погляди М. Фукота Ж. Ліотара.

ГАДАМЕР (нім. Gadamer) *Ганс-Георг* (1900–2002) – нім. філософ, один із найвідоміших мислителів другої половини XX ст., творець *філософської герменевтики*.

Народився у Марбурзі, дитячі та юнацькі роки провів у Бреслау (сьогодні Вроцлав, Польща), навчався спочатку у Бреславському, а згодом у Марбурзькому університетах, де його вчителями були відомі філософи *Н. Гартман* та *П. Наторп*, захистив докторську дисертацію (1922 р.). У 1923 р. познайомився з *М. Гайдегером*, асистентом якого працював у Марбурзькому університеті. У 1929 р. повторно під керівництвом *М. Гайдеггера* захистив докторську дисертацію з проблем філософії Платона. У 1939–1947 рр. − професор Лейпцігського університету (1946–1947 рр. − ректор). У 1953 р. заснував філософський журнал «Філософіше рундшау», після виходу на пенсію (1968) викладав як запрошений професор в університетах США (до 1989 р.).

У роботах «Істина і метод» (1960) та «Філософська герменевтика» (1977) розробляє основні принципи філософії *герменевтики*, відповідно до яких трактування будь-якого тексту є історичною функцією автора і його інтерпретатора. Оскільки читання текстів ґрунтується, на його думку, на власному їх змісті, то жодне читання неможе становити остаточну інтерпретацію тексту.

ГАЙДЕГГЕР (нім. Heidegger) *Мартін* (1889–1976) – нім. філософ, представник *феноменології*та *екзистенціалізму*. Народився у м. Мескірх (Німеччина). Під час навчання у Фрайбурзькому університеті (Німеччина) зазнав впливу філософських систем неокантіанства у викладі *Г. Ріккерта*та феноменології − *Е. Гуссерля*. 1923 р. − професор Марбурзького університету, де написав та опублікував свою філософську працю «Буття і час» (1927). З1928 р. працює у Фрайбурзькому університеті, очолює кафедру філософії (1928–1951), погоджується стати ректором університету (1933–1934), вступає до лав нацистської партії, бере активну участь у політичних кампаніях після приходу до влади фашистів.

У 1945–1951 рр. як особі, яка співпрацювала з нацистським режимом, заборонили займатись викладацькою діяльністю, у результаті чого змінився спосіб його філософствування. Опублікував низку праць, у яких відображав свій перехід до філософських систем *екзистенціалізму,* систематично виступав перед різноманітними аудиторіями.

Погляди **Г.** вплинули на становлення повоєнної західноєвропейської та північноамериканської філософської думки, а саме на: *феноменологію* (*М. Мерло-Понті*), *екзистенціалізм* (*Ж.-П. Сартр, Х. Ортега-і-Гассет*), *герменевтику* (*П.-Г. Гадамер, П. Рікер*), *політичну філософію* (*Х. Арендт, Г. Маркузе*), *постмодернізм* (*Ж. Дерріда*), *теологію* (*П. Тілліх*) та *психологію*.

Основною проблемою філософії є питання про сенс буття. Спираючись на феноменологічний метод (Е. Гуссерль) послідовно виявляє відмінності сущого та буття, онтичного і онтологічного способів підходу до світу.

ГАЙЄК (Hayek) *Фрідріх Август фон* (1899‒1992) − австрійський філософ та економіст, один із визначних політичних філософів ХХ ст. Вважається одним із провідних теоретиків сучасного лібералізму. Роботи **Г.** спрямовані на доведення тез про необхідність спонтанного ліберального порядку в суспільстві..

Основними принципами соціально-політичної філософії **Г.** постають три стовпи Великої Французської революції − абстрактні гуманні принципи миру, справедливості та свободи. Один із цих трьох компонентів (справедливість) був запозичений з філософіі Д. Ролза. Базові принципи доктрини **Г.** випливають із моделі існуючого

суспільного та політичного ладу західного життя, що реалізується за умов вільного ринкового економічного устрою. Концепція спонтанного порядку, яка тут виявляється, набуває чітких рис в описі певного економічного, політичного та інших сфер суспільного життя.

Займаючись економічними, політичними, правовими проблемами, **Г.** долучає до своїх досліджень досвід новочасних філософів, принципи політики, цінності, штучне і природне; співвідношення права, норм поведінки, правосуддя, влади, суспільства, держави та індивідуальних інтересів; корисність, природність, справедливість; специфіка функціонування законів природи в організмі суспільства.

Виступаючи проти утопії та за концепцію спонтанного порядку, **Г.** стверджує, що утопія у своєму здійсненні в реальності буде гіршою від існуючого суспілъного спонтанного (ліберального) порядку.

Основні праці: «Шлях до рабства» (1944), «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство та свобода» (т. 1-3, 1973-79), «Фатальна зарозумілість: помилки соціалізму» (1988).

ГАЛІЛЕЙ (Galilei) *Галілео* (1564–1642) – італ. вчений та філософ. Засновник сучасного експериментально-теоретичного природознавства та нової механістичної натурфілософії, першим здійснив розмежування природознавства та філософії. Викладав в університетах Пізи та Падуї, з 1610 р.– у Флоренції. Прихильник коперніканства, підданий за це суду римо-католицької інквізиції (1633), в результаті чого змушений був відмовитись від своїх поглядів.

У основі світоглядної позиції **Г.** знаходилось визнання об'єктивності нескінченного та вічного світу. Матерію розглядав як таку, що складається із атомів, а рух тлумачив як універсальне механічне пересування. Істинною метою науки вважав пошук причин явищ, внаслідок чого абсолютизував значення споглядання та експерименту.

ГАРОДІ (Garaudy) *Роже* (1913−2013) **–** франц. філософ, прихильник «персоналістського марксизму». За дисидентські погляди його було виключено з ФКП (1970). **Г.** побачив у якості головної духовної передумови творчого, гуманного марксизму своєрідно проінтерпретовану філософську доктрину Фіхте: людина у рамках такого підходу розумілася як вільний діяльнісний індивід, що творить сам себе. Згідно з **Г.**, будь-які теологічні, антропологічні та суспільно-обумовлені трактування сутності людини низводили його до статусу пасивного продукту соціального тиражування. Лише збої у механізмах втілення цього процесу були у змозі продукувати істинно людський тип людей, покликаний перетворювати оточуючу дійсність у напрямку набуття індивідами автентичного сенсу буття. Осягає їх людина шляхом створення експериментальних «моделей», які в подальшому перевіряються сус-

пільною практикою. Прояви методу «соціалістичного реалізму», що задушує людське в людині, **Г.** вбачав у всіх сферах суспільного життя в СРСР. На думку **Г.**, цей метод має бути відкинено й замінено сукупністю високоморальних міфів, які нагадуватимуть «людині про те, що він творець». Як одну з підвалин такого міфу **Г.** вбачав своєрідно інтерпретовану християнську мораль разом з частиною християнських догм. Створивши (усупереч духу античного раціоналізму) в суспільній та духовній практиці нову іпостась людини − особистість; проголошуючи унікальність будь-яких людських свідомостей, жодна з яких не може слугувати в якості засобу для іншого; проголошуючи установку на відмову від експлуатації людини людиною, − християнство, на думку **Г.**, багато в чому стало попередником марксизму і тому немає і не може бути принципової межі між християнами і гуманістично орієнтованими марксистами. І перші, й другі, згідно з **Г.**, «живуть у прагненні до безкінечного, тільки для перших безкінечне − в присутності, для других − у відсутності». Марксисти вірять виключно в людину, християни без Бога в душі не бачать людини.

Аналізуючи наступність та генетичний ідейний зв'язок вчення Маркса та ідеалів справжнього християнства, **Г.** підкреслював, що «християнська теологія у порівнянні з марксизмом дає те, що середньовічна алхімія здійснювала відносно сучасної ядерної фізики: сон про неймовірні трансформації матерії став реальністю сьогодення, есхатологічні вимоги любові та людської гідності знайшли своє відображення у марксизмі, але тільки не в іншому, ілюзорному, а скоріше в поцейбічному світі». **Г.** наполягав на тій версії прочитання Маркса й Енгельса, згідно з якою комунізм трактувався не як жорстко заданий стан суспільства, а виступав скоріше як високоморальний гуманістично налаштований «рух, що руйнує теперішнє становище». Позаяк, стверджував **Г.**, ті, хто обіцяють людям на Землі вічний Рай у кращому випадку здатні до улаштування «респектабельного Аду». Філософсько-соціологічне творчість **Г.** була присвячена полеміці зі сталінсько-брежнівською («радянською») моделлю соціалізму, боротьбі проти реакційно-релігіозних інтерпретацій сутності марксизму, розвінчанню антилюдської сутності реального комунізму, що постав в СРСР. Виступаючи одним з провісників ідеї соціалізму «з людським обличчям» − першої реальної спроби інтелектуальної критики суспільно-економічної системи держав-членів «соціалістичного табору» з позицій гуманізму і морально-препарованого марксизму, **Г.** категорично відкидав будь-які аналогії між бюрократичним централізмом комуністичних диктатур та суспільством справжнього соціалізму. Лідери КПРС та СРСР, на думку **Г.**, не здатні «асимілювати навіть мінімальну

ініціативу знизу, відкидаючи будь-яку спробу оновлення, вони несуть повну відповідальність за теоретичну дегенерацію марксизму і злочинну практику поліцейської влади в Росії та державах − сателітах. Більш за все вони бояться соціалізму "з людським обличчям"».

Досліджуючи перспективи та потенційні можливості гуманістичної трансформації сталінського соціалістичного суспільства в державах «народної демократії», **Г.** звертав особливу увагу на очевидну обмеженість будь-яких спроб зведення цих суспільно-перетворюючих процедур до якихось меж власності та владних повноважень. Докорінно мають бути змінені усі духовні утворення: школа, культурні заклади, символи віри і життєві смисли. Звертаючи особливу увагу на самодіяльний, не скутий настановами ідеологічного догматизму та партійного прагматизму характер бажаних суспільних трансформацій, **Г.** підкреслював: «Наша епоха тяжіє до відкритого суспільства, члени якого не впадають ні в тоталітаризм, ні в індивідуалізм − до суспільства, де існує поєднання поліфонії, як у гарно виконаному танці, відкритість до творчості, майбутньому, пророцтвам і утопіям».

Основні праці: «Християнська мораль і марксистська мораль» (1960), «Що таке марксистська мораль?» (1963), «Від анафеми до діалогу» (1965), «Марксизм XX століття» (1966), «Альтернатива» (1972), «Танець життя» (1973).

ГАРТ (англ. Hart) *Герберт Ліонел Адольфус* (1907–1992) − британський філософ. На засадах *аналітичної філософії* та *позитивізму* пояснював принципові засади правової науки («Концепція права» (1961), «Право, свобода та мораль» (1963), «Моральність кримінального права» (1965) та сформулював морально-правові підстави теорії сучасного *утилітаризму.*

ГАРТМАН (латв. Hartmanis; нім. Hartmann) *Ніколай* (1882–1950) − німецький філософ латвійського походження, засновник *критичної (нової) онтології.* Народився у Ризі (Росія). Закінчив гімназію у Санкт Петербурзі, згодом вивчав медицину в університеті м. Тарту та філософію у Санкт-Петербурзькому університеті (Росія), пізніше поступив у Марбурзький університет (Німеччина). Викладач Марбурзького (1909–1925), Кельнського (1925–1931), Берлінського (1931–1945) та Геттінгенського (1945–1950) університетів.

Будучи учнем *П. Наторпа* та *Г. Коена*, виступав як послідовник неокантіанства. Заперечував суб'єктивізм представників марбурзької філософської школи, під впливом *Е. Гуссерля* та *М. Шелера* розробив власну онтологічну концепцію («*нову онтологію*»), яка була різновидом модернізованого арістотелівсько-схоластичного вчення про буття («До основ онтології», 1935).

Центральна ідея вчення **Г.** − *«шарова» структура буття*. Будова реального світу, на його думку, це існування низки нашарувань, кожне з яких є вираженням цілісного порядку сутності. Вирізняв чотири шари: а) фізично-матеріальний; б) органічно-живий; в) душевний; г)історико-духовний. Нематеріальні шари (дух, психічне) існують вйого вченні тільки в часі. Кожний із вищих шарів виникає з нижчого, але повністю ним не визначається. Нижчі шари буття активніші усвоєму самоствердженні, а вищі мають більшу свободу вияву.

Гносеологія **Г.** викладена у роботі «Основні риси метафізики пізнання» (1921), де інтенціональність трактується як іманентно-трансцендентне відношення між суб'єктом та об'єктом, а предмет пізнання розглядається за актами, що пізнаються.В етиці вслід за *М. Шелером* розвиває теорію незмінних «етичних цінностей». Основним питання для нього є проблема співвідношення цінностей та свободи волі, котра розглядається як відношення двох видів сил («детермінацій»): ідеальної (цінностей, що виступають орієнтиром для волі) та реальної (волі, що реалізує цінності).

Серед учнів **Г.** слід назвати насамперед *Г.-Г. Гадамера*.

ГВАТТАРІ (франц. Guattari) *Фелікс* (1930–1992) – франц. психоаналітик та філософ, автор теорії *шизоаналізу*. Основні праці написані у співавторстві з відомим французьким філософом *Ж. Дельозом* («Капіталізм і шизофренія» (т. 1 «Анти-Едип», 1972; т. 2«Тисячі плато» (1980), «Кафка» (1975), «Різома» (1976), «Що таке філософія» (1990). Автор низки індивідуальних робіт «Психоаналіз і трансверсальність» (1972), «Молекулярна революція» (1977), «Машинне позасвідоме» (1978), «Шизоаналітичні картографії» (1989) та інші. Написав цикл робіт, присвячених дослідженню шизофренії, якутрактує як точку відліку у розумінні людських неврозів. Виявляв зацікавлення психоаналітичними ідеями, але у подальшому виступив зкритикою концепцій *З. Фройда, Ж. Лакана, Г. Маркузе*та інших психоаналітиків. Прагнув виробити дискурс, що об'єднає політичне тапсихіатричне начала в людині. Запропонував розширене розуміння позасвідомого як структури внутрішнього світу індивіда.

Розробив концепцію *«машинного позасвідомого»,* відповідно до якої позасвідоме наповнено різноманітними абстрактними маринізмами, які примушують людину формувати різноманітні образи, слова та бажання. У 70-х рр. XX ст. із*Ж. Дельозом*розробив теорію *шизоаналізу*, спрямовану на подолання психоаналізу та критику капіталізму у його зв'язку із шизофренією.

ГЕГЕЛЬ (нім. *Hegel*) *Ґеорг Вільгельм Фрідріх* (1770–1831) – нім. філософ, творець філософської системи, яка постала не тільки

завершальною ланкою в розвитку нім. трансцендентально-критичної філософії, а й однією із всеохоплюючих систем класичного новоєвропейського раціоналізму. Розробив систематизовану теорію діалектики на основі «абсолютного» (об'єктивного) ідеалізму. Закінчив Тюбінгенський теологічний інститут (1788–1793), з 1794 р. – домашній вчитель, викладач Йєнського університету (1801–1806), директор гімназії у Нюрнберзі (1808–1816), професор Гейдельберґського (1816–1818) та Берлінського (з 1818 і до кінця життя) університетів. **Г**. уважає, що в основі всього сущого лежить знеособлене духовне, активне ідеальне начало, «абсолютна ідея». Світ ідей є істинним, незмінним буттям, копією якого виступає ілюзорний світ матеріальних явищ. Діяльність ідеї виражається у мисленні, в «самопізнанні». Оскільки розвиток ідеї становить одночасно і сутність речей, то самопізнання ідеї одночасно є і розвитком: ідея сама із себе породжує, творить Всесвіт. Творення матеріальних форм – це одночасно і самопізнання. Необхідні мисленнєві форми, що породжуються ідеєю у цій внутрішній діалектиці, є і категоріями дійсності. Розвиток ідеї – об'єктивний процес. Розвиток світу є, по суті, самопроявом абсолютного духу, який постійно роздвоюється і в цій роздвоєності знову повертається до себе, відтворюючи власну цілісність. Абсолютна ідея внутрішньо суперечлива, завдяки чому постійно змінюється, розвивається.

Г. позбавився від *шеллінговського* несвідомого начала, розглядаючи об'єктивний світовий дух таким, що постійно перебуває у процесі становлення і розвивається від абстрактного до конкретного. За **Г**., в основі всього сущого лежить деякий духовний принцип, в якому всі речі повинні знайти своє остаточне пояснення. Це – єдність самосвідомості, універсальний абсолютний розум («абсолютна ідея», яка обумовлює собою як закони космічні, так і закони людського співтовариства. Абсолютне представляє собою ідеальний логічний процес свого послідовного саморозгортання, який досягає кінцевого ступеня у розумній істоті – людині. Спочатку абсолютна ідея напрацьовує всередині себе систему загальних категорій, потім відпускає себе в своє інобуття, в природу, і творить її, піднімаючись до створення одухотворених істот і людського суспільства.

Г. критично відносився до формальної, класичної логіки і при цьому стверджував, що закони неформальної, відкритої ним логіки носять всезагальний характер і поширюються на всі сфери діяльності. Діалектична структура Абсолюта, світового розуму розвивається в межах *онтології* (*об'єктивної діалектики*). Суб'єктивна діалектика постає у **Г**. як вища («діалектична») логіка і методологія мислення і також закон світу, що розвивається.

Філософію **Г**. можна охарактеризувати як панлогізм, оскільки мислення і буття розглядаються в ній як тотожні, і стверджується постулат про те, що розвиток природи і суспільства є реалізацією діяльності світового розуму, абсолютної ідеї. За **Г**., розум, логос − реальна дійсність, а світ – лише його втілення. Відповідно світовий дух виражає себе як система розвитку логічних категорій. **Г.** розглядав категорії як самостійні сутності («єдність буття і сутності»), які породжують одна одну, визначають властивості оточуючого світу і постають як у вигляді логічних зв'язок-тріад: буття – сутність – поняття; перехід – рефлексія – розвиток; чуттєвість – розсудок – розум.

Діалектичний процес розглядає абсолютне спочатку у найбільш абстрагованій логічній формі, потім в його відображенні в природі і, нарешті, у найвищій формі духу. Відповідно, філософська система **Г**. складається з трьох частин: *логіки* (онтології, «науки про буття»), *філософії природи* (натурфілософії, «науки про сутність»), *філософії духу* («науки про поняття»), які водночас є ступенями розвитку самого абсолюту. У третій частині дух послідовно постає як *суб'єктивний, об'єктивний* і *абсолютний*. Суб'єктивний дух розглядається залежно від природи (антропологія), в його внутрішньому розвитку (феноменологія) і в його конкретному бутті (психологія). Дух, який досягнув істинного пізнання і свободи, стає об'єктивним і виражається у формі права і моральності. Проходячи ступені відображення, абсолютний дух проявляється у мистецтві, релігії, філософії. Все дійсне є відображенням цього процесу; будь-яке буття – це втілення і прояв розуму. Звідси повна тотожність між істинним буттям і чистим розумом – «що розумне, то дійсне, і що дійсне, то розумне».

Г. називав філософією мисленнєвим розглядом предметів, наукою про розум, який осягає сам себе. Філософія є метою світового процесу; вона є самопізнання абсолютного розуму в людині, і завдання її – пізнання цього абсолютного. Зміст знання, яке подається у формі логічних понять, діалектично розвивається у внутрішньо пов'язану систему. Філософію **Г**. розглядав як найбільш глибоке вираження істини, протиставляючи її в цьому аспекті релігії, яка містить хоч і абсолютну істину, однак лише у формі чуттєвого, наївного, образного уявлення. В теорії пізнання **Г**. виступав як раціоналіст і панлогіст. Він критикував старий «метафізичний» раціоналізм, обмежений формальним розсудком та утверджував нову форму раціоналізму, що ґрунтується на діалектичному розумі. При цьому діалектика визнає не тільки причинні відношення, а й глибинний безпосередньо-спільний зв'язок речей.

Історія інтерпретувалась **Г**. «прогресом духу у свідомості свободи», який розгортався через «дух» окремих народів, які змінювали

один одного після виконання ними своєї місії в історичному процесі. Історичне життя абсолютного розуму поділяється на три основні епохи: східна, антична і германська. І саме в германській епосі, за **Г.**, абсолютне знаходить, нарешті, можливість здійснити свою кінцеву мету – самопізнання, тому тут всі вільні. Прогрес є не тільки принципом мислення, а й принципом світових подій взагалі. Розвиток «світового духу» не відбувається автоматично, а шляхом практичної участі людей. Саме завдяки людській активності, мотивованій розрізненими егоїстичними потребами, інтересами і пристрастями індивідів, й утворюється, на думку **Г.**, єдино адекватний інструмент, за допомогою якого історія реалізує свою внутрішню мету. Історичний процес не можливий без наполегливої праці і боротьби. Об'єктивацією свободи в історії є держава, оскільки саме в ній, за **Г.**, свобода реалізується в тій чи іншій формі. Народи, які не утворили держави, не належать історії, вони позаісторичні. Історико-філософський процес, за **Г.**, постає процесом поступального руху до абсолютної істини, а кожна окрема філософська система – певний ступінь цього процесу. Саме завдяки **Г.** в історико-філософських працях утверджується принцип історизму, згідно з яким вчення минулого містять низку правильних положень, зберігаючи свою значущість для всього наступного розвитку науки.

Сам **Г.** свою філософію вважає завершенням всієї західної історії філософської думки. Діалектичний метод буквально пронизує всі сторони гегелівського вчення. Саме за його допомогою **Г.** критично переосмислив всі сфери сучасного йому людського знання і культури, виявляючи скрізь на цьому шляху напружену діалектику, процес постійного заперечення кожного наявного, досягнутого стану духа наступним, що визріває в його надрах у вигляді іманентного, притаманного йому протиріччя. Водночас діалектика **Г.** далека від досконалості. Діалектичний метод **Г.**, який не знав абсолюту, прийшов у протиріччя з його ж філософською системою, побудованою на метафізичній «абсолютній ідеї». Філософська система **Г.** містила в собі багато продуктивних ідей і мала значний вплив на подальший розвиток світової філософської думки. **Г.** синтезує з суб'єктивного ідеалізму Фіхте (матеріальний світ є продуктом суб'єктивного духу) та об'єктивного ідеалізму Шеллінга (суб'єктивний дух є продуктом матеріального світу, а матеріальний є за своєю суттю об'єктивним духом) абсолютний ідеалізм, де суб'єктивний та об'єктивний дух ідентичні та водночас неідентичні.

Г. створив систематичну теорію діалектики, центральними поняттями якої є: а) правдиве є цілим: Тільки ціле є правдивим, а окремі речі – моменти цілого та окремо взяті є неправдивими. Гегель вважає, що антитеза перебуває в тезі, бо обидва поняття співвідносяться до чогось вищого, спільного. Для цього потрібний прохід через інше. Отже, окреме існує

тільки тому, що існує інше, разом із яким складає цілість; б) в стані синтезу противаги між тезою та антитезою нейтралізуються. Вони одночасно зникають, залишаються та переходять на вищий рівень; в) діалектика є не тільки методом мислення, але й формою, в якій розвивається все буття. При цьому, діалектичний саморух нашого мислення та діалектичний саморух буття – по суті один і той самий процес; г) єдність та боротьба протилежностей. Буття складається з багатьох протилежностей. Протилежності – рушійна сила, а рух – передумова існування, наприклад, потреба людської істоти. Потреба – суперечливість між наявним та бажаним станом. Із цієї суперечливості виникає людська дія; ґ) кількісне та якісне: Констатація переходу від кількісних змін до якісних. *Напр., вода не перестає бути рідиною доти, доки вона має температуру від 0 до 100 градусів. Нижче нуля вона стає твердою, а вище – набуває газоподібної форми);* д) в еволюції спостерігається розвиток від простіших структур до складніших; ж) розвиток відбувається як заперечення заперечення (неґація неґації). *Певний стан неґується, який в свою чергу неґується через новий стан, але таким чином, що попередній стан відновлюється, хоча в кількісно або якісно зміненій формі.*

Весь світовий процес, згідно з **Г.**, є саморозвитком світового духа. Ідеалізм Г. є філософією становлення. Абсолютне – результат розвитку. Воно є, зрештою, тим, чим воно дійсно є. Завдання філософії – саморозвиток духу, споглядати, думаючи. При цьому не тільки філософ розпізнає світовий дух у своєму розвитку, але і світовий дух є тим, хто думає у філософі. Просування у філософії відбуваються через одкровення духу. Кожна філософія часу показує стан розвитку світового духу. Завданням філософів –обрамувати її час у думках. *Філософія* є найвищою формою, в якій існує абсолютний дух. Споглянуте в мистецтві та уявлене й відчуте в релігії об'єднується в чистій формі в філософії. Дух повернувся до себе назад. Цікаво, що під філософією **Г.** розумів саме свою філософію. Тут світовий дух вперше знайшов себе повністю. **Г.** вважав, що його філософія – найвищий рівень існування абсолютного духу, який взагалі є можливим, отже, останнім етапом історії філософії.

Основні праці: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812), «Енциклопедія філософських наук» («Логіка», «Філософія природи», «Філософія духу»; 1817), «Філософія права» (1821), «Лекції з історії філософії» (1833-1836), «Лекції з естетики» (1835-1838), «Філософія історії», «Філософія релігії» (видані посмертно).

ГЕДОНІЗМ (грец. *gedone* − насолода) − різновид філософсько-етичної позиції, що стверджує насолоду різновидом критерію поведінки людини та зводить до неї основні моральні вимоги. У сучасній філософській думці захисником цієї позиції був американський філософ

Дж. Сантаяна(1863–1952). У роботі «Сенс прекрасного» (1896) висловлював погляди, у яких давалась висока оцінка процесів естетичного задоволення шляхом ірраціонального вираження життєвих інтересів людини, відмінного від безпосередніх чуттєвих задоволень.

ГЕЛЕН *Арнольд* (1904–1976) − один із фундаторів філософської антропології. Основна праця − «Людина. Її природа і положення у світі» (1944). Завдання: дати опис людини як цілісної й єдиної істоти, яка не розпадається на дві субстанції − «тіло» і «душу». Визначає людину в морфологічному аспекті як неспеціалізовану, незавершену і «біологічно недостатню істоту», яка живе не в навколишньому світі, а в культурному середовищі, що є для неї «полем несподіванок». Будучи незавершеною істотою, людина повинна відвойовувати умови свого існування і при цьому осягати саму себе як завдання і проблему. Людина (як єдиний вид і цілісний індивід) розкриває свою сутність у діях з планованого перетворення наявних обставин у щось придатне для життя, в актах самовизначення, взаємного контролю й управління, у створенні ціннісних орієнтацій у світі. Тим самим природа як би визначає не тільки відкритість людини світові, а й її творчу здатність до створення культури. **Г.** відносить культуру до корінних умов існування людини. Найважливішим культурним засобом самотворення людини і регуляції людських відносин у співтоваристві вважає дисципліну і пропонує замінити поняттям дисципліни поняття моралі. Історія, суспільство, соціальні інститути і норми виступають у концепції ***Г.*** як форми, що заповнюють біологічну недостатність людини й оптимально реалізують її вітальні потяги.

ГЕМПЕЛЬ (нім. Hempel) *Карл Густав* (1905–1997) − відомий американський філософ німецького походження, представник сцієнтистської філософії, *логічний позитивіст*, член берлінського філософського гуртка.Після закінчення гімназії у 1923 р. поступив у Геттінгенський університет, де вивчав математику та логіку. Пізніше навчався у Гейдельберзькому та Берлінському університетах. У Берліні познайомився з відомим філософом та логіком *Г. Рейхенбахом*, підвпливом якого почав цікавитись проблемами математичної логіки та увійшов у Берлінський філософський гурток. Відвідував лекції *К. фон Райхенбаха* з математичної логіки, теорії ймовірності. Фізику вивчав із *М. Планком*, логіку –з *Дж. фон Нойманом*. Учасник Першого конгресу сцієнтистської філософії, організованого представниками *логічного позитивізму* (1929).

Зустріч з *Р. Карнапом* спричинила переїзд до Відня, де він відвідував курси лекцій *Р. Карнапа* та *М. Шліка* брав участь у роботі *Віденського філософського гуртка*. Докторську дисертацію з проблем теорії ймовірності захистив у Берліні (1934). Переїжджає уБельгію (1934), а згодом − у США (1937), куди його запрошують для роботи у

Чиказькому університеті. З 1939 р. назавжди оселяється у США, викладає у коледжах Нью-Йорка (1939–1948), публікує наукові статті з проблем логіки, Єльському (1948–1955) та Прінстонському (1955–1973) університетах. З виходом на пенсію викладав у Каліфорнійському, Пітсбурзькому та Єрусалимському університетах − курси лекцій з проблем філософії емпіричних наук.

ГЕНДЕР (англ. gender − *стать* або *граматичний рід*) − поняття, яке використовують в соціальних науках для відображення соціокультурного аспекту статевої приналежності людини. **Г.** − соціальна організація статевих відмінностей; культурологічна характеристика поведінки, яка відповідає статі в певному суспільстві у певний час. **Г.** є соціальною конструкцією системи соціо-напіврольових стосунків. **Г.** − це «усвідомлене значення статі, соціокультурна маніфестація факту буття чоловіком або жінкою, освоєні характеристики, очікування і моделі поведінки» (*В .Шапіро*). **Г.** − це набір соціальних ролей; це – «костюм, маска, заспокійлива сорочка, в якій чоловіки та жінки виконують свої нерівні танці». (*Г. Лернер*). Не стать, але **Г.** обумовлює психологічні якості, здібності, види діяльності, професії та заняття чоловіків і жінок через систему виховання, традиції і звичаї, правові та етичні норми. На відміну від української мови, де наявне одне слово, пов’язане з цим питанням: «стать», - англійська мова має два поняття: секс (*sex*) − стать і гендер (*gender*) − свого роду «соціо-стать». Обидва поняття використовуються для проведення так званої горизонтальної соціо-статевої стратифікації суспільства на відміну від вертикальних класової, станової і подібних стратифікацій. Sex позначає біологічну стать і відноситься до «нативістських» конструкцій, які підсумовують біологічні відмінності між чоловіком і жінкою. **Г.**, в свою чергу, є соціальною конструкцією, яка позначає особливості поведінки, соціальних стратегій. Sex і **Г.** знаходяться на різних полюсах в житті людини. Sex є стартовою позицією, з ним людина народжується. Sex детермінований біологічними факторами: гормональним статусом, особливостями протікання біохімічних процесів, генетичними відмінностями, анатомією. **Г.** − конструкція іншого полюсу. Це своєрідний підсумок соціалізації людини в суспільстві згідно з його статевою приналежністю. Чоловіки та жінки є культурними продуктами своїх суспільств. Вирішальним фактором у формуванні відмінностей є культура: «Жінкою не народжуються, нею стають». Стереотипи з приводу **Г.** відображають погляди суспільства на поведінку, якої очікують від чоловіків та від жінок. **Г.** − це соціальна організація сексуальних відмінностей, хоча це і не означає, що **Г.** відображає або імплементує фіксовані та природні фізичні відмінності між жінками та чоловіками; скоріше,

Г. − це знання, яке встановлює значення для тілесних відмінностей. Ці значення варіюють в залежності від культур, соціальних груп і часу. Сексуальні відмінності не можуть розглядатися інакше крім як функціонування нашого знання про тіло: це знання не є "абсолютним, чистим", воно не може бути ізольовано від його використання в широкому ланцюгові дискурсивних контекстів.

Уперше думка про необхідність розрізняти біологічну і соціальну стать з'явилась у праці *М. Мід* «Стать і темперамент у трьох примітивних суспільствах» (1935). Феміністська теорія сприйняла її, зайнялась дослідженням відмінності між біологічною і соціальною статтю **Г.** і проблематизувала гендерні стосунки. **Г.**, який раніше був лише граматичною категорією, перетворився на часнику «обладнання» прибічників фемінізму для постановки проблем про «природного» підлеглого і нижчому статусу жінок. Ідеологами фемінізму був висунутий ряд питань, які стосуються до **Г.** і гендерних стосунків у суспільстві. Услід за феміністською теорією практично всі суспільні дисципліни почали проводити рису розрізнення між статтю і **Г.** Ідея про необхідність розрізнювати біологічну стать як сукупність біологічних особливостей індивіда і соціальну стать, або **Г.**, як соціокультурну конструкцію увійшла в університетські підручники. Термін **Г.,** адаптований традиційними суспільними дисциплінами, стає необхідною частиною лексикону як інтелектуала, так і пересічного громадянина, широко використовується в сучасних міжнародних документах.

ГЕНЕАЛОГІЯ МИСЛЕННЯ ПОСЕРЕДИНІ − самоназва філософської парадигми франц. постмоderніста *Ж. Дельоза,* заснована на плюралістичній методології інтерпретації світу. Особлива роль у ній відводиться процедурам повторення, що здійснюються у свідомості шляхом «пасивного синтезу» та формують позасвідоме.

ГЕНЕЗА − поняття, що визначає виникнення, формування та процес розвитку предметів і явищ.

ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ – сукупність предметів та явищ природного походження, котра становить основу функціонування та розвитку людського суспільства.

ГЕРАКЛІТ (між 544–535 − між 483–475 рр. до н. е.) − давньогрецький філософ. Походив із знатного роду засновників м. Ефес, володів спадковим титулом жреця-царя, від якого відмовився на користь рідного брата, автор трактату «Про природу», 130 уривків із якого збереглось досі. Прозваний сучасниками «темним» (за глибину думки) та «тим, що плаче» (за трагічну серйозність). Вважав, що люди живуть у епоху занепаду цивілізації, майбутнє прогнозував жахливішим від сучасного, внаслідок чого став одним із прихильниківрегресивної кон-

цепції розвитку історії. Вперше в історії вживає термін «космос» уасоціації із розумінням світу як такого, що нестворений жодним богом чи людиною, а залишається вічно живим вогнем, що трактується як універсальний різновид субстанції, первоначала всього сущого. Підпоняттям «логосу» розуміє божественний першовогонь, що живе, володіє свідомістю, волею, править Всесвітом, вершить космічне правосуддя та карає грішників, а також виступає у вигляді всезагального закону взаємоперетворення речей, що ґрунтується на тезі про наявність постійних змін у природі. Цим висновкам надавав абстрактної філософської форми, що характеризувалась символічністю («в одну іту жрічку двічі не увійдеш»), поєднуючи з ідеєю єдності та боротьби протилежностей (висновки про Єдине та зведення всього до Одного). Така позиція свідчила про діалектичні здогадки філософа.

ГЕРМЕНЕВТИКА (ст. грец. *hermenevtyke* − тлумачу) − 1) мистецтво тлумачення, інтерпретації та розуміння авторитетних (класичних, священних та ін.) текстів; 2) напрямок у філософії XX ст. (*Г.-Ґ. Ґадамер*), що надає розумінню, інтерпретації онтологічного статусу (як універсального способу буття людини і культури); сформований на основі теорії інтерпретації літературних текстів, у центрі якого є твердження про філософію як систему тлумачення граничних значень культури, що розглядається яксукупність основних текстів та є специфічним виявом реальності; 3) у широкому сенсі − метод, теорія чи філософія будь-якої інтерпретації

ГЕРМЕНЕВТИКА ПРАГМАТИЧНА − філософська концепція американського філософа − представника *неопрагматизмуР. Рорті* (1931–2007), якийвважав, що інтерпретація текстів повинна цілковито залежати від того, хто їх тлумачить або від людства загалом. Утакому разі досягнення істини можливе як результат мовного спілкування, коли певна теорія сприймається всім культурним співтовариством.

ГЕРМЕНЕВТИЧНЕ КОЛО − одне з основних понять герменевтики, запроваджене *Ф. Шлеєрмахером*, принцип розуміння тексту, заснований на діалектиці частини й цілого (постійне повернення від частин до цілого і навпаки, що змінює і поглиблює їх розуміння). **Г. к.** − особливість процесу розуміння, пов'язана з циклічним характером останнього − щоби щось зрозуміти, його спершу треба пояснити, але щоб його пояснити, треба спершу його ж зрозуміти. У такому плані ідею **Г. к.** зустрічаємо *ще у В. Дільтея*. У *Гайдеґґера* **Г. к.**, оскільки воно виражає взаємообумовленість тлумачення буття людиною і людського самовитлумачення, набирає характеру проблеми не стільки виходу з нього, скільки пошуку правильного способу входження. У *Ґадамера* **Г. к.** виявляє себе в судженні, що мовна традиція, в якій укорінена людина, становить одноча-

сно і предмет розуміння, і його основу: людина має зрозуміти те, всередині чого вона від початку перебуває.

ГІЛЬДЕБРАНД *Дітріх фон* (1889–1977) − католицький філософ-феноменолог, один із засновників феноменологічної етики, полеміст, критик сучасної культури, один із найрішучіших критиків націонал-соціалізму. Папа Римський Пій XII оголосив **Г.**«Отцем церкви XX ст.». Написав багато праць, серед який найвідоміші такі: «Метафізика комунікації», «На захист чистоти», «Літургія та особистість», «Преображення у Христі», «Етика», «Метафізика любові» та багато ін. У 1933 р. у Відні видавав газету «Християнська корпоративна держава», в основі якої була ідея боротьби проти поширення популярності нацистської ідеології. У філософських поглядах відстоював трактування філософського пізнання як методичного, систематичного та критичного знання, що виникає з безпосереднього контакту з тим чи іншим предметом. У цьому контексті предмет філософії, за своєю структурою, є апріорним, адже факти можуть пізнаватися із абсолютною достовірністю інформації. Загалом філософія у **Г.**, ценасамперед споглядання, в якому не існує ні спостерігача, ні предмета споглядання, а це і є реальністю. Реальність, в такому разі, − це присутність у відсутності інтенціонального відношення «спостерігач − споглядальне».

«ГІЛЬЙОТИНА Г'ЮМА» − алегорична назва для принципу розмежування фактичного і ціннісного, моральних норм і знань про суще. Названий на честь філософа Девіда Юма, який підкреслював неможливість логічної дедукції з описових суджень зі зв'язкою «є» (або «не є») наказових суджень зі зв'язкою «повинен».

ГІПЕРРЕАЛЬНІСТЬ − термін філософіїпостмодернізму, введений у науковий обіг французьким філософом *Ж. Бодріяром*,що позначає такий стан предметів та явищ, за якого культурні уявлення та знання втрачають свій зв'язок із соціальним та суб'єктивною реальністю, яку слід описувати, та стають *симулакрами*.

ГІПОТЕЗА (грец. − *hypotesis* − основа) − науково обґрунтоване припущення, істинність чи хибність якого є невизначеними до експериментальної перевірки; розрізняють гіпотезу як метод розвитку наукового знання і як структурний елемент наукової теорії.

ГЛИБИННА ПСИХОЛОГІЯ − напрям сучасної зарубіжної психології, предметом якої є глибинні властивості людського організму, потяги та процеси, що реалізуються в межах позасвідомого та протиставляються зовнішньопомітним ідеальним виявам людини. Сформована в надрах психотерапії **Г. п.** стала складовою психосоматики та широко використовувалася такими представниками сучасного психоаналізу, як *З. Фройд, К. Юнг* та *А. Адлер*, які розробили свої концепції. Вперше поняття застосовує швейцарський психіатр Блейлер, який

співпрацював із *З. Фройдом*. Спільними дослідженнями вони заклали основу для вивчення психічних феноменів через призму позасвідомого, а психоаналіз зробили основним напрямом **Г. п.**

Розкривши сутність позасвідомого як вияву людської свідомості, *З. Фройд* сформулював основну систему понять цього напряму психології, *К. Юнг* зумів розширити зміст позасвідомого до нових величин на основі поняття архетипу, а *А. Адлер* сформулював засади культурно-соціологічного напряму **Г. п.** До **Г. п.** прийнято відносити: власне психоаналіз (*З. Фройд*), індивідуальну психологію (*А. Адлер*), неофройдизм (*Е. Фромм, Г. Салліван* та ін.).

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ − якісно новий етап розвитку всесвітніх економічних, політичних, культурних, правових, інформаційних тощо зв'язків, формування єдиного світу як системи взаємозалежних соціумів.

Г. − термін на позначення ситуації зміни всіх сфер життя суспільства під впливом загальносвітової тенденції до взаємозалежності і відкритості. Рушійною силою **Г.** є сучасний капіталізм, що розуміється як фаза історії людства і що несе певну геополітичну і політичну програму. На думку *Р. Робертсона* («Глобалізація», Лондон, 1992), «поняття глобалізації стосується як компресії світу, так і інтенсифікації усвідомлення світу як цілого…як конкретної глобальної взаємозалежності, так і усвідомлення глобального цілого в XX ст.». *М. Уотерс* («Глобалізація», Лондон; Нью-Йорк, 1995) зазначає: **Г.** − це процес, «в ході якого і завдяки якому визначальний вплив географії на соціальне і культурне структурування зводиться нанівець і в якому люди це все більш усвідомлюють».

Вперше **Г.** як феномен злиття ринків окремих продукцій та послуг, що виробляються значимими транснаціональними корпораціями, було свідомо зафіксовано американським вченим *Т. Левіттом* в статті, опублікованій в журналі «Гарвард бізнес ревю» в 1983 р. Більш широке розуміння новому терміну надали в Гарвардській школі бізнесу, а головним його популяризатором став японський консультант цієї школи *К. Оме*, який опублікував в 1990 р. працю «Світ без меж». Вважаючи, що світова економіка нині визначається взаємозалежністю трьох центрів − ЄС, США, Японія − він стверджував, що економічний націоналізм окремих держав став безглуздим, а у ролі головних «акторів» на економічній сцені виступають «глобальні фірми».

Г. − це визнання зростаючого взаємозв'язку сучасного світу, головним наслідком якого є значне послаблення (деякі дослідники говорять навіть про руйнування) національного державного суверенітету під натиском дій інших суб'єктів сучасного світового процесу − передусім транснаціональних корпорацій та інших транснаціональних утворень, наприклад, міжнародних компаній, фінансових інститутів,

етнічних діаспор, релігійних рухів, мафіозних груп і т. ін. Не пов'язані, на відміну від національних держав, умовами міжнародних договорів і конвенцій, ці транснаціональні утворення опиняються в більш вигідному становищі, перерозподіляючи на свою користь владні повноваження. Основною сферою **Г.** є міжнародна економічна система (світова економіка), тобто глобальне виробництво, обмін і споживання, що втілюються підприємствами в національних економіках і на всесвітньому ринку. Хоча основна частина глобального продукту споживається в країнах-виробниках, національних розвиток стає все більш пов'язаним з глобальними структурами і стає більш різнобічним і різноплановим, ніж це було в минулому. Успіх глобальних корпорацій значною мірою спирається на визнання їх продукції споживачами різних країн. Навіть в країнах з високим рівнем розвитку економічного націоналізму продукція глобальних корпорацій знаходить успішний збут завдяки своїй відносній дешевизні і якості. Крім того, величезні прибутки глобальних корпорацій дозволяють вкладати гігантські капітали в рекламу, яка навіює споживачам думку, що це саме ті товари і послуги, що їм потрібні. Глобальне виробництво і збут формують глобального споживача – «громадянина світу», котрий в усіх країнах шукає й знаходить одне й те ж саме, задовольняється одним і тим же. **Г.** постає комплексною тенденцією в розвитку сучасного світу, яка стосується його економічних, політичних, культурних, але в першу чергу інформаційно-комунікаційних аспектів. Так, потужною рушійною силою процесу **Г.** стали електронні ЗМІ. Супутникове телебачення, яке все більш поширюється, ламає національні кордони, перетворює постійно зростаючу частину населення Землі в одну гігантську телеаудиторію, що дивиться одні й ті ж фільми, знає і любить одних і тих же зірок, прагне однакових символів матеріального успіху.

Іншою важливою складовою процесу **Г.** виступили сучасні інформаційні технології (Інтернет, комп'ютерний зв'язок, мультимедіа і т. ін.), які дозволили транснаціональним організаціям розміщувати різні складові виробничого процесу в різних країнах, зберігаючи при цьому тісні контакти. Будь-яку діяльність, яку можна втілити на екрані або телефоном (від підготовки програмного забезпечення до продажу авіаквитків), стало можливим провести в будь-якій точці світу через зв'язок з супутником чи комп'ютером. Така система глобальної інформації формує потреби й інтереси, спільні для жителів усіх країн. В свою чергу глобальні потреби ведуть до появи глобальних продуктів. Це проявляється в стандартизації товарів і уніфікації торгівельних марок. Таким чином, **Г.** передбачає також і тенденцію до уніфікації світу, до життя за єдиними принципами, згідно єдиних цінностей, зви-

чаїв і норм поведінки. **Г.** призводить до взаємного уподібнення соціальних практик на рівні повсякденного життя. Саме цей аспект **Г.** є традиційним об'єктом критики захисників національних культурних традицій від ескалації західної інформаційної продукції. Вони вважають, що **Г.** інформаційно-комунікаційних процесів призводить до нівелювання самобутності культур в різних країнах і підкорення ЗМІ не гуманітарним, а комерційним інтересам.

ГЛОБАЛІЗМ − 1) загальнопланетарна реальність, єдиний економічний та соціокультурний простір взаємозалежних країн і народів; 2) принцип підходу в науковій теорії та політиці до розуміння світу як цілісної економічної, соціокультурної і політичної суперсистеми, а людства − як єдиного суб'єкта дії та розвитку; 3) ідеологія, що захищає цінностіпланетарної інтеграції.

ГЛОБАЛІСТИКА − міждисциплінарна наукова галузь, яка досліджує сутність, причини, тенденції розвитку, наслідки глобальних явищ, процесів і проблем, закономірності глобальної історії людства та механізми управління глобальним розвитком (формується від 1960-х років). У широкому сенсі − вся сукупність наукових, філософських, культурологічних і прикладних досліджень різних аспектів глобалізації і глобальних проблем, стратегій поступу і виживання людства

ГЛОБАЛЬНИЙ − такий, що поширюється на всю Земну кулю; всесвітній; всебічний, повний; загальний, універсальний.

ГЛОБАЛЬНИЙ ЕВОЛЮЦІОНІЗМ − міждисциплінарний напрям наукових досліджень, що інтегрує природничі, соціогуманітарні й технічні науки у пізнанні глобального процесу еволюції як єдності космічної, хімічної, біологічної та соціальної стадій.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ − комплекс найгостріших соціально-природних суперечностей, загроз і небезпек, що стосуються людства в цілому і котрі можуть бути розв'язані лише спільними зусиллями усіх країн і держав і в масштабах усієї планети. Джерела **Г. п. с.** умовно можна поділити на дві групи: поглиблення суперечностей між людиною та природою (екологічні, продовольчі, енергетичні та ін.) та у відносинах між людьми (проблеми війни та миру, міжнародного тероризму, захисту і розвитку духовного середовища, демографії, боротьби зі злочинністю тощо). Набуття цими проблемами глобального характеру зумовлене безпрецедентним загостренням протиріч людської діяльності, зростанням масштабів її неконтрольованого впливу на природне та суспільне середовище, реальною загрозою перетворення наслідків цих процесів на невідворотні («ядерна зима», вичерпання ресурсів, зникнення озонового шару і т .ін.).

Визначення шляхів і способів розв'язання **Г. п. с.** носить

комплексний, міждисциплінарний характер, потребує не лише глобальної інтеграції зусиль всіх країн світу, а й інтеграції філософсько-політологічних, природничих і техніко-економічних знань та відповідних сфер людської діяльності, переходу людства від конфліктної, конфронтаційної орієнтації до глобального конструктивного співробітництва на засадах визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, спільний пошук найефективніших шляхів формування глобального «життєздатного суспільства» (*Л. Браун*).

ГЛОБАЛЬНІ ПРОЦЕСИ − послідовні зміни станів природних, соціальних, соціоприродних систем, функціонування яких впливає на планету в цілому.

ГЛОБАЛЬНІ ТРЕНДИ, МЕГАТРЕНДИ − термін, введений *Дж. Нейсбітом,* на позначення великомасштабних, тривалих процесів світового розвитку, що визначають якісний зміст даного етапу еволюції світової системи.

ГЛОКАЛІЗАЦІЯ − діалектичний процес взаємодії «локального» і «глобального»; переплетення різноспрямованих тенденцій: з одного боку, посилення і політичної актуалізації регіональних відмінностей, з іншого − зростання залежності, універсалізації й уніфікації

ГЛЮКСМАН (франц. Glucksmann) *Андре* (нар. 1937 р.) − франц. філософ та письменник. Навчався у Ліоні, згодом у Еколь Нормаль (Париж), працював асистентом *Р. Арона* у Національному центрі наукових досліджень, політолог, спеціаліст із військових проблем.

У ранніх роботах акцентує на проблемах війни, які трактує як систему активного опору та революції. Виступає проти її розуміння якабсолютного знищення. Насильство у суспільстві пов'язував з наявністю у ньому ідеології марксизму, яка розцінювалась філософом як передумова тоталітарних режимів. На думку **Г.**, відношення «панування-підкорення» є підставою ідеалізованого ним раціонально організованого суспільства. Свої філософські погляди розкриває на основі висловленої ним формули «Роби те, що захочеш», яка трактується як а) радикальна; б) революційна; в)заснована на колективізмі; г) диктаторська; ґ) теологічна.

Основні праці: «Роздуми про війну» (1967), «Кухарка і людоїд» (1975), «Пани мислителі» (1977), «Європа 2004» (1980), «Цинізм і пристрасть» (1981), «Сила запаморочення» (1983), «Декарт − це Франція» (1987).

ГНОСЕОЛОГІЯ (грец. *gnosis* − знання, *logos* − вчення**)** − теорія пізнання як відносно самостійний розділ філософії; філософське вчення про природу й закономірності процесу пізнання, його межі та можливості, умови вірогідності, істинності знань.

ГНОСТИЦИЗМ − узагальнений термін на позначення сукуп-

ності релігійно-філософських. містичних учень, шкіл і сект пізньої античності (II–V ст.), особливостями яких є: традиція збереження таємничого знання (гнозису) про Бога, світ і духовну природу людини,еклектичне поєднання ідей античної філософії та східних релігій, дуалізм, негативне ставлення до матеріального світу тощо.

ГОЛЬДМАН (Goldman) *Люсьєн* (1913−1970) − франц. філософ і соціолог. Під час Другої світової війни емігрував із Франції у Швейцарію, де був асистентом у *Піаже*, що вплинуло на його спосіб мислення та наступні роботи. По закінченні війни − професор соціології в Сорбоні (Париж), глава національного центра наукових досліджень і Соціологічного центра при Брюссельському університеті.

Г. − творець «генетичного структуралізму», який розглядає проблеми того, як правильно застосований діалектичний метод, зразками якого можуть уважатися *Гегель, Маркс* і ранній *Лукач.* Основу діалектичного мислення **Г.** убачає в ідеї тотальності. Соціальні явища утворять тотальність, цілісний факт. Людська дійсність є одночасно й матеріальною, і психічною, а структура світу гомологічна духовним структурам певних суспільних груп. Тому поведінка людини в підсумку визначається цими структурами, а індивідуальність є виразом колективної свідомості. **Г.** неодноразово підкреслював близькість своїх поглядів до «генетичної епістемології» *Піаже.* Програмний здобуток **Г.** − праця «Прихований Бог» (1956), в якій він аналізує філософію *Паскаля* й драматургію *Расіна,* знаходячи їх внутрішньо схожими на тій підставі, що обидва автори близькі за своїм світоглядом ідеям янсенізму. Низька робіт **Г.** присвячена проблемам історії й теорії марксизму. Поєднуючи структуралізм із теоретичними підходами *Маркса, Лукача, Гайдеггера*, **Г.** висунув один з варіантів програми «гуманізації марксизму».

Основні праці: «LeDieu cache» (1956); «Recherches dialectiques» (1959); «Marxisme et science humaine» (1970); «Lucдcs et Heidegger» (1973).

ГОРКХАЙМЕР (нім. Horkheimer) *Макс* (1895–1973) – нім. філософ та соціолог, один із засновників *Франкфуртської школи філософії.* Освіту отримав у Мюнхенському університеті, в якому після Першої світової війни вивчав філософію та психологію. Згодом переїхав уФранкфурт-на-Майні, де продовжував навчатись в університеті, познайомився з відомим німецьким філософом *Т. Адорно,* з яким його пов'язувала тривала дружба та наукове співробітництво. 1925 р. захистив докторську дисертацію з проблем філософії *І. Канта*. Професор (1930–1933; 1949–1963) та ректор (1951–1953) Франкфуртського університету.

Після приходу до влади у Німеччині фашистів емігрував у США (1934–1949), де викладав у Колумбійському університеті.

ГРАНИЧНА, МЕЖОВА СИТУАЦІЯ − поняття екзистенцій-

ної філософії (введене К. Ясперсом), яке фіксує кризові стани людини, що приводять до актуалізації особистісного начала, світоглядних трансформацій, переосмислення сенсу життя, переживання втрати самоідентичності.

ГРАЙС (англ. Grice) *Герберт Поль* (1913 − 1988) – англ. філософ, представник *лінгвістичної філософії*. Народився у Бірмінгемі (Англія), освіту отримав у Оксфордському університеті, де згодом викладав філософські та соціальні дисципліни (1936–1967; з перервою на час Другої світової війни). З 1967 р. − професор Каліфорнійського університету у США. До останніх років життя провадив активну пропагандистську діяльність, брав участь у філософських диспутах, читав лекції, займався видавництвом.

Філософські висновки **Г.** викладені у роботі «Дослідження шляхів слів» (1989), опублікованій після смерті філософа. Сформулював визначення понять «відображеного прагнення» та «розмовного змісту». Визначив такі вимоги до здійснення процесу загального міркування: а) керувати розмовою у спокійний спосіб; б) бути більш-менш поінформованим, як цього вимагає ситуація; в) ніколи не заявляти, щознаєш хибність, недоречність або недостатність аргументації; г)небути багатослівним, непевним чи незрозумілим у висловах.

Відомий у англо-американських філософських колах як представник *лінгвістичної філософії*, здійснив значний вклад у розробку сучасної метафізики, етичного вчення, дослідження філософських поглядів Аристотеля та І. Канта.

ГРАМАТОЛОГІЯ (франц. *grammatologie*) − система поглядів французького філософа-постмодерніста *Ж. Дерріди*, предметом якої є *«письмо»* як сукупність *знаків*, які тлумачаться довільно та позначаються буквами, що є їх слідами, сукупність яких визначає сутність предметів та явищ. *Знак* розглядається як спосіб фіксації життя, а будь-яка знакова система вважається довільно сконструйованою і не має жодного зв’язку із суб’єктом як автором знака. Відтак людині доступна лише нескінченна гра знаків, котра закриває собою буття, що трактується якщось несказане.

ГРИГОРІЙ БОГОСЛОВ (НАЗІАНИН) (329–389) − християнський богослов, один із Отців Церкви, друг та сподвижник Василя Великого.Збереглось за різними оцінками до 245 листів **Г. Б.**, більшість з яких увійшла до складеного в останні роки життя збірника, існує чимала його переписка із Василем Великим. У низці із них вінвисловлює свої думки про Ісусове єство та виступає із критикою Аполінарія Лаодікійського.

ГРИГОРІЙ НІССЬКИЙ (Gregorius Nyssenus) (бл. 335 − після 394 рр.) –християнський богослов, єпископ та святий, філософ, один із трьох найвідоміших християнських ранньосередньовічних богословів,

отців церкви. Молодший брат Василя Великого, під чиїм впливом сформував свої світоглядні позиції. За його ініціативоюона ІІ Вселенському соборі (381 р.) було доповнено Нікейський Символ віри християнства. Здійснив значний вклад у тогочасну теологію, слідом за Василем Великим оформив доктринальну характеристику Св. Трійці. Розвивав основи духовної християнської теології. Відстоюючи безмежність Бога, допускав всезагальне спасіння віруючих.

ГУМАНІЗМ (лат. *humanus* − людяний) − 1) ідейний напрям та інтелектуальний рух у добу Відродження за освіченість, світську культуру, вивчення античної літературної спадщини; 2) система ідей і поглядів на людину та її свободу, гідність, творчу діяльність як найвищі соціальні цінності та вимога їх захисту; визнання пріоритетності людських цінностей в розвитку суспільства, створення умов для всебічного розвитку та самореалізації людини.

ГУМАНІЗМ ІНТЕГРАЛЬНИЙ (лат. *humanus*– людський) − поняття введене у соціальну філософію французьким неотомістом *Ж. Марітеном* (1882–1973),яке характеризує такий стан духовного перетворення та оновлення суспільства, коли за допомогою відновлення трансцендентних засад людського життя досягається подолання процесів відходу людини від Бога. Відтак реалізація **Г. і.** як основи для розвитку соціального повинна сприяти функціонуванню християнської демократії, в якій релігія регулюватиме на вищому рівні відносини між людьми та забезпечувати розвиток основних свобод.

Основними принципами **Г. і.** *Ж. Марітен* називав утвердження основних цінностей особистості, співіснування людей упрагненні дореалізації громадянських благ, а також християнсько-теологічну спрямованість, яка неодмінно призводить до екуменічного зближення віруючих. Саме це і повинно призвести суспільство до максимального розкриття людського потенціалу та реалізації свободи.

Проповідуваний *Ж. Марітеном* **Г. і.** повинен був слугувати оновленню цивілізації. Класичний гуманізм він критикував за заперечення основ традиції, відмову від надприродного начала у людині та відчуження людини від Бога. Тому він виступав за гуманізм, за своїм єством теоцентричний, за умов якого людина відкрита світу божественного та надприродного, оскільки вона одночасно є природною танадприродною істотою.

ГУМАНІЗМ РАДИКАЛЬНИЙ (лат. *humanus* − людський) − система поглядів американського філософа та психоаналітика *Е. Фромма*,відповідно до яких людина може реалізуватись лише за умов відсутності підпорядкованості вищим силам, учому полягає її негативна свобода; визнає орієнтацію на рішучу боротьбу з пануван-

ням над нею будь-яких ірраціональних сил. Ідейними натхненниками цієї позиції її автор називав *З. Фройда, К. Маркса, Й. Я. Бахофена,* іудейських пророків та Будду. *Е. Фромм* стверджував наявність у ній ідей позитивної свободи, що є нестерпною для людини, тому особистість неспроможна дійти до позитивної свободи та отримати свободу негативну. Рятується вона від неї втечею до нової залежності, що призводить до підкорення волі людини зовнішньому авторитету − партії, державі, «закону і порядку» як самоцінності, що єхарактерним для тоталітарних режимів.

ГУССЕРЛЬ (нім. Husserl) *Едмунд* (1859–1938) – нім. філософ, засновник *феноменології.* Народився в єврейській родині у Чехії, що на той час належала до Австро-Угоршини. Батько − торговець одягом − відправив сина у віці 10 років навчатись у гімназію до Відня. Навчався у гімназії м. Оломоуц (Чехія, 1870–1876). Згодом продовжив навчання у Лейпцизькому університеті, де вивчав фізику, математику та філософію. Вивчав математику у Берлінському університеті (Німеччина, 1878). Завершував освіту у Відні, де навчався у 1881–1883 рр. і захистив докторську дисертацію з математики. У Відні у 1884 р. відвідував лекції відомого психолога та філософа *Ф. Брентано*, вивчав психологію (1886) та працював приват-доцентом (1887–1901) в університеті у Галле (Німеччина). Згодом працює на філософському факультеті Геттінгенського університету (Німеччина, 1901–1916).

Перші роботи **Г.** присвячені проблемам математики («Філософія математики», 1891 р.) та логіки («Логічні дослідження», т. 1 − 1900 р., т. 2 − 1901 р.). «Логічні дослідження» стали першою книгою у розробці нового напрямку у філософії, відкритого **Г.**, − *феноменології.* Тамвін запропонував новий тип філософствування, заснований на новій методологічній установці − т. зв. «*феноменологічній редукції*», основна мета якої полягала у виявленні таких структур свідомості, які б уможливлювали сприйняття об’єкта пізнання.

Викладав на філософському факультеті Геттінгенського університету (1901–1916). У цей час публікує роботи «Філософія як сувора наука» (1911 р.) та перший том «Ідей до чистої феноменології іфеноменологічної філософії». З 1916 р. працює у Фрайбурзькому університеті, очолює кафедру філософії. Роботи того періоду − «Лекції з феноменології внутрішнього усвідомлення часу» (1928, редактор − М. Гайдеггер), «Формальна та трансцендентальна логіка» (1929), «Картезіанські роздуми» (французькою, 1931), «Криза європейських наук та трансцендентальна феноменологія» (1936).

Після приходу до влади нацистів у Німеччині був звільнений ізроботи, але не емігрував.

Розвиток філософського вчення **Г.** пройшов три періоди, а саме: 1) ранньої або *дескриптивної феноменології*; 2) зрілої, чистої або трансцендентальної *феноменології;* 3) пізньої *феноменології* або філософії «життєвого світу». Сформував ідеал суворої науки, який пов'язував із філософією, що здатна відновити втрачений зв'язок зосновними людськими турботами. Причиною кризи науки, а за цим івсієї європейської цивілізації розглядав невміння та небажання логіки і математики звертатись до проблем цінностей і сенсу життя. Радикальна суворість, яка тлумачилась як спроба повернення до витоків знання, заперечуючи все сумнівне та сприйнятого на віру, розглядалась як вірний шлях подолання цієї кризи. Відповідно до положення, що «істинний філософ не може не бути вільним», вважав, що сутнісна природа філософії полягає в її радикальній автономії.

Рання *феноменологія***Г.** присвячена критиці психологізму, який виводив всі логічні закони та принципи із психологічних феноменів. У цей час він обґрунтовує тезу про те, що логіка не займається діями, за допомогою яких людина утворює свої концепції, судження, умовиводи тощо. Саме тому необхідність аналізу та опису самостійних структур чистої логіки вважав актуальним.

Доказом достовірності вивчення фактів або феноменів вважав наявність паралельного існування суб'єктивного акту та його об'єктивного регулятора, що розглядалось як вагома характеристика свідомості, яку **Г.** називав «спрямованістю на об'єкт» або *інтенціональністю.* Інтенція, на його думку, дає можливість синтезувати дані про об'єкт так, що людина здатна інтуїтивно відновити ті його компоненти, котрі у цей момент відсутні. Внаслідок цього розглядав феноменологічну інтуїцію критерієм істинності знань.

Сформулював свій «принцип усіх принципів», принцип «самоданості», який полягав у тезі про необхідність сприйняття цього вінтуїції таким, яким воно себе подає і у тих рамках. Вводить поняття критичної редукції, першим етапом якої бачить призупинення будь-якої віри у незалежне існування об'єктів свідомості. На другому етапі людина осягає зону абсолютної або чистої свідомості, а саме − трансцендентального «ego».

Феномени як предмет філософії характеризуються особливою структурою, «ідентичним інтенціональним ядром» та відкритими горизонтами конституювання, які не дають змоги йому виступати обособленим об'єктом; «тимчасовістю», що полягає у включенні феномена у свідомість у вигляді спогадів (ретенції), чекання (потенції), або враження.

Д

ДАЗАЙН − філософське поняття вироблене в межах нім. філософії Нового часу (нім. *Dasein*), згодом розроблене *М. Гайдеггером*. Через труднощі адекватного перекладу («тут-буття», «ось-буття», «наявне буття», «тут-існування», «присутність», «буття присутності» і т. п.) часто транслітерується.

ДАРШАНА − 1) в індійській філософії − внутрішній, «духовний» зір, інтуїтивне прозріння; 2) школа, система поглядів, доктрина − в такому сенсі термін вживають до шести ортодоксальних шкіл індійської філософії (санкхья, йога, ньяя, вайшешика, міманса, веданта); 3) в сучасній індійській філософії − позначення специфічної умоглядності індійської духовної традиції на противагу раціональному духові західної філософії.

ДВІ КОНЦЕПЦІЇ СВОБОДИ − положення, використане у політичній філософії відомого британського філософа та політолога сучасності *І. Берліна* та вперше оприлюднене ним під час його промови з приводу вступу на посаду професора соціальної політології Оксфордського університету (1975).Він визначив сутність двох концепцій свободи − «негативної» (відсутність обмежень, які суперечать здійсненню бажань людини абогрупи людей) та «позитивної» (можливість людини самостійно, без сторонніх факторів визначати свою долю). Протиставлення цих типів свободи розглядав як умову для розвитку суспільства. Зазначав зв’язок між «позитивною» інтерпретацією свободи та тоталітаризмом.

ДВОРКІН (англ. Dworkin) *Рональд* (нар. 1931 р.) − американський філософ, юрист, політолог та теоретик права, автор *концепції «права як цілісності»* (lawasintegrity). Народився у Ворчестері (штат Массачусетс, США). Навчався у Гарвардському університеті (США), Оксфорді (Великобританія), згодом повернувся у США, де працював помічником судді апеляційного суду другого округу, працював адвокатом у Нью-Йорку, викладав у Єльському університеті (США). У 1969 р. очолив кафедру права в Оксфорді. Починаючи з кінця 70-х рр. ХХ ст. викладає у Нью-Йоркському університеті та Нью-Йоркській школі права. Після виходу на пенсію отримав посаду професора права університетського коледжу Лондона. Королівський радник з права, член Британської академії наук.У теорії права виступає з критикою позитивного права *Г. Гарта*, вважає, що право є «інтерпретуючим» та виникає із інституціональної історії правової системи. Суддя, ухвалюючи рішення, інтерпретує попередній інституціональний досвід, «виправдовуючи» та «обґрунтовуючи» його.

Твердження **Д.**, що «конструктивістська інтерпретація права базується на політичній легітимізації даної конкретної традиції, яка втілена у

доступному матеріалі із минулого», розкриває природу моральних принципів цієї правової системи («право як чесність» або«цілісність»). Звідси виникає теза про існування кращого з морального («найпринципіальнішої») погляду на вирішення усіх справ іводночас лише єдиного. За **Д.**, право та мораль пов'язані (на відмінувід позитивістської байдужості до моралі), але пов'язані роз'яснювальним, а не «природним» шляхом, як у концепціях «природного права» XVIII ст.

Зробив внесок у розвиток ідей сучасного лібералізму, зокрема тих, що стосуються питань свободи, справедливості та рівності. Автор концепції прав і свобод, що ґрунтується на засадах теорії справедливості Дж. Ролза. Висунув принцип «рівності ресурсів», який полягає утвердженні про відповідальність людини за життєвий вибір, який вона здійснює, а також визнанні природних здібностей та таланту якморального арбітру у процесі використання ресурсів, які надаєсуспільство.

Основні праці: «Серйозний погляд на права» (1977), «Принцип міри» (1985), «Імперія закону» (1986), «Закон свободи» (1996).

ДЕДУКЦІЯ (лат. *deductio* − виведення) − метод наукового пізнання, який ґрунтується на виведенні знання про окремі властивості предметів та явищ на основі знання про їх загальні властивості. Нове знання про будь-який предмет або групу однорідних предметів виводиться на основі знання класу, до якого належать досліджувані предмети, і загального правила, яке діє в межах цього класу предметів. На противагу індукції отримання нових суджень (висновків або наслідків) відбувається за певними логічними правилами із певних суджень (засновків).

ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЯ − система соціально-філософських поглядів, сформована у 50–60-х рр. XX ст., що ґрунтується на твердженні про відсутність ідеологічного впливу на розвиток наукового знання. Воснові концепції **Д.** є протиставлення науки як носія об'єктивної істини та ідеології як вияву суб'єктивного інтересу та тлумачення ідеології як засобу викривлення істинного знання та пристосування наукових даних до позиції певної соціальної групи. **Д.** активно пов'язувалась із теоріями індустріального суспільства, згладжування класових відмінностей та затухання класової боротьби, конвергенції світових соціально-економічних і політичних систем.

Соціальною базою **Д.** є «новий класс» технократів та менеджерів, які прагнуть звільнитись від надмірної опіки політиків та ідеологів та від тиску традиційного середовища, що захищає свої цінності. Ідеї **Д.** сприяли соціально-політичній стабілізації суспільства і модернізації суспільної свідомості шляхом подолання традиційного утопізму та *ірраціоналізму.* У технократичному варіанті **Д.** розвивали *Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Р. Арон, Ж. Фурастьє.*

ДЕКОНСТРУКЦІЯ – 1) методологічний підхід до аналізу лінгвістичних, лого- і фоноцентричних структур (знаків, письма, мовлення, текстів, контекстів, читання, метафор тощо) через виявлення прихованих суперечностей смислів і тексту та неоднозначності їх інтерпретації. Поняття **Д.** запропонував *М. Гайдеггер*, запровадив *Ж. Лакан*, а теоретично обґрунтував *Ж. Дерріда* у роботі «Про граматологію» (1967), сутність якого полягає у постійній заміні слів та речень тексту шляхом розбирання системи понять, сформованих навколо знака як елемента тексту. **Д.** − головне поняття, на якому ґрунтується постструктуралістсько-постмодерна практика аналізу текстів; 2**)** філософська школа, що виникла у Франції наприкінці 60-х років XX ст. і яка стала своєрідною реакцією на різноманітні філософські та теоретичні рухи XX ст., серед яких особливе місце займають гуссерлівська феноменологія, лінгвістична концепція *де Соссюра* та погляди французьких структуралістів, психоаналітичні дослідження *Фройда* та *Лакана*. **Д.** мала найбільший вплив на англо-американське літературознавство.

Сутність **Д.** як методу дослідження тексту полягає у відшукуванні в останньому внутрішніх, глибинних суперечностей, а також таких прихованих смислів, які породжуються залишками дискурсивних практик минулого у вигляді певних мовних кліше, які, у свою чергу, під впливом мовної практики наявної епохи підлягають перетворенню незалежно від позиції автора тексту. Внаслідок цього в тексті виникають т. зв. «лакуни» та невизначеності, виявити і проаналізувати які й покликана **Д.**

На думку англ. дослідника *Е. Істхоуна* можна виокремити п’ять типів **Д.**: 1) критика, яка демонструє спосіб конструювання тексту й виявляє ті засоби репрезентації, які його породжують; 2) виявлення інтердискурсивних залежностей дискурсу, тобто тих елементів, які запозичені з інших сфер знання (деконструкція Фуко); 3) «лівий деконструктивізм», мета якого полягає в знищенні категорії «література» за допомогою виявлення тих дискурсивних та інституціональних практик, на яких вона базується; 4) американська **Д.**, що ґрунтується на саморефлексивній іронії тексту; 5) деконструкція *Ж. Дерріда*, яка є критичним аналізом бінарних опозицій, внаслідок якого члени опозицій змінюють ступінь значущості, релятивізуються їх відношення, порушується або взагалі знищується протистояння між ними.

ДЕЛЬОЗ (франц. Deleuze) *Жіль* (1925–1995) – франц. філософ-постмодерніст. Народився 1925 р. у Парижі. Навчався на філософському факультеті Сорбонни (1944–1948). Професор Паризького університету (1969–1987). Називав себе «чистим метафізиком». У праці «Відмінність і повторення» (1968) на засадах розвитку тогочасної науки та математики, зокрема, розглядає важливі метафізичні питання. Публікує дослідження з

питань історії філософської думки (а саме: *Д. Юма, Б. Спінози, Г. Ляйбніца, І. Канта, Ф. Ніцше, А. Бергсона, М. Фуко*), різних жанрів мистецтва (література − *М. Пруст* та *З. Мазох*, кіно, образотворче мистецтво − *Р. Бекон*). У 1968 р. знайомиться з *Ф. Гваттарі*, із яким публікує низку філософських праць, а саме − двотомник «Капіталізм і шизофренія» (1972, 1980), «Що таке філософія?» (1991).

У своїх філософських творах спирався на класичну філософську спадщину, починаючи від стоїків до Канта, а також широко використовував принципи та ідеї літературного авангарду та ліворадикальних течій у суспільно-політичному русі 60-х рр. ХХ ст.Філософія **Д.** протиставлялась основним висновкам реконструкцій у постмодернізмі французького філософа *Ж.Дерріди.* Ввів поняття індивідуальних номадичних сингулярностей (мандруючих одиничностей), які заміняють класичні і новітні структуралістські теорії. Основу філософії вбачав у нетрадиційному розчленуванні образів речей та явищ, які трактувались раніше концептуально цілісними, та формуванні різноманітних образів та смислів речей іявищ, які ще не стали об'єктами для людини, а також у знаходженні понятійних засобів, що вірно виражають силове розмаїття та рухливість життя.Свою філософію визначав як «генеалогію мислення посередині» без джерел і начал, як своєрідну «плюралістичну інтерпретацію». Особливу роль відводив процедурам повторення, що здійснюються по той бік свідомості шляхом «пасивного синтезу» та формують позасвідоме.

Ліворадикальні філософські погляди **Д.**, які отримали визнання у 60–70-х рр. ХХ ст., сьогодні втратили свій вплив та значущість, на відміну від його робіт, які залишаються актуальними. «Можливо, щонастане день, коли нинішнє століття назвуть століттям Дельоза», − так відгукнувся у ХХ ст. про роботи цього французького філософа *М. Фуко.*

ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ (грец. *mythos* − переказ)– термін релігійного екзистенціалізму, що виник у 40-х рр. ХХ ст., який означав спробу звільнити релігійну віру від історичних форм міфу, за посередництвом якого цей тип світогляду виражав свою суть, а також внести до неї чистий та позапредметний смисл, що ставить віруючу людину перед абсолютним вибором.

ДЕМОКРІТ (460 − бл. 370 рр. до н. е.) − давньогрецький філософ. Народився узнатній родині у м. Абдери, де отримав знання застрономії та теології. Після смерті батька у пошуках кращого життя мандрував тогочасним світом. Був у Єгипті, Ефопії, Персії, Індії, навчався у Анаксагора, піфагорійців, філософа *Левкіппа*. Після повернення на батьківшину займався природо-дослідженнями. Був знаний як «філософ, який сміється» за специфічний характер висловлення своїх філософських висновків.

Відомо 70 назв творів філософа, приблизно 300 фрагментів яких збереглося до наших днів. Вслід за своїм вчителем *Левкіппом* розробляв вчення про первоначало, яке зводив до максимально неподільних матеріальних часток названих атомами (неподільними).

За допомогою свого вченняз умів вирішити питання причини багатоманітності предметів і явищ, вияснити суть єдності тілесного таматеріального вияву сущого, розтлумачити процес пізнання людиною світу. Простір **Д.** розглядав як порожнечу (небуття), завдяки якому стає можливим рух атомів, які не мають чітко визначених якостей, відрізняються величиною, формою, вагою, місцем розташування іпорядком. Першим використав термін «мікрокосм» як вияв людського за асоціації з поняттям космосу, яке було властиве для тогочасної античної філософської доктрини. Атомарна теорія **Д.** з первоначаломатомом якс пособом пояснення існування та руху матеріальних предметів і явищ мала значний вплив на подальший розвиток філософського та наукового вчення.

ДЕПОЛІТИЗАЦІЯ − 1) соціальний процес, в результаті якого значна частина населення перестає брати участь в суспільно-політичній діяльності; 2) зростання явищ, які залишаються поза увагою політичної влади.

ДЕРРІДА (франц. Derrida) *Жак* (1930–2004) – франц. філо- софпостмодерніст та теоретик літератури, засновник *деконструк- тивізму.* Народився у Ель-Біярі (Алжир) у багатій єврейській сім'ї. Освіту отримав у паризькій Вищій нормальній школі, в якій зали- шився викладати після закінчення. Працював викладачем Сорбон- ни, професором філософії паризької Гранд Еколь (1964–1968), викладачем університету ім. Дж. Хопкінса (1968–1974) та Єльського університету (США).

Вважав себе продовжувачем і критиком ідей таких філософів ХХ ст., як *З. Фройд*, *Е. Гуссерль* та *М. Гайдеггер*. Вперше у філософській мові ним було вжито низку важливих понять, а саме: *деконструкція,дифферанс, слід.* Автор близько 80 книг та більш як тисячі статей, інтерв'ю тощо.В онтології виступав з позицій теорії «буття як присутності», абсолютизує теперішній час. Особливе значення у своїх філософських поглядах надає *«деконструкції»* метафізики, загальноприйнятих у європейській філософській думці принципів, категорій і понять на основі впровадження «структуральних» засад.

Філософствування **Д.** проходить у межах т. зв. *«граматології»* − науки про *«письмо»,* яку він розробляв. У ній особливе місце відводиться питанням знака, який тлумачиться як довільний і позначається буквою, що виступає його слідом. Значення предметів та явищ розглядається як сукупність таких слідів, а мова перетворюється ущось поз-

бавлене підстав. Для **Д.** *знак* − це спосіб фіксації життя, абудь-яка знакова система є довільно сконструйованою ланкою, яка не має жодного зв'язку з автором знаку. Людині доступною є лише нескінченна гразнаків, яка закриває собою буття, що трактується якщосьнесказанне.

Критикував логоцентризм як такий, що ґрунтується на приматі усного слова над писемним. Вважав, що це викликано внутрішньо притаманною йому суперечністю та є хибним явищем. Для доведення правильності своїх поглядів використовував критику християнського вчення, протиставляючи йому основні принципи та засади іудаїзму зйого пошануванням букви, писемності, тексту. Релігію та соціально-моральні вчення трактував як «логоцентричні» установки.

Вважав, що релігійний досвід віруючого іудея полягає у трактуванні Книги. Поки триває осмислення та тлумачення Книги, в певному сенсі продовжується і її творення. Адже кожний її інтерпретуючий начебто «дописує» її. Саме тому, на думку **Д.**, єдиною формою релігійного досвіду стає інтерпретація, герменевтика, переклад, екзегета, робота з мовою.

ДЕТЕРМІНІЗМ І ІНДЕТЕРМІНІЗМ (лат. *determinio* − визначаю) − протилежні за змістом філософські підходи до вирішення проблеми ролі й місця причинності, зв'язку і взаємозумовленості явищ у природі та суспільстві.Згідно принципу **Д.**, реальні природні, суспільні й психічні процеси детерміновані, тобто вони виникають, розвиваються і зникають внаслідок дії певних причин. Принцип **Д.** має значний евристичний потенціал в ході об'єктивного пізнання явищ і процесів різнорівневих системних утворень, які забезпечують упорядкованість та ієрархічнісить у пізнанні й використанні різних об'єктів. **І**. − це специфічна методологічна позиція, що виходить із повного чи часткового заперечення об'єктивності причинного зв'язку (онтологічний) або пізнавальної цінності причинного пояснення у науці (методологічний). У сучасній зарубіжній філософії **І**. широко застосовується унеопозитивізмі, прагматизмі та персоналізмі. Наприклад, *Б. Рассел* і *Г. Райхенбах* уважали, щотвердження про причинність не може бути зведено до відношень між фактами, за якими спостерігає вчений, оскільки результати вимірів мають ймовірнісний характер. Класичні уявлення про **Д.** і **І**., їх спввідношення в сучасній філософії зазнали певної еволюції, значної деструкції, зокрема в постмодерністській перспективі філософування. На філософському рівні були сформульовані два фундаментальних уявлення: 1) про динамічну й статистичну детермінацію, що додало **Д.** гнучкості, відкритості для розуміння нових типів детермінації і чіткості, що дозволило уникнути крайнощв **І**.; 2) різнотиповість закономірностей і причинних зумовленостей в соціальному і природ-

ному світі, які відкидають будь-які спроби механістичного трактування суспільства і процесів його розвитку за аналогією з природними.

ДЕСКРИПЦІЯ (лат. *describere* − описувати) − описове висловлювання, що може бути істинним або хибним. У логіці − мовний вираз, що використовується для позначення одиничних предметів за допомогою опису їх властивостей або відношень до інших об'єктів.

ДЕЦЕНТРАЦІЯ − метод філософії *постмодернізму*, що полягає у формуванні системи доказів неможливості існування цілісної тауніверсальної системи знання, яке розглядається як фрагмент численних локальних культурних контекстів, що роблять його можливим та надають йому смислу.

ДЖЕЙМІСОН (Jameson) *Фредерік* (нар. 1934) − амер. філософ та критик, один із провідних сучасних марксистських теоретиків літератури, дослідник сучасної культури. Викладав у Гарвардському, Каліфорнійському та Єльському університах. Професор Університету Дюка, керівник Центру досліджень у сфері критичної теорії. У своїх працях синтезує теоретичні концепції західних марксистів − *Т. Адорно, Д. Лукача, В. Беньяміна, Е. Блоха, Г. Маркузе, Ж.-П. Сартра* − з ідеями *Ґ. Гегеля.*

Створюючи власну концепцію сучасної культури, **Д.** синтезує досягнення марксистської традиції та структуралістської методології. Історія, на його думку, постає перед нами як сукупність текстів, представлених у формі розповідності як соціально-символічного акту. Адекватне розуміння тексту, що є метою кожного критика, передбачає інтерпретацію, яка для **Д.** є діалектичною процедурою осягнення змісту тексту через виявлення взаємозв'язків на різних рівнях загальності (якими є, зокрема, структура твору, мова, суспільний лад, історія в цілому).

Тексти культури, якими **Д.** вважає літературні, художні, музичні твори, архітектурні композиції, кіно та ін., мають бути розглянуті в історичній перспективі, що є перспективою розвитку капіталістичного суспільства. Трьом його етапам (національний, монополістичний і мультинаціональний капіталізм) відповідають три культурні стилі − реалізм, модернізм і постмодернізм. Якщо мистецтво реалізму намагається бути істинним способом пізнання світу, а мистецтво модернізму проголошує домінування індивідуального стилю і автономію автора, то постмодернізм характеризується неможливістю цілісного бачення світу і авторського стилю. Людина постмодернізму втрачає смисловий зв'язок з історією і замикається в колі інтенсивностей. Критикуючи постмодерністську теорію, **Д.** констатує відсутність у ній парадигмальних моделей гуманітарного знання, таких як діалектична модель явища та сутності, семіотична модель означуваного і означника та ін. Однак постмодернізм містить у собі потенції виходу за межі капіталізму. У руйнації кла-

сичного суб'єкта **Д.** вбачає вихід до нової колективної суб'єктивності. Виникнення нового історичного етапу, де соціальне ціле буде переживатись індивідом не опосередковано в естетичній формі, а безпосередньо передбачає включення до перспективи розвитку капіталістичного суспільства «четвертої можливості». Заради її здійснення **Д.** висуває ідею «культурного картографування» світу пізнього капіталізму.

Основні праці: «Сартр: витоки стилю» (1961), «Марксизм та форма» (1971), «В'язниця мови» (1982), «Політична несвідомість: розповідність як соціально-символічний акт» (1981), «Пізній марксизм: Адорно чи життєздатність діалектики» (1990), «Постмодернізм чи культурна логіка пізнього капіталізму» (1991), «Геополітична естетика: кіно і простір у світовій системі» (1992), «Культурний поворот: вибрані праці з постмодернізму» (1998).

ДЖЕЙМС (англ. James) *Вільям* (1842–1910) − американський філософ і психолог. Один із засновників філософії *прагматизму*. Народився у Нью-Йорку. Вивчав психологію, медицину та філософію у Гарвардському університеті. Викладав у різноманітних навчальних закладах США, а у 1876 р. відкрив першу у країні лабораторію психології у Гарварді, з 1879 р. почав викладати філософію. У роботі «Основи психології» (1890) проголосив включення психологічної науки угалузь філософського знання.

У праці «Прагматизм. Нові імена старих шляхів думки» (1907) розвивав вчення засновника філософії *прагматизму Ч. Пірса*. Висував «прагматистський» критерій істинності знань, відповідно до якого істинним вважає тільки те, що відповідає практичній успішності дій людини. Волю та інтерес трактував як первинні, азнання яквторинне, як інструмент для досягнення істини. Ідеї, на його думку, не відтворюють об'єкт, але лише готують та показують шляхи досягнення істини. Саме собою відчуття не може бути ні істинним, ні брехливим, таким може бути те, як ми про це говоримо. **Д.** висунув ідею формування нових істин на основі старих. «Всяка нова думка визнається "істинною" настільки, наскільки вона задовільняє бажання індивіда узгодити та асимілювати свій новий досвід ізза-пасом старих переконань», − зазначав він.

Розробив концепцію фізіологічного єства емоцій, яка була одним із джерел сучасного *біхевіоризму.* З позицій *прагматизму*активно захищав релігійне вчення, істинність якого вбачав у його корисності. Прагматичний метод розглядається як такий, що вирішує філософські суперечки на основі практичної корисності. Підсилював цю практичність філософії свого вчення, виявляв його докорінні відмінності від характерних класичних варіантів філософського вчення, підкреслював

спрямованість прагматизму на конкретне, доступне знання, на дії, що означало відмову від раціонального методу пізнання.

ДИНАМІЧНА ПРИРОДА ЧАСУ − основне поняття метафізики відомого французького філософа *А. Бергсона*, введене ним у роботі «Безпосередні дані свідомості» (1889), яке розглядає час динамічним, мінливим та якісним. Відповідно до цієї концепції прожитий людиною час («тривалість») може сприйматись лише інтуїтивно, його вплив важко помітний, але за обсягом настільки значний, що не може бути виміряним за допомогою аналітичних методів позитивної науки.

ДИСКУРС (лат. *discere* − розмірковування, аргумент) − 1) в класичній філософії − послідовний перехід від одного кроку до іншого, поступове розгортання міркувань, мислення, втіленого в судженнях, логічних умовиводах (на противагу миттєвому інтуїтивному осягненню); 2) в сучасній філософії − характеристика особливої ментальності й ідеології, втілених у зв'язному й цілісному тексті, що занурений в буттєвий, соціокультурний, соціально-психологічний та ін. контексти. Як вербально-артикульована форма об'єктивації змісту свідомості, що регулюється домінуючим у певній соціокультурній традиції типом раціональності, **Д.** важлива риса *постмодерністської філософії*, яка виявляє взаємовідносини *філософії мови, семіотики, лінгвістики* у сучасних її версіях, *соціології знання* та *когнітивної антропології*, виявляється у вербально-комунікативному (*структуралізм, Ю. Габермас*) та соціополітичному (розуміння **Д.** як інструмента соціальної критики у філософії техніки) контекстах; 3) складне комунікативне явище, що охоплює, окрім тексту, численні позалінгвістичні чинники (установки, цілі, думки, самооцінки адресатів та ін.); 4) особливе мовне й мовленнєве середовище, в якому створюються специфічні мовні конструкції та різні функціональні стилі текстів («філософський дискурс», «науковий дискурс», «політичний дискурс» тощо).

ДИСКУРС ФІЛОСОФСЬКИЙ − специфічні способи вербалізації, теоретичної артикуляції й обговорення різноманітних філософських проблем, основними рисами яких є: абстрактність, аргументованість викладу, діалогічність, ризомність, жанрове різноманіття, метафоричність, гіпертекстуальність, феноменологічність, безмежна інтерпретаційність тощо.

ДИФЕРАНС − поняття філософії *постмодернізму*, введене унауковий обіг французьким філософом деконструктивістом *Ж. Деррідою* для позначення загального кореня всіх опозиційних понять, котрі маркують мову, і будь-яких парних смислів метафізичного порядку з метою подолання низки традиційних засад метафізики («присутності», «тотожності», «логоса» тощо). Як категоріальний тер-

мін постмодерністської філософіїД. позначає: 1) процедуру виявлення відмінності предметів та явищ порівняно з іншими і з самими собою; 2) умови можливої наявності присутності як такої, що сповільнює або ініціює її; 3) процес формування відмінностей як умови для існування будь-якої структури предмета чи явища; 4) «онтико-онтологічну» відмінність як «граничну»детермінацію відмінності.

ДІАЛЕКТИКА (грец. − *dialegomai* − мистецтво вести бесіду) − філософське вчення про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та людського мислення, всезагальний метод пізнання світу, ґрунтований на принципах всезагального взаємозв'язку та розвитку.Термін «**Д.**» має різні смислові відтінки. Для *Зенона Елейського* **Д.** − це методичне спростування аргументів опонента методом «від протилежного». У *софістиці* **Д.** зводиться до спростування як самоцілі. *Сократ* говорить про **Д.** як мистецтво діалогу, спрямованого на досягнення істини шляхом зіткнення різних думок. *Платон* розглядав **Д.** як процес поділу понять на види і пов'язування них у більш загальне поняття − «роди». Для *Арістотеля* **Д.** − це аналітика і логіка можливого. Для *стоїків* **Д.** − частина логіки. *Гегель* розширив розуміння **Д.**, вивів її за межі руху людської думки, побачив зіткнення й об'єднання протилежностей у самій дійсності, історії, культурі. **Д.** *Гегеля* –це розгляд світу, що розвивається, в якому закони мислення і буття єдині й визначаються взаємодією протилежностей. Протиріччя в ґегелівській системі − механізм проходження будь-якого процесу, незалежно від участі в ньомулюдини.

Інша форма **Д.**, яка також ґрунтується на ідеї тотожності мислення і буття, − це *марксистська матеріалістична* **Д.** Як носія **Д.** марксизм обрав матерію − те, що протистоїть людині, позбавлене людського смислу. Принцип тотожності трансформується у матеріалістичній Д. в принцип єдності мислення і буття, але ступінь прийнятності законів матеріального світу до законів людського мислення у матеріалістичній **Д.** не аналізується. Тим самим створюється підґрунтя для рецидивів натурфілософського підходу до вивчення світу, до навязювання спеціальним наукам абстрактних філософських схем.

У сучасних варіантах **Д.** практично відсутнє розуміння її як вчення про розвиток. Домінує уявлення про **Д.** як форму осмислення полярностей, протилежностей, які пронизують наше життя, пізнання, історію. Різні варіанти **Д.** передбачають різні принципи взаємовідносин проилежностей − від можливого гармонійного їх синтезу до трагічно непримиренного, вічного протистояння. Практично всі моделі **Д.** містять в собі установку на поєднання цих протилежностей або у крайньому випадку указують на потребу в їх об'єднанні, і котрі мають як головну дієву особу діалектичної колізії − людину. Послідовники

Ґегеля − *неоґеґелянці* (*Ф. Бредлі. Т. Бозанкет, А. Ліберт* та ін.) в основному розглядають **Д.**не як свідчення могутності людського розуму, що базується на тотожності Абсолюта і світу, Бога і людини, а як форму прояву неминучої обмеженості людських пізнавальних можливостей, спроб застосувати «кінцеві» пізнавальні інструменти, котрі розчленовують світ на частини (закони формальної логіки), до пізнання нескінченного як абсолютної цілісності. **Д.** у зазначеній інтерпретації втрачає якість раціональної форми діяльності, забарвлюється емоціями. **Д.** як вчення про протилежності Бога і світу, про утвердження і заперечення, про синтез різноманітного і несхожість подібного є важливою складовою філософії *неотомізму* і протестантської «*діалектичної теології*». В основі «діалектичної теології»лежить апофатичний метод пізнання Бога, який заперечує його антропоморфні характеристики. Віра − єдино можлива форма суперечливої єдності людського і Божественного. Для «*негативної діалектики*» *Франфуртської школи* основним завданням є виявлення непримиренних протиріч соціальної дійсності з метою руйнування бінарності, протиріч як основи людського життя. **Д.** повинна базуватися не на понятті протиположності, а на понятті «іншого» як нескінченного спектру людських можливостей.

ДУАЛІЗМ (лат. *dualis* − двоїстий) − 1) філософське вчення, якеґрунтується на противагу монізму на твердженні про існування двох рівноправних і рівноцінних субстанцій − матеріальної та духовної − як першооснови всього сущого; 2) культурний феномен, який виражає фундаментальне уявлення про побудову світу − сферу досконалості та сферу недосконалості, земного і потойбічного світу в християнстві, двоїсту природу людського буття як сферу гріховностій доброчинності і відповідно до них етичні установки (**Д.** добра і зла, світла і тьми тощо). Розрізняють такі види **Д.**: 1) *онтологічний* − укоріненість духовного і матеріального начал у світі (*Р. Декарт, Н. Мальбранш, Х. Вольф*); 2) *гносеологічний* − протиставлення об'єкта і суб'єкта, уявлення про суб'єктно-об'єктну структуру буття (*Д. Юм, І.Кант*);
3) *психофізіологічний* − уявлення про протистояння свідомості і тілесної організації людини (*Б. Спіноза, Г. Ляйбніц, Г. Вундт* та ін.);
4) *етичний* − уявлення про добро і зло як про принципи буття світу і людини (орфізм, зороастризм, маніхейство, гностицизм, катаризм, богомільство); 5) *соціальний* − уявлення про відносини в суспільстві як про відносини панування − підпорядкування, володарювання і залежності (*К. Маркс, Р. Дарендорф*). Дуалістичність сучасного філософського мислення проявляється в діях сил і ментальних установках, які зорієнтовані, з одного боку, на збереженнгя наявних вимірів людської

діяльності, а з другого − на перегляд її стандартів, створених століттями суспільного і культурного розвитку.

ДУНС СКОТ (Duns Scotus) *Іоанн* (1265/1266–1308) − середньовічний шотландський філософ та теолог, представник неортодоксальної схоластики, чернець-францисканець. Закінчив Оксфордський університет, викладав в Оксфорді і в університетах Парижа та Кельна. Оригінальна теологічна концепція **Д.** сформувалась на основі августиніанської теології, аристотелізму та теологічної традиції Паризької філософської школи. Зачинатель «нового францисканства» як рафінованого інтелектуального раціоналізму із наголосом на позитивне знання та логіцизм. Отримав титул «Витонченого Доктора» за стиль викладу, широке використання понять, виявлення найточніших відмінностей при їх характеристиці. Фундаментальним методом філософа стала дистинкція (лат. distinctio − відміннсть), ґрунтована на логічній операції виявлення відмінностей між порівнюваними предметами. Вперше вісторії філософської думки ввів у науковий обіг поняття «абстракте-конкретне», «актуальна нескінченність», «суппозиція», «інтенціональність свідомості» та ін.

ДУХ − 1) в онтології − ідеальне, свідомість, на відміну від матеріального начала; 2) в ідеалістичній метафізиці − трансцендентна, вища сила, нематеріальний первень і творець буття; 3) в антропології − вища здатність людської свідомості бути джерелом смислотворення, цілепокладання, сенсобуттєвих рефлексій, моральних, культурних, релігійних тощо цінностей; 4) у переносному значенні − сукупність загальних ідей, вітальних сил, умонастроїв, притаманних певному історичному періоду, цивілізації, етнічній, професійній або ін. спільноті (дух епохи, дух «Фауста», корпоративний дух тощо). Як філософське поняття **Д.** використовується для позначення ідеальних процесів та явищ, сукупність усіх функцій свідомості як відображення дійсності.

ДУХ І ПОРИВ − антагонізм особистості та суспільства, як і деструкція особистості, визначаютьвідношення *М. Шелера* до людини якдо істоти, в якій перетинаються дві її сфери (атрибута). Цими двома атрибутами, що становлять сутність людини, є: «порив» − потяг, афект людини, тобто все, що є природнім, органічнім в житті; «дух», як єдність того, що називають розумом і переживаннями (це доброта, любов, каяття, шанування − усе те, що є воля). Відтак *М. Шелер* був переконаний у тому, що усе те, що робить людину людиною, знаходиться поза життям у широкому змісті цього слова, − це дух, котрий протистоїть усьому, оскільки є надприродним і походить від Бога. Уцьому контексті людина − це духовна істота, безпосередньо пов’язана з Богом, а основними принципами буття людини є могутній, хоча й сліпий життєвий порив і дух. Відтак у філософській теорії *М. Шелера* простежується інтенція сприйняття людини як

найпроблематичнішої у XX ст., адже причина цього прихована у розмежуванні між напрямами антропологічної думки (теологічному, філософському та природно-науковому).

ДУША − 1) за релігійними та філософсько-ідеалістичними уявленнями − надприродна, безсмертна духовна сутність людини, протиставлена тілесній, фізичній природі, що є життєдайною силою, зумовлює здатність до відчуття, свідомості, мислення, почуттів, волі; 2) цілісність персонального емоційно-чуттєвого світу людини, що є основою її духовних зв'язків зі світом; 3) метафорично − внутрішній світ людини, усі прояви її психіки і свідомості.

ДЬЮЇ (англ. Dewey) *Джон* (1859–1952) − американський філософ і педагог, засновник інструментального напряму у прагматичній філософії XX ст. Освіту отримав в університеті штату Вермонт (1879), ступінь доктора філософії в університеті Джона Гопкінса (1884). Викладав уМіннесотському (1888–1889), Мічиганському (1884–1888, 1889–1894), Чиказькому (1894–1904) та Колумбійському (1904–1930) університетах. Працював також у Китаї (Пекінський університет) і Туреччині.

Д. стверджував, що різноманітні види та форми вияву людської активності виступають як інструменти, за допомогою яких вирішується чимало індивідуальних та соціальних проблем людини. Будь-які зміни, що виникають у результаті існування цих проблем, вимагають зміни інструментів їх вирішення. Пізнання розглядає як спосіб пристосування людини до навколишнього середовища, а практичну ефективність у ситуації, втіленій у досвіді, − як критерій істинності теорії або гіпотези. Розробляє теорії моралі, яку, як і науку, розглядає як технічний засіб «інженерного мистецтва». Удосконалення суспільства вбачав у проведенні педагогічних реформ.

Е

ЕВОЛЮЦІЯ (лат. *evolutio* − розгортання) − 1) одна з форм руху, розвитку у природі й суспільстві − безперервний, поступовий, спрямований, незворотний перехід з одного стану в інший, на відміну від революції − докорінної, стрибкоподібної зміни, трансформації;2) природний процес розвитку живих організмів, що супроводжується адаптацією, генетичними змінами, видоутворенням, перетворенням флори, фауни, екосистем і біосфери в цілому.

У сучасній філософській думці проблеми **Е.** розробляв *А. Бергсон*, який у роботі «Творча еволюція» (1907) розглядав її не як пасивне пристосування організмів до середовища, а як цілеспрямований і творчий процес. Вважав, що життя неможливо зрозуміти винятково за допомогою

інтелектуального аналізу, оскільки воно є рухомим та змінним, а «потік свідомості» постійно бореться зінертною матерією.

ЕВРИСТИКА − 1) наука про творче мислення і творчу діяльність людини, методи і процеси розв'язання нових завдань; 2) методологія наукового дослідження, моделювання процесу вирішення задач, розв'язання яких не має точного алгоритму; 3) методика навчання.

ЕВРИСТИКА НОРМАТИВНА ТА ЗАПЕРЕЧНА (грец. *evristike* − відшукую, відкриваю) − у філософській концепції британського філософа *І. Лакатоса* нормативні правила, які потрібно використовувати у процесі наукового дослідженні («нормативна евристика») та яких слід уникати («заперечна евристика»).

ЕКЗИСТЕНЦІАЛ (нім. Existenzial, від лат. Existentia − існування) − термін, введений *М. Хайдеггером* у праці «Буття і час» (1927) замість традиційного філософського терміна «категорія». Остання, в залежності від змісту філософських концепцій, позначала або найбільш загальні визначення буття (*Арістотель*), або основні форми діяльності розуму. За *М. Хайдеггером*, незалежно від того, розуміються категорії онтологічно або гносеологічно, вони за самою своєю природою припускають поділ всього сущого на суб'єкт і об'єкт і не можуть схопити того початкового нерозчленованого цілого, з якого виходить екзистенціальна онтологія філософа. Для осягнення цієї цілісності необхідно створити нові засоби − поняття особливого роду.

Такими поняттями − екзістенціалами − у *М. Хайдеггера* є «буття-в-світі», «буття-з-іншими», «буття-до-смерті», «страх», «рішучість» і т.д. **Е.** висловлюють модуси буття світу в його нерозривному звя'зку з буттям людської свідомості, або, що те ж саме, модуси людського існування. Розчленування єдиної цілісності − людини-світу − на її різні аспекти і опис кожного з них так, щоб не губилася з виду вся цілісність − таке завдання екзистенціальної аналітики тут-буття (Dasein), як визначав її *Хайдеггер* в «Бутті і часі». Деякі представники екзистенціальної філософії, наприклад, *К. Ясперс*, несхвально поставилися до наміру *Хайдеггера* побудувати щось на зразок системи **Е.**, вважаючи неможливим систематично описати структуру реальності, яка не піддається раціональній систематизації. *Хайдеггер* сам згодом відмовився від цього задуму і в пізніших працях не використовує поняття «екзистенціал».

Е. − це певна кристалізація теоретичного і емпіричого досвіду присутності, більш початкова ніж категорія. Саме **Е.** є способом утримання двоякої розкритості присутності в просторі сущого буття. **Е.** не є поняттями в тому сенсі, що вони є живими буттєвими рисами присутності. Проте, якщо розглядати дані аспекти хайдеггерівской філософії як поняття, то вони є експлікатом певних буттєвих здібностей і рис. У

них, з точки зору феноменології, виділяються вихідні буттєві конструкти досвіду присутності, внаслідок чого вони стають головними одиницями екзистенційно-феноменологічного аналізу.

Е. показують людині її власну неповноту і незавершеність, вони породжують в неї прагнення вийти за свої межі до сфери справжнього. Можливість наблизитися до екзистенції надається тоді, коли людина починає усвідомлювати неминучість власної кінцівки і смерті. У момент цього усвідомлення з'являється страх, боротися з яким стає можливим, якщо людина візьме на себе відповідальність за власне існування. Екзистенція проявляється в момент заклопотаності людини світом, коли вона спрямована вперед. Це дає сили боротися зі страхом і не відступати в забуття. **Е.** дозволяють розглядати себе як єдине зі світом ціле, неподільне на об'єкт і суб'єкт, одночасно з цим вони обумовлюють гостре сприйняття себе не таким, як інші, «несхожим» на іншого. Завдяки чому ми можемо виявити буття в собі і злитися з ним.

Розрізняють такі властивості **Е.**: 1) захищають людину від себе буденної, дозволяють їй подолати свої межі; 2) мають онтологічні характеристики, тому не можна екзистенціальне зводити лише до чогось ціннісного; 3) створюють можливості для впливу зовнішнього і випадкового на внутрішнє, органічно злите з людиною ціле; 4) розкривають справжність людини, внаслідок чого вона стає собою, пробуджується від забуття; в момент прояву Екзістеціальності людина усвідомлює буття, сприймає світ як справжнє, органічне ціле; 5) **Е.** збільшують ймовірність розкриття і реалізації людських можливостей; 6) **Е.** самодостатні, вони розкриваються в людині як просвіт буття, не вимагаючи нічого, крім уваги і відповідального ставлення людини до себе, «це буття здійснюється саме по собі».

ЕКЗИСТЕНЦІАЛ СТРАХУ − це внутрішній трансцендентний стан людини, який виражає певну форму самосвідомості й засвідчує порушення реальних зв'язків та відносин внутрішнього світу людини і постає своєрідним способом її реагування на зміни, зумовлені реальними чи можливими загрозами біологічному й соціальному існуванню. Страх є одним із основних видів ставлення людини до світу, а точніше одним із способів людського існування і належить до катего- рій буття людини − екзистенціалів.

Необхідність дослідження страху як **Е.** буття сучасної людини пояснюється тим, що якщо у XX ст. страх перетворюється з «надбання» окремих людей у факт життя більшості населення розвинених країн світу, то на початку XXI ст. він постійно розглядається як проблема, з якою необхідно навчитися жити. Страх стає невід'ємною складовою суспільно-політичного і соціального життя сучасної людини. Страх можемо аналізувати як прояв

фізіології людини, як феномен культури і як психічну складову. *З. Фройд* зауважував: «Безсумнівно, проблема страху є вузловим моментом, у якому сходяться найрізноманітніші і найважливіші питання, таємниця, вирішення якої має пролити яскраве світло на наше душевне життя». Оскільки страх є екзистенціалом буття людини, її онтологічною характеристикою, то його дослідження здійснюється крізь площину «людина − середовище існування» у контексті аналізу низки питань, пов'язаних із буттям людини. Зокрема, таких як: сенс і зміст життя, життя і смерть, безсмертя тощо. Такий модус розгляду проблеми навіть своїм формулюванням стосується онтологічної сутності людини, її буття. Тому особливо значущими постають такі поняття, як «життя», «буття», «існування», «відчуження», «свобода», «відповідальність», «хвилювання», «тривога», «страх», «боязнь», «надія», «відчай», «смерть» та інші.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (франц. *existentialisme*, лат. *exsistentia* − існування) − напрям у філософії XX ст., який розглядає людину як специфічну унікальну духовну сутність, здатну до свідомого вибору власної долі. Предметом **Е.** є людська екзистенція (існування), що трактується як поняття, протилежне до поняття есенції (сутності). Навідміну від представників тваринного світу, доля яких визначена, асутність яких зумовлюється їхнім біологічним існуванням, людина обирає свою сутність у процесі формування свого свідомого існування, а основним виявом його є свобода, яка, відповідно до філософії **Е.**, виникає із наявності у людини тривоги за результат свого вибору. Джерелами **Е.**були філософія життя, феноменологія, релігійно-містичне вчення *С. К'єркегора*. Прийнято розрізняти *релігійний* (*Г. Марсель, К. Ясперс, М. Бубер*) та *атеїстичний* (*М. Гайдеггер, Ж.-П.Сартр*) різновиди **Е.**

ЕККЛЕЗІАСТ (Екклезіяст, Екклесіаст**)** − символічне ім'я мудреця − за своїм значенням близьке до терміну «проповідник» − автора однієї з книг Біблії (в юдаїзмі − ТаНаХи, у християнстві − Старого Завіту); справжня постать автора невідома, ототожнення з царем Соломоном більшістю науковців не поділяється.

ЕКО (Eco) *Умберто* (1932−2016) − італ. письменник, культуролог, теоретик-семіотик, філософ-постмодерніст. Професор семіотики в університеті м. Болонья. Творчі пошуки **Е.** зосереджені в царині естетики, семіотики та середньовічної культури. Тема докторської дисертації − естетика *Томи Аквінського*. Міжнародне визнання здобув завдяки художнім творам «Ім'я троянди» та «Маятник Фуко».

Наукове визнання **Е.** здобув завдяки праці «Відкритий твір», присвяченій проблемам естетики. Аналізуючи різні сфери мистецтва (літературу, музику, архітектуру та ін.), він розглядає категорію «відкритості» та

явище «твору в русі», властиве для сучасної культурної ситуації. За **Е.**, існує два типи творів: фізично завершені, які підлягають тривалому розмноженню, та відкриті, які передбачають теоретичну та розумову співпрацю реципієнта. Поняття «відкритий твір», основними рисами якого є незавершеність і рух, поєднує естетику творчості та естетику рецепції.

Загальна тематика досліджень **Е.** − інтерпретація тексту, поетична мова, естетичне кодування і понадкодування, метафоризація ти символізація. Усі ці проблеми він розглядає систематично і діахронічно. Семіотична система **Е.** є інтердисциплінарною (архітектура, епістемологія, логіка, філологія, музика). Семіотика **Е.** спрямована на створення «знакової енциклопедії» культури, яка може існувати як «регулююча ідея», що уможливлює пояснення реально можливих дискурсів.

Основні праці: «Відкритий твір» (1962), «Відсутня структура» (1968), «Семіотика і філософія мови» (1984), «Межі інтерпретації» (1990).

ЕМПІРИЗМ (грец. *empirio* − досвід) − напрям у теорії пізнання, який єдиним джерелом та критерієм пізнання вважає чуттєве сприйняття і досвід. **Е**. недооцінює значення понять, теоретичних узагальнень при вивченні окремих фактів, явищ. Як дослідницький метод **Е**. ґрунтується на описі фактів без наступних висновків і теоретичних узагальнень. У розумінні сутності пізнання **Е**. протилежний *раціоналізму*.

ЕМПІРИЗМ ЛОГІЧНИЙ − один із різновидів аналітичної філософії, що продовжує традиції логічного позитивізму 20–30-х рр. ХХст., пропонуючи введення як емпіричну мову науки т. зв. «речову мову», котра виражає чуттєво сприймані фізичні предмети та явища, ане мову особистих переживань суб'єкта, заперечення принципу зведення наукового знання до емпірично даного, трактування наукових понять як форм організації, що є результатами чуттєвого досвіду. Основними представниками **Е. л.** були *Р. Карнап, Г. Рейхенбах, Р. Фейгль, К. Г. Гемпель, С. Франк.*

ЕМПІРИЗМ МЕТОДОЛОГІЧНИЙ (грец. *empeiria* − досвід) − впроваджений італійським філософом-екзистенціалістом *Н. Аббаньяно* у науковий обіг під назвою «Нове Просвітництво» філософський методологічний напрям, заснований на висновках наукового знання та соціології зокрема у 50-х рр. ХХ ст. Допускав сумісність наукового пізнання з релігійною вірою, емпіризму з *ірраціоналізмом.*

ЕМПІРИЗМ ПОСЛІДОВНИЙ (грец. *empeiria* − досвід) − філософська гносеологічна концепція австрійського філософа-неопозитивіста *М. Шліка*, в основі якої процеси, пов'язані з функціонуванням «чуттєво даного», під яким розумілись чуттєві переживання суб'єкта пізнання. Оскільки у цьому разі абсолютизувався чуттєвий досвід людини, у межах якого особливого значення набувають структурні відносини, остільки

пізнавальні процеси стають можливими лише у межах формування специфічних мовних конструкцій, що формуються у процесі освоєння дійсності та розглядаються якзасіб та символ розуміння буття.

ЕНГЕЛЬС (нім. *Ehgels*) *Фрідріх* (1820–1895) – нім. філософ, соціолог, засновник (разом з *К. Марксом*) ідеології «наукового соціалізму». У молодості перебував під впливом ідей *Гегеля, Гейне* і нім. соціаліста *М. Хесса*. Більшість праць **Е**. були написані у формі полемічних творів і спрямовані значною мірою на пропаганду комуністичної доктрини, її апологію і захист від опонентів. Основною ідеєю філософської концепції **Е**. була матеріалістична діалектика, яка розроблялась (спільно з *Марксом*) на основі вивчення суспільних закономірностей середини XIX ст. У марксистській концепції можна виокремити низку положень, особисто сформульованих **Е**. Він вперше систематично виклав основи історичного матеріалізму (термін вжито у 1892 р.), висунув тезу про походження і еволюцію класів у суспільстві. Як і *Маркс*, **Е.** уважав, що рушієм історії є класова боротьба, вершиною якої є боротьба пролетаріату з буржуазією. Це означало, по суті, месіанське призначення пролетаріату, реалізувати яке останній може через політичну революцію, насамперед насильницького типу. **Е**. опрацював проблеми походження держави, її основні елементи, публічну владу, відчуження від суспільства. Суть державної влади, на думку **Е**., – класове панування. Революція покликана знищити стару державну владу і створити на її уламках державу диктатури пролетаріату. Демократія, вважав **Е**., – це лише засіб, одна з політичних форм, а держава потрібна пролетаріатові не в інтересах свободи, а в інтересах придушення своїх супротивників.

Соціальні конфлікти у сучасному йому суспільстві, на думку **Е**., досягнули небувалої раніше гостроти і повинні були логічно призвести до колосального суспільного вибуху – комуністичної революції, сутність і призначення якої – знищення інституту приватної власності і відчуження людини. Майбутнє суспільство бачилось **Е**. комуністичним, безкласовим і високорганізованим (самоврядним), в якому вільний розвиток кожного був би запорукою вільного розвитку всіх. Завдяки зусиллям **Е**., були підготовлені до друку й видані II і III томи марксового «Капіталу». В останні роки життя **Е**., враховуючи реальні зміни в соціально-політичному житті Європи, висловив низку ідей, які по-новому розглядали капіталістичну дійсність кінця XIX ст.

Основні праці: «Становище робітничого класу в Англії» (1844), «Принципи комунізму» (1847), «Маніфест комуністичної партії» (спільно з *К. Марксом*; 1848), «Діалектика природи» (1872–1882), «Анти-Дюрінг» (1878), «Походження сім’ї, приватної власності і держави»

(1884), «Людвиг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії» (1886), «Листи про історичний матеріалізм» (1890–1894).

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ − 1) всебічно освічені вчені, що володіють знаннями, накопиченими в різних галузях наук і мистецтв; 2) коло французьких мислителів-просвітників 18 ст., видавців «Енциклопедії» (*Вольтер, Д. Дідро,Д'Аламбер, Ж. Кондорсе* та ін.).

ЕПІКУР (341–270 рр. до н. е.) − давньогрецький філософ, автор близько 300 філософських праць, з яких збереглось лише три листа, вяких стисло викладено основні положення його вчення. Відомий завдякиспецифічному філософському вченню, що характеризувалось специфічним поглядом на призначення та місце людського життя (щастя, як результат відсутності фізичних страждань та психічних розладів), особливою теорію пізнання (відчуття як основний критерій істинності знань), поясненням сущого на засадах атомістичного матеріалізму, тлумаченням еволюційних процесів у природі, починаючи від утворення світу до появи людського суспільства. Вважав, що на основі поєднання наївно-матеріалістичних висновків та платонівського вчення про ідею зможе заперечити можливість функціонування душі після смерті. Страх смерті розглядав як основну причинунадмірних та абсурдних людських пристрастей. У натурфілософії дотримувався думки про наявність багатоманітності світів, які є результатом зіштовхування та роз'єднання атомів, існуючих у порожнечі.

ЕПІСТЕМА − 1) поняття античної філософії, яке позначало знання, науку, пізнання вічних і незмінних об'єктів, першооснов; 2) у філософії *Мішеля Фуко* − дискурс-утворення, яке визначає самий спосіб світобачення в кожну історичну епоху.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ − філософсько-методологічна дисципліна, що досліджує знання як таке, його будову, структуру, функціонування і розвиток; у некласичній філософії відрізняється від гносеології за базовою категоріальною матрицею «об'єкт − знання» (а не «суб'єкт − об'єкт»).

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ АСКЕТИЧНА (грец. *episteme* − знання, *logos* − слово, вчення) − пізнавальна філософська парадигма французького екзистенціаліста *А. Камю*, суть якої полягала увизнанні наперед недосяжної істини − благодаті як основи пізнавального процесу, у результаті чого формувався агностичний висновок про пізнаннясущого.

ЕПОХИ ДУХОВНІ − у філософській системі німецького філософа та культуролога *О. Шпенглера* типи світових культур, що мають неповторні органічні форми, які можна зрозуміти за допомогою аналогій. Замість традиційної періодизації історії він запропонував погляд на всесвітню історію як на низку незалежних міжсобою культур, які подібно до живих організмів мають періоди зародження, становлення

та відмирання. Відмираючи, відповідно до цієї концепції, культура переходить у цивілізацію, яку він тлумачив як мертву «протяженність» та бездушний «інтелект».

ЕТИКА ГУМАНІСТИЧНА − елемент морально-етичного вчення відомого американського філософа та психоаналітика *Е. Фромма*, проаналізований у праці «Людина для себе» (1947) і заснований на пріоритетності життєстверджуючих начал людської особистості, які сприяють розкриттю основних людських сил. За цим вченням людська чеснота − це відповідальністьщодо явласного існування, а вада − безвідповідальністьстосовно себе.

ЕТИКА ЧЕСНОТ − морально-етична концепція відомого американського філософа *А. Макінтайра*, у центрі якої − аналіз основних людських чеснот як позитивних якостей людини. Вона розкриває сутність центральної проблеми моральності, що полягає у вирішенні питання про те, що слід робити зі звичками, чеснотами, якостями та знаннями, які розкривають сутність правил поведінки, актуалізує ті моральні проблеми, які виявляються особливо важливими для цілісного людського єства. Ступінь моральності того чи іншого явища відповідно до **Е. ч.** залежить від думки певного широкого загалу, спільноти, що доводить прихильність її автора до аристотелевої етики.

ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ − поняття, що визначають властивості основних моральних характеристик людини. Відповідно до вчення німецького філософа *Н. Гартмана*, характеризуються незмінністю та даністю і становлять онтологічну основу особистості, аважливим питанням їх функціонування є їх співвідношення зі свободою волі, якій притаманна взаємодія двох видів сил − «детермінацій» (ідеальної − цінностей, що виступають орієнтиром для волі, та реальної − волі, що реалізує ці цінності).

ЕТОС − 1) в античній філософії термін на позначення звички, звичаю, характеру тощо; 2) стиль життя певної суспільної групи, узвичаєна в ній ієрархія цінностей, орієнтація її культури; 3) нормативно-ціннісна складова у станово чи професійно локалізованих соціокультурних практиках (напр. лицарський етос, чернечий етос тощо).

ЕУРІГЕНА (Eriugena Johannes Scotus) *Іоанн Скотт* (810–877) − один із найвідоміших представників середньовічнолї схоластики, ірландець за походженням. У середині IX ст. запрошений до двору *Карла II Лисого*, де зайняв керівне місце у придворній школі. У50-і рр. IX ст. переклав на латинську мову та прокоментував твори низки грецький християнських неоплатоністів (*Псевдо-Арепагіта, Максима Сповідника, Григорія Нісського*). Започаткував схоластику, стверджуючи, що між вірою та розумом немає суперечностей і розум повинен вияснити

сенс божого об'явлення. У своїй основній філософські роботі «Про розділення природи» змалював космічні процеси, який розпочинаються з «першої природи», представленої абсолютною божественною єдністю, Центральним у космічному процесі є людство, гріхопадіння людини призводить до роздроблення буття на одиничне, а необхідність спокути визначає повернення до божественної єдності. Найважливішим шляхом пізнання істини вважав любов людського єства. Його називали «першим батьком схоластики», «Карлом Великим схоластичної філософії», оскільки подібно до того, як *Карл Великий* на початку середньовіччя об'єднав світську монархію та церковну ієрархію, так **Е.** сформував всезагальну, єдину систематизовану філософську систему.

Є

ЄВРАЗІЙСТВО − течія, що виникла в середовищі російської емігрантської інтелігенції на початку 20-х років XX ст., її першим маніфестом стала збірка «Вихід до Сходу» (Софія, 1921) зі статтями *М. Трубецького* (який раніше виступив з цими самими ідеями в брошурі «Європа і людство»), *П. Савицького, Г. Флоровського* (якій пізніше відійшов від **Є.**, піддавши його ґрунтовній критиці) та *П. Сувчинського*. Вона започаткувала видання щорічників євразійців («Утверждения евразийцев» або «Евразийский временник»), які виходили до 1931 (усього 7 випусків). Згодом до руху долучились *Д. Святополк-Мирський, Г. Вернадський, Л. Карсавін, М. Алексєєв.* У 1927 оформилась політична організація **Є.**

Є. виявилось певним етапом розвитку традиції російської історіософії, яка ставила перед собою завдання визначити сенс російської історії та призначення самої Росії. Наслідуючи пізніх слов'янофілів *(М. Данилевський, М. Страхов, К. Леонтьев),* євразійці протиставляли історичні долі, завдання й інтереси Росії та Заходу, трактували Росію як «Євразію»,− своєрідний серединний материк між Азією і Європою з особливим типом культури. При цьому азійська складова є домінуючою. На цих підставах переосмислювалась російська історія (ідеалізація монголо-татарського іга, критика петровських реформ тощо) і висувалась ідея протиставлення європейському ізоляціонізму стосовно Росії − ізоляціонізму східного. Захід при цьому піддавався радикальній критиці, передусім за ідеюєвропоцентризму. Росія не повинна ставити перед собою завдання відродитись як європейська держава, її головне завдання − очолити антиєвропейський рух і врятувати світ від згубного західного впливу.

Насильницька європеїзація стала, на думку євразійців, причиною розколу російського суспільства, а зрештою − російських революцій. При цьому революція і громадянська війна є не тільки катаст-

рофою, а й джерелом подальшого історичного розвитку. Вона була невідворотною з огляду на неприйняття народом західної цивілізації та культури, і так само невідворотним стає після неї вигнання або знищення європеїзованого вищого прошарку суспільства. Критично ставлячись до західного лібералізму, євразійці спочатку позитивно оцінили італійський фашизм; схилялись і до виправдання більшовизму, хоча вважали його нездатним зберегти єдність Росії.

Релігійний бік концепції **Є.** розвивався *В. Ільїним,* який висунув ідею Номогенезу, яка встановлює взаємодію духу і матерії на підставі закономірностей, наперед встановлених Божою волею. *В. Ільїн* активно виступав проти спроби інших євразійських авторів поєднати релігійне начало з апологетикою марксизму або ідеалом «загальної справи» *М. Федорова. З* появою газети «Євразія» (1928−1929), яка виражала прорадянські настрої, в **Є.** відбувся «кламарський розкол», що призвело до моральної дискредитації **Є.** в емігрантській громадській думці та поступового затухання руху протягом 30-х років XX ст. Проте євразійські ідеї не були забуті. Своєрідним теоретиком **Є.** пізніше став *Л. Гумільов.* Останнім часом ідеї **Є.** (*у формі неоєвразійства*) жваво обговорюються і поширюються в Росії, при цьому в них все відвертіше звучать націоналшовіністські мотиви (*А. Г. Дугін* таін.).

ЄДИНА МОРАЛЬНА ТРАДИЦІЯ − положення філософської парадигми американського філософа *А. Макінтайра*, відпвідно до якого повинні існувати загальні особливості формування моральності, незалежно від їх концептуальної суті, згідно з якими людина повинна реалізовувати свою поведінку та відповідно пояснювати світ.

ЄДНІСТЬ СВІТУ − універсальна властивість світу як взаємопов’язаного цілого на всіх стадіях його розвитку і організації; в історії філософії розглядалася як: а) єдність субстанційна (матеріальна або ідеальна, божественна); б) єдність діючих у світі законів; в) єдність як включення в універсальну систему взаємодій.

Ж

ЖИЛЬСОН (франц. Gilson) *Етьєн Анрі* (1884–1978) – франц. релігійний філософ, *неотоміст.* Викладав історію середньовічної філософії у Сорбонні (1921–1932), очолював кафедру середньовічної філософії у Колеж де Франс (Франція). Один із співзасновників та директор католицького Інституту середньовічних досліджень у Торонто (Канада) (1929). Член французької академії наук (1946). У своїх філософських роботах аналізував особливості середньовічної філософії. Розвиток філософської думки від Ренесансу до сучасності тракту-

вав як деградацію та занепад, виступав за відродження схоластичної системи філософії *Томи Аквінського*, яку розглядав як «філософію майбутнього». Пропагував ідеї гармонії віри та філософії. Довів вплив схоластики на філософські погляди *Р. Декарта*, стверджував близькість християнського духу та висновків екзистенціальної філософії.

«ЖИТТЄВИЙ ПОРИВ» − поняття франц. філософа *А. Бергсона*, яке позначає сутність певного метафізично-космічного процесу, що відповідає існуючій у світі реальності та може бути осягнутим лише завдяки інтуїції. У розвитку світу помітно дві протилежні тенденції − «життєвий порив» та опір йому з боку матеріального світу.

ЖИТТЯ − науковий і спеціально-філософський термін; ним позначають спосіб існування складно організованих систем, яким властива низка ознак, зокрема таких, як активність, обмін речовин, здатність до саморегуляції, розмноження та адаптації до умов оточуючого середовища, чуттєвість (збудженість). Це поняття не має усталеної інтерпретації ні в межах окремих природничо-наукових дисциплін, ні на рівні самого філософського дискурсу, в рамках якого прийнято розрізняти класичні і некласичні концепції трактування **Ж**.

Водночас питання **Ж**. та його складових, смисла, значення, цінності і мети **Ж**. здавна є не тільки предметом філософського осмислення, а також постають як актуальна проблема особистісного масштабу для кожної людини. **Ж**. завжди передбачає певного суб'єкта − того, хто живе. Відповідно розрізняють чотири сфери **Ж**.: мікроорганізмів, рослин, тварин і людини.

Фактично саме **Ж**. проблематизується як така тільки в одного його носія − людини. Пошуками смислу людського **Ж**. просякнута вся історія філософії. Основні питання, якими здавна завались філософи, були такими: 1) Що таке **Ж**.? 2) Як слід правильно прожити (у чому полягає смисл правильного **Ж**.?); 3) Що має робити сама людина для досягнення повноцінного, правильного **Ж**.? Збереження і примноження **Ж**. − одна з глобальних проблем сучасності.

З

ЗАГАЛЬНЕ − ОСОБЛИВЕ − ОДИНИЧНЕ − філософські категорії, що виражають об'єктивні зв'язки предметів і явищ світу та характеризують основні щаблі його пізнання: *одиничне* − індивідуальне, окреме, обмежене в часі та просторі (форма існування загального в дійсності); *загальне* − спільні властивості й відношення, на підставі яких певні предмети або явища об'єднують у класи, види, роди; *особливе* − загальне, реалізоване й виявлене в одиничному.

ЗАГАЛЬНОЗНАЧУЩІСТЬ − 1) властивість певної норми, цінності, вимоги, символу тощо бути універсальними, значущими для всіх або переважної більшості людей, спільнот тощо; 2) властивість логічної формули набувати значення істинної за будь-якої інтерпретації символів, що входять до її складу (тотожно істинна формула).

ЗАКОН − 1) філософська категорія для позначення необхідного, суттєвого, істотного, стійкого та загального зв'язку, який встановлюється і повторюється між явищами та предметами, процесами об'єктивної та суб'єктивної реальності; 2) у природничих науках − об'єктивні, повторювані, суттєві зв'язки між біологічними, фізичними, хімічними тощо явищами; 3) у правознавстві − вироблені соціальною спільнотою та інституційно закріплені вимоги і приписи загальнообов'язкової сили; 4) у логіці − аксіоми і теореми, виведені в межах даноїтеорії.

ЗАКОН МЕРФІ − афористично-жартівливий принцип, що може набувати філософського, математичного, технічного та іншого змісту: «Якщо деяка неприємність може трапитись, то вона напевне й трапиться» (англ. *Anything that can go wrong will go wrong*).

ЗАКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО − статичне суспільство з жорсткою системою соціальної нерівності, авторитарним або тоталітарним режимом, розвинутою карально-репресивною машиною, самоізольоване від економічного, технологічного, ідеологічного, інформаційного тощо зовнішнього впливу. Широкого визнання поняття **З. с**. набуло завдяки працям *К. Поппера*.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ − 1) логічна операція, в результаті якої із висловлення (А) отримують висловлення (не-А), яке є запереченням попереднього; 2) філософська категорія, яка виражає певний тип спадкового відношення між двома послідовними стадіями, станами об'єкта, що розвивається.

«ЗАПЕРЕЧУВАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ» − різновид філософських поглядів французького філософа *Г. Башляра*(1884–1962), за допомогою яких у межах епістемологічних висновків визначалися основні етапи розвитку наукового знання. До них він відносив: 1) конкретний стан (первісну фіксацію феноменів у їх різноманітності та неподібності); 2) конкретно-абстрактний стан (формування абстракцій на основі чуттєвої інтуїції, зведенням складного до простого, множинного до єдиного); 3) стан «нового наукового духу» (конструювання знання, відірваного від безпосереднього досвіду і від абстракцій, сформованих на основі інтуїції). Відповідно до цих висновків формував свою концепцію пізнання на основі подолання епістемологічних перешкод, що частково задаються інерцією об'єктів, але насамперед пов'язаних із неготовністю розуму «перевернути перспективу».

«ЗАПОБІЖНИЙ ПОЯС» − метафоричне поняття, введене уфілософську концепцію британського філософа *І. Лакатоса* для характеристики процесу формування дослідницьких програм як структурних частин науки. Під ним він розуміє специфічно сформовану навколо жорсткого ядра, що розглядається як об'єднання фундаментальних припущень, оболонку у вигляді допоміжних гіпотез, які можуть модифікуватись або навіть повністю замінюватись вченими уразі отримання суперечних дослідницькій програмі фактів.

ЗЕНОН *Елейський* (бл. 490 − 430 рр. до н. е.) − давньогрецький філософ, представник егейської школи філософії (м. Елея), учень Парменіда, творець діалектики як мистецтва тлумачення протилежностей (Аристотель). Основні завдання філософії вбачав у захисті та обґрунтуванні вчення свого вчителя про незмінну сутність буття сущого, істинність якого можна виявити лише за допомогою мислення. Усформульованих ним доведеннях − апоріях заперечував рух, зважаючи на те, що в будь-якому разі, коли людина мислить про рух, вона зіштовхується з суперечностями, вирішити які неможливо.

ЗІММЕЛЬ (нім. Simmel) *Георг* (1858–1918) – нім. філософ та соціолог, представник «*філософії життя*». Закінчив Берлінський університет (Німеччина), в якому понад 20 років викладав. Професор Страсбурзького університету (1901–1914). Філософські роботи написані під впливом *І. Канта*, автор низки робіт з історії філософії, етики, естетики та філософії культури. У соціології − творець теорії соціальної взаємодії. Належав до основоположників конфліктології.

ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ТЕОРІЯ − теорія американського політолога й соціолога *С. Гантінґтона* (1927 − 2008) про нову модель конфліктного розвитку людства в ХХ –ХХІ ст., за якою колишній двополярний світ і конфлікт ідеологій поступаються місцем багатополярному світові й конфлікту культур і цивілізацій. Спочатку у статті «Зіткнення цивілізацій?» (1993), а пізніше у книзі «Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку» (1996) здійснив аналіз сучасного клімату і майбутніх можливостей мінливої політичної культури віту, де «цивілізації» прийшли на зміну державам та ідеологіям і стли рушійною силою глобальної політики. У новому світі найбільш масштабні, важливі й небезпечні конфлікти відбуватимуться не між соціальними класами, багатими і бідними, чи іншими економічно окресленими групами, а між народами з різними культурними ідентичностями. Всередині цивілізацій виникатимуть міжплемінні війни й етнічні конфлікти. В майбутньому світі конфлікти матимуть не ідеологічну, а релігійну природу.Він передбачав, зокрема, майбутній конфлікт між західним світом та ісламським світом.За *Гантінґтоном,* основний критерій розвитку − інституціоналізація. Високий рівень політичної інституціоналізації є

основою політичної стабільності та стійкості у перехідних суспільствах. Його концепція *зіткнення цивілізацій* сьогодні активно дебатується.

ЗМІСТ І ФОРМА − філософські категорії, які виражають взаємозв'язок упорядкованої сукупності елементів і процесів, що утворюють предмет або явище, тобто **З**., і спосіб його існування і вираження, тобто **Ф**. **З.** − єдність всіх основних елементів цілого, його якостей і зв'язків, котрі існують і виражаються у **Ф**. і невіддільні від неї; основна сутність викладу; кількість чогось, що перебуває в будь-чому іншому; те, що наповнює **Ф**. **З.** також розуміється як загальна характеристика цінності, значення будь-якої речі. Так, в естетиці поняття **З**. вживається для позначення цінності і значимого в естетичному предметі, в протилежність його **Ф**. **Ф**. (лат. *forma*) − спосіб існування **З**., невіддільний від нього і який служить його вираженням; зовнішній обрис, контур, вид предмету, видимість, щось, що суперечить внутрішньому **З.** і дійсності; встановлений зразок чогось. **Ф**. − сукупність відносин, які визначають предмет.

Необхідним компонентом **З**. є структура як внутрішня упорядкованість. Зі зміною структури істотно змінюється **З**. об'єкта та його властивості. **Ф**., яка фіксує різноманітні модифікації **З**., способи його існування і прояву, також володіє певною структурою. Взаємодія **З**. і **Ф**. вибудовується з урахуванням їх об'єктивної субординації. Вона обов'язково містить як вплив різних компонентів **З**. на **Ф**., так і різноманітних компонентів **Ф**. на структуру **З**.

ЗНАК − традиційно матеріальний, чуттєво-сприйманий предмет або явище, що у процесі пізнання є вказівкою, позначенням або представником іншого предмета чи явища, яке має суб'єктивний зміст; призначений для отримання, зберігання та трансляції певної інформації, будучи інтерсуб'єктивним посередником у соціальній взаємодії такомунікації.У XIX–XX ст. сформувалась особлива наука про **З.** − *семіотика* (*І. Пірс, І. У. Морріс, Ф. де Соссюр, представники структуралізму).* У швейцарського філософа-мовознавця *Ф. де Соссюра* універсальною знаковою системою, яка має чітко виражену структуру, є мова.У межах цієї концепції **З.** виступає мовним цілим, що є результатом асоціації означаючого (акустичного образу слова) та означуваного (поняття), які є невіддільними одне від одного як два боки паперового аркуша (думка − лицьова сторона, звук − зворотня, не можна розрізати лицьову сторону, не розрізавши зворотню). У цьому разі мова має колективний характер і є комунікативною засвоїм єством. Відтак виникає теза про код як сукупність правил та обмежень, котрі забезпечують функціонування мовленевої діяльності мови чи будь-якої знакової системи.

У постмодерністській філософії місце **З.** значно актуалізується. У філософських концепціях *Ж. Дерріди* він є засобом, що дає можливість

здійснити «розмежування» дійсності. Розглядаючи **З**. через поняття звуку, філософ-постмодерніст наголошував, що так він постає означаючою субстанцією, яка поєднує свідомість із предметом, що позначається.

ЗНАННЯ − відображення дійсності у свідомості, що розглядається з боку результату; обізнаність чи розуміння когось або чогось, наприклад, фактів, інформації, описів або навичок. **З**.– це суб'єктивний образ об'єктивної реальності, тобто адекватне віддзеркалення зовнішнього і внутрішнього світу в свідомості людини у формі уявлень, понять, думок, теорій. У широкому сенсі **З**. − це сукупність понять, теоретичних побудов і уявлень, а у вузькому − дані, інформація. **З**. отримується через досвід або світу шляхом спостереження, дослідженнячи навчання. Це фундаментальне поняття, щодо якого не існує однозначного визначення. У різних науках таакадемічних дисциплінах, які розглядають цей феномен (передовсім у у філософії, епістемології, психології, когнітивних науках, антропології, соціології), є власні тлумачення.У філософії **З**. – це фундаментальна категорія, яка визначена як духовне засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, що характеризується усвідомленням їх істинності. **З.** можна визначити також як форму інформації, існування систематизованого результату інтелектуальної діяльності людини (пізнання). З огляду на фундаментальність поняття його важко виразити через простіші філософські категорії. Наприклад, за *Платоном,* **З**. − це «підтверджена істинна віра». **З**. протилежне незнанню, тобто відсутності перевіреної інформації про що-небудь. Виділяють різні види **З**.: істинне (у стародавніх греків епістеме), наукове, повсякденне (у стародавніх греків докса), інтуїтивне, релігійне та інші.

Повсякденне **З**. служить основою орієнтації людини в навколишньому світі, основою її повсякденної поведінки і передбачення, але звичайно містить помилки і протиріччя. Науковому **З**. властиві логічна обґрунтованість, доведеність, відтворення результатів, прагнення до усунення помилок і подолання суперечок.**З**., набуте людством, фіксується в знаках природних і штучних мов, у текстах. Аналіз сутності **З**., його становлення, критеріїв істинності та цінності є предметом галузі філософії епістемології. У пострадянських країнах частіше вживається термін теорія пізнання або гносеологія. Тоді як епістемологія більше зосереджена на структурі самого **З**., гносеологія розглядає в першу чергу процес отримання знань суб'єктом пізнання. З практичного боку педагогіка вивчає не саму суть **З**., а методи його ефективної передачі.**З**. предмету − упевнене розуміння предмету, уміння самостійно поводитися з ним, розбиратися в ньому, а також використовувати для досягнення поставленої мети. У теорії штучного інтелекту знання − це сукупність даних (у індивіда, суспільства або у системи штучного інтелекту) про світ, що включають інформа-

цію про властивості об'єктів, закономірності процесів і явищ, а також правила використання цієї інформації для ухвалення рішень. Правила використання включають систему причинно-наслідкових зв'язків. Головна відмінність знань від даних полягає в їхній активності, тобто поява в базі нових фактів або встановлення нових зв'язків може стати джерелом змін в ухваленні рішень.

І

ІДЕАЛ (грец. *idea* − ідея, вид, першообраз) – досконалість у будь-якому відношенні; взірець, що мислено визначає ступінь досконалості чогось, предметів та явищ навколишнього світу; найвища мета устремлінь, діяльності; те, що є граничним об'єктом прагнень незалежно від того, близька чи віддалена можливість його здійснення; щось нереальне, що не є в дійсності, нереалізоване. В естетиці **І**. означає досконале втілення ідеї у певній конкретній формі. **І.** не є повністю абстрактними, надсвітовими сутностями. Навпаки, вони тісно пов'язані з інтересами і цілями людей і можуть набувати велику практичну силу. **І.** надихають людей на докорінні зміни соціальної системи і самих себе, окреслюють ідеальну (взірцеву, еталонну)та ідеалізовану (позбавлену негативних рис, вільну від недосконалості) конструкцію соціальних умов і відносин.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ − спосіб наукового пізнання, що полягає у створенні абстрактнихідеалізованих об'єктів.

ІДЕАЛІЗМ (франц. *idealisme*, грец. *idea– ідея*) – загальне позначення філософських вчень, які стверджують, що свідомість, мислення, психічне, духовне − первинні, першооснова всього сущого, а матерія, природа, фізичне − вторинні, залежні. **І**. − філософський напрям, протилежний матеріалізму у вирішенні основного питання в філософії. Вирізняють суб'єктивний (абсолютизує поняття, інтуїції, відчуття людини) таоб'єктивний (визнає наявність та первинність об'єктивно існуючих ідей) **І**. Розбіжність між суб'єктивним і об'єктивним **І**. не є абсолютною. Об'єктивно-ідеалістичні системи містять елементи суб'єктивного **І**., а суб'єктивні ідеалісти, намагаючись відійти від соліпсизму, нерідкро переходять на позиції об'єктивного **І**. Деякі представники **І**., ставлячи нові гносеологічні питання й досліджуючи форми процесу пізнання, стимулювали розроблення низки важливих філософськихпроблем.

ІДЕАЛІЗМ АБСОЛЮТНИЙ − напрям англо-американської філософії кінця XIX − початку XX ст., що бере свій початок у німецькій філософській традиції *Шеллінга* та *Ґегеля*, але відкидає притаманний їй принцип історизму, відповідно до якого дух стає абсолютним упроцесі історичного розвитку. **І. а.** у філософських концепціях XX ст.

представлений: 1) *неогегельянцями Ф. Бредлі* та *Б. Бозанкетом*; 2) прихильником *персоналізму Дж. Мак-Таггартом* (1866–1925) та 3) представником «*абсолютного прагматизму» Дж. Ройсом*. *Ф. Бредлі* обґрунтував позиції **І. а.** у праці «Видимість та реальність» (1893), у якій абсолют протиставлявся взаємозумовленим абстрактним поняттям як єдність сутності та існування, мислення та його здійснення, істини та реальності. *Дж. Ройс* намагався довести сутність абсолютного за допомогою математичної концепції актуальної нескінченності. *Дж. Мак-Таггарт* тлумачив абсолютну ідею як втілення рівноваги єдності та багатоманітності на засадах функціонування гармонічної системи особистісних центрів самосвідомості.

ІДЕАЛІСТИЧНА КОГЕРЕНТНА ТЕОРІЯ ІСТИНИ − система поглядів, відповідно до якої міра істинності висловлювання визначається його роллю та місцем у певній концептуальній системі, а твердження про істинність чи хибність чогось виражається шляхом встановлення когерентності (співмірності) цього висловлювання до системи інших тверджень чи пропозицій, виявлення їх приналежності чи неприналежності до цієї системи її складової. У висновках сучасної зарубіжної філософської думки **І. к. т. і.** виводиться із раціональної *інтуїції (Р. Дж. Коллінгвуд*).

ІДЕАЛЬНЕ − філософське поняття на позначення суб’єктивного образу об’єктивного світу, що утворює реальність особливого типу (на відміну від реальності відображуваних об’єктів чи людського мозку); 2) досконале, відповідне ідеалу.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ (лат. *identifico* − ототожнювати) − процес встановлення тотожності невідомого об’єкта відомому на основі збігу ознак, опізнавання; емоційно-когнітивний процес неусвідомлюваного ототожнення суб’єктом себе з іншим суб’єктом, групою, зразком, що допомагає йому успішно опановувати види соціальної діяльності, засвоювати й перетворювати соціальні норми й цінності, посідати соціальні статуси й виконувати соціальні ролі.

ІДЕНТИЧНІСТЬ − 1) подібність, рівнозначність, тотожність предметів, явищ і понять; 2) самототожність, самість, цілісність («нерозірваності») особистості; 3) категорія соціогуманітарних наук на позначення співвіднесеності індивіда з певною соціальною групою, спільнотою, статусом (національна ідентичність, релігійна ідентичність тощо).

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ − поняття, яке використовується у філософській концепції французького філософа-*неомарксиста Л. Альтюссера* для позначення інституціоналізованості суспільної ідеології. Її реалізація розглядається у межах інститутів, які спеціалізуютьсяна виконання ідеологічних функцій і формують струк-

турну матрицю панівної у суспільстві ідеології, яка охоплює весь спектр існування суб'єктів та підпорядковує існуючому порядку.

До **І. д. а.** *Альтюссер* відносив державу, яку трактував як «репресивний апарат», так і сім'ю, систему освіти, церкву, засоби масової інформації, партії, мистецтво, тощо. Вони забезпечують відтворення відношень експлуатації, наділяючи індивідів формами суб'єктивності, відповідними до їх місця у системі виробничих відносин, підкоряючи відтак їх пануючій ідеології.

ІДЕОЛОГЕМА − 1) ключовий конструкт будь-якої ідеологічної системи, найзначуща цінність, що є предметом віри і довіри; 2) ідеологічна настанова, сформована агітаційно-пропагандистськими засобами і закріплена в громадській думці; 3) світоглядна метафора, що є маркером певного ідеологічного дискурсу, і має сугестивний вплив (напр. «залізна завіса», «холодна війна», «імперія зла»).

ІДЕОЛОГІЯ − систематизована сукупність ідей, теорій, міфів, філософських концепцій, пов'язаних насамперед з певним розумінням суспільного життя, оцінкою його якості, перспектив його перетворення. Як система політичних лозунгів, програмних документів партій **І.** ґрунтується на пізнанній сконструйованій реальності та зорієнтована напрактичні інтереси людейі суспільства, допускає маніпулювання та управління людьми шляхом впливу на їх свідомість.

Один із класиків філософіїпрагматизму *У. Джеймс* позначав **І.** як людську «волю до віри». В її межах міститься програма активної діяльності людини, спрямованої на закріплення абозміну наявних суспільних відносин. Ядром **І.** є сукупність ідей, що пов'язані з питаннями захоплення, утримання та використання політичної влади суб'єктами політики.Французький постструктураліст *Р. Барт* у своїх філософських концепціях розглядав **І.** як включену у межі загальної історії та відповідну до тих чи інших соціальних інтересів міфічне формування. Відомий італ. філософ-постмодерніст *У. Еко* розглядав комунікативні функції **і**., виявляючи так званий ідеологічний «субкод», який виключає вживання небажаних трактувань семантичної системи, розумів **І.** як перекодування первісного коду, що надає повідомленням вторинного смислу. У британського філософа та соціолога *К. Мангайма* зміст поняття **І**. охоплює розуміння того, що у певних випадках колективне підсвідоме певних соціальних груп приховує дійсний стан суспільства від себе і від інших, чим стабілізує його.

ІДЕЯ − форма мисленнєвого осягнення світу суб'єктом пізнання; концепт, що сполучає духовно-пізнавальне відображення закономірних зав'язків дійсності та суб'єктивну мету її перетворення.

ІЄРАРХІЯ ФОРМ ДУХОВНОЇ АКТИВНОСТІ − система епістемологічних поглядів британського філософа-неогегельянця *Р. Дж. Коллінгвуда* (1889–1943),яка виникає із тези про те, що мислення формує висхідну **І. ф. д. а.**, що ґрунтується на уявленні, символізації та абстракції, котрі виявляються у отриманих у межах мистецтва, релігій, науки, природознавства, історії та філософії знаннях.

На відміну від *Г. Ґегеля, Р. Дж. Коллінгвуд* трактує як елемент ієрархії історичне знання, якому надає самостійне місце у своїй системі як втіленню конкретної думки людини, протиставляючи його науці. Будь-який предмет знання розглядається так, як власне творіння духа, а поза духом не може існувати жодної реальності.

ІЛАРІОН (р. нар. невід. –1055) − перший православний митрополит Київський − виходець з Русі, теолог, оратор та письменник, церковно-політичний діяч, причислений до лику святих. У творі «Слово про закон і благодать» виклав власні уявлення про всесвітню історію, котру поділяє на періоди закону та благодаті, апологетизує християнство. Теоретично осмислював значення Русі усвітовому історичному процесі.

ІМІДЖ (англ. *image − образ)* − цілісний, якісно визначений образ певного об'єкта, що стало існує і відтворюється у масовій та/або індивідуальній свідомості. **І.** виникає і коректується в результаті сприйняття і фільтрування інформації з оточуючого світу про певний об'єкт крізь призму діючих стереотипів. Як володар **І.** може виступати будь-який об'єкт оточуючої дійсності. **І.** соціально обумовлений і виконує низку важливих функцій.

ІМОВІРНЕ Й ВІРОГІДНЕ − філософські категорії, що відбивають етапи становлення і діалектику знання; *вірогідне знання* − те, істинність якого чітко встановлена, правдиве; *імовірне* − те, істинність якого лише приблизно підтверджена або непевна, правдоподібне.

ІНГАРДЕН (Ingarden) *Роман* (1893-1970) − польськ. філософ-феноменолог, навчався у Львівському, потім у Ґеттінґенському університетах. Слухав лекції *Гуссерля* і став одним із найближчих його учнів; тісне спілкування з учителем продовжувалося і після переїзду останнього в 1916 до Фрайбурзького університету; захистив написану під керівництвом *Гуссерля* докторську дисертацію «Інтуїція та інтелект в Анрі Берґсона» (1918), переписувався з *Гуссерлем* аж до його смерті в 1938. Проте вже в 1918 р. виникли істотні незгоди з позицією *Гуссерля*. **І.** наблизився до реалістично-позитивістської позиції Львівсько-Варшавської школи, не приймаючи поглядів пізнього *Гуссерля* доби «трансцендентальної феноменології». До 1939 р. **І**. викладає у Львові, в 1945-63 − професор Ягеллонського університету (Краків), у 1950-56 був усунений від викладацької роботи комуністичною владою; з 1957 − член Польської АН. У 50-х − поч. 60-х роках XX ст. деякі

ідеї **І.** наближаються до екзистенціалізму, пізніше він еволіціонує до структурологічно-постстуктуралістської позиції. У ранній період **І.** надавав перевагу епістемологічній тематиці, пізніше схиляється до онтології та естетики. В онтології **І.** розрізняв модуси існування (абсолютне, «реальне» буття; ідеальне, позачасове буття; чисте, «інтенційне» буття) та екзистенційні моменти. Буття як універсальна характеристика не схоплюється в об'єкті − ми здатні сприймати лише окремі екзистенційні аспекти (**І.** вичленовує такі пари протилежностей: екзистенційна автономія − екзистенційна гетерономія, екзистенційна первинність − екзистенційна похідність, індивідуальність і самостійність − екзистенційна несамостійність, самодетемінованість − екзистенційна випадковість. Естетична позиція **І.** пов'язана з онтологією. Твори мистецтва в їх існуванні розглядаються як чисті інтенційні об'єкти. Вони багатошарові − літературний твір, наприклад, містить фонетичний (чи візуальний) рівень, шар значень слів і рішень, шар описуваних у ньому об'єктів, шар явлення цих об'єктів. Всі ці шари взаємопов'язані в композиції цілісного феномена мистецтва.

ІНВАЙРОНМЕНТАЛІЗМ − (англ. *environment* − оточення, середовище) − загальнотеоретична й світоглядна орієнтація, спрямована на збереження довкілля, поліпшення умов існування людини і розв'язання екологічних проблем. **І**. як глобальне мислення не має національних, політичних і релігійних кордонів і поширюється у всьому світі. На межі тисячоліть **І**. став підґрунтям глобальної переоцінки цінностей, формування нового світогляду, системи цінностей і визначення нових зразків екологічно виправданої поведінки. Основової нової парадигми, на думку вчених, повинен стати новий тип свідомості суспільства з відповідними поглядами на екологічні можливості, яке подолає наслідки неадекватної політики у сфері навколишнього середовища, що призводить до деградації біосфери.

ІНДИВІД (лат. *individuum* − неподільний) − 1) поняття, що позначає одиничний, окремий, фіксований, певним способом виділений предмет; окремо взята істота як представник людського роду, самостійно існуючий живий організм; 2) окремий представник суспільства, народу, класу, певної соціальної групи..

ІНДИВІДУАЛЬНІ НОМАДИЧНІ СИНГУЛЯРНОСТІ − поняття, що використовується у постмодерністській філософії французького вченого *Ж. Дельоза*, «Логіка смислу» (1968), для критики класичної суб'єктно-репрезентативної концепції метафізики. На його думку, смислу не властиві універсальні, особистісні, індивідуальні чи загальні характеристики, а виступає він як результат дії **І. н. с.**, що позбавлені всіх характеристик, і трактуються як поняття «воля до влади», взятого з ніцшеанської філософії.

ІНДИВІДУАЦІЯ (лат. *individuum* − неділиме) − теоретичний висновок аналітичної психології, що стверджує наявність розвитку людини на основі інтеграції свідомого та позасвідомого досвіду. Широко застосовувався у науковій практиці *К. Юнгом*, який вирізняє три стадії **І.**: спочатку відбувається усвідомлення людиною своєї тіні як архетипічного образу, який символізує набір негативних характеристик, що приналежні індивідуальному позасвідомому, потім процес переноситься у межі утворення архетипічних образів, які належать колективному позасвідомому, і, нарешті, наявною стає «замість» як специфічна інтеграція свідомого та позасвідомого психологічного досвіду людини, на стадії якої індивід досягає своєї цілісності таавтономії.

Процес **І.** розглядається як вроджений і поділяється на дві взаємно незалежні частини, що відповідають першій та другій частині життя індивіда. Завдання першої − «посвячення у зовнішню дійсність», в результаті якого людина адаптується до вимог зовнішнього середовища. Стосовно другої частини реалізується завдання поглибленого самопізнання та пізнання людського єства, рефлексія над тими особистими властивостями, котрі раніше вважались неусвідомленими, в результаті чого встановлюється внутрішній та зовнішній зв'язок людини зісвітом.

ІНДУКЦІЯ (лат. *inductio* − наведення) − метод наукового пізнання, ґрунтований на виведення нового загального знання про предмети та явища на основі знання про окремі властивості та ознаки цих предметів чи явищ.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ ТА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО − терміни, що використовуються у сучасній філософській, соціологічній та політологічній науці для позначення основних стадій розвитку людського суспільства у межах широкого рівня розвитку індустрії та технології матеріального виробництва. *Концепція індустріального суспільства,*головними ознаками якого стають розповсюдження великого машинного виробництва, урбанізація, закріплення ринкової економіки, набула свого розвитку у 50–60-х рр. ХХ ст. уСША (*Р. Арон, Д. Белл, У. Ростоу*) і використовувалась для здійснення прикладних завдань організації виробництва та вирішення трудових конфліктів.

Концепція постіндустріального суспільства сформована *Д. Беллом* у праці «Майбутнє постіндустріальне суспільство» (1973) на основі аналізу основних тенденцій зміни відносин секторів суспільного виробництва, становлення економіки послуг, формування наукового знання як самостійного елемента продуктивних сил. Було доведено, що в результаті бурхливого розвитку машинного виробництва у людини з'являється більше вільного часу, відповідно, і для творчості та самореалізації, а технічні розробки стають більш наукоємними. Теоретичні знання набувають особливого значен-

ня, розповсюдження яких досягається за рахунок функціонування надрозвинутої комунікаційної мережі.

ІНОБУТТЯ − 1) філософська категорія, що відображає можливість подолання меж наявного буття та переходу у нові буттєві стани, до принципово іншої форми існування; 2) категорія діалектики *Г. Ґегеля,* що фіксує один із моментів саморуху поняття − саморозрізнення себе і свого іншого як можливість саморозвитку, виходу за свої межі.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ − суб'єктивно-ідеалістичне вчення американського філософа *Дж. Дьюї*, різновид філософії *прагматизму,* яка розглядає свідомість важливим засобом пристосування людини до умов мінливого оточуючого її середовища, а логічні поняття, ідеї, наукові закони та теорії трактує лише як інструменти, знаряддя, «плани дії» у напрямі осягнення цього середовища. Особливе місце у цій філософській концепції займає питання про істину, яка розуміється функціонально з огляду на заперечення об'єктивного змісту знання. У філософії **І**. центральною проблемою стає аналіз стосунків у межах системи «організм» − «середовище».

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ М. Блонделя − специфічний різновид філософських поглядів, притаманний французькому філософу та теологу *М. Блонделю* (1861–1949), який розглядає їх як своєрідний вступ до розуміння релігії та віри. Відповідно до таких поглядів філософія трактувалась як система, що усвідомленням своєї обмеженості дає змогу визначити те місце, яке повинна займати лише релігійна віра.

Це призвело до специфічного пояснення співвідношення віри тарозуму у нових історико-філософських умовах XX ст., у центрі якого була своєрідна діалектика дії, яка виникає у результаті наявності невідповідності між тим, на що людина здатна, і тим, чого вона бажає. Визначаючи нові цілі у межах різних сфер своєї життєдіяльності, людина не здатна повністю їх реалізувати та отримати від цього задоволення, у результаті чого формується специфічний порив, який спричиняє процес постійного долання власної недосконалості та недостатності, спрямовуючи людину до надприродного.

І. ф. *М. Блонделя* викликала невдоволення професійних філософів, які вбачали у цьому замах на статус філософії як автономної наукової дисципліни і католицьких теологів, які різко критикували вченого за наявні тенденції модернізму та спробу раціоналізувати християнство.

ІНТЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ (лат. *intentio* − прагнення, намір, спрямованість) − у *феноменологічній філософії* сутнісна структура свідомості, що виражає предметну спрямованість переживань свідомості, його співвідносність з предметами досвіду, яка трактується як смислоформуюча, а свідомість − як смислоформування.

ІНТЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ ТІЛЕСНА − у феноменологічному вченні французького філософа *М. Мерло-Понті* (1908–1961) поняття, яке означає пасивний процес синтезу об'єктів життєвого світу, що здійснюється людською свідомістю, але на основі визнання, що несвідомість, а живе власне тіло людини визначає спосіб буття у світі екзистенції, котра трактується як конкретне тілесне буття і «втілена свідомість».

ІНТЕНЦІОНАЛЬНОЇ НАСТАНОВИ КОНЦЕПЦІЯ − елемент вчення відомого американського філософа *Д. Деннета* (нар. 1942), що використовується для пояснення дій суб'єкта за допомогою інтенціональної настанови за допомогою звернення до аналізу переконань ібажань людини, яка здійснює певну дію.

ІНТЕНЦІЯ (лат. *intentio* − прагнення) − у *феноменологічній філософії* поняття, що означає спрямованість свідомості людини на будь-який предмет, в основі якої є бажання, задум; комунікативний намір, щовиявляється у вигляді задуму сформувати висловлювання умежах певного стилю мови, у монологічній чи діалогічній формі. Різновидом **І.** є мовна (комунікативна) – прагнення здійснити мовний акт.

ІНТЕРАКЦІОНІЗМ (англ. *Interaction* − взаємодія) − методологічний підхід, що використовується у філософії *прагматизму*, який дає змогу поєднувати низку різних напрямків суспільних наук, основним виявом якого є символічний **І.**

Зачинателем **І.** став американський філософ *Дж. Г. Мід* (1863–1931), який вказував на наявну в основі взаємодії людей орієнтацію учасників комунікації на думку іншого (інших). Спілкування розглядалось як «обмін символами», за умов необхідностісприймати роль іншого (інших). Становлення соціального індивіда опосередковується мовою, а слова є головним знаряддям стабілізації та об'єктивізації того, що раніше розглядалось як суб'єктивний досвід. Саме словадають людям можливість формувати загальні визначення ситуації, загальне бачення об'єктивної дійсності, що робить можливим систематичні соціальні взаємодії.Ці погляди у подальшому були розвинуті у межах теорії символічного **І.,** який концентрує увагу на аналізі символічних аспектівсоціальних взаємодій. Свого найвищого рівня розвитку концепції символічного **І.** досягли у 70–80-х рр. ХХ ст., коли сформувались такі напрями, як соціальна феноменологія та етнометодологія.

ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНІСТЬ − 1) спільність установок, поглядів, світоглядних орієнтацій як основа соціальної інтеграції; 2) узагальнений досвід, властивість досвіду виходити поза межі суб'єктивних особливостей та особистісних ситуацій; 3) поняття на позначення феноменів, загальнозначущих для багатьох суб'єктів.

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ − термін, введений *Ю. Крістевою* в 1969 р. для визначення спектра міжтекстуальних відносин. Є результатом семіотичного розуміння реальності постструктуралізмом й уваги до Тексту як до соціально-культурного поля. Будь-який текст є завжди складовою частиною широкого культурного тексту. Концентруючи свою увагу на мові як на визначальній точці мислення про суб'єкта, *Крістева* розробляє проблематику діалогічного розуміння *Бахтіна* і пропонує розглядати будь-який текст як відкриту структуру. У тексті завжди присутні посилання, цитати, він існує за рахунок багатьох інших попередніх текстів, не є самостійним. Тут правомірно вести мову не про нівелювання автора як такого, а про зміну якості авторської свідомості. Автор позбавляється автентичної прерогативи і частину своєї авторської істини розчиняє в багаторівневому діалозі «письмен», у т. ч. інтерпретаторів його власного слова.

ІНТРОВЕРТИВНИЙ (лат. *intro* − всередину та *verto* − повертаю) − введене німецьким філософом-психоаналітиком *К. Юнгом* поняття, що позначає психологічну характеристику особистості, спрямовану на широке використання внутрішнього світу думок, переживань, тобто самозаглибленої.

ІНТУЇТИВІЗМ (лат. *intueor* − пильно дивлюсь) − 1) філософсько-методологічний принцип внутрішньої єдності буття і свідомості, який передбачає безпосереднє, позараціональне проникнення в суть речей, реальності, життя; 2) особлива філософська настанова, яка долає розчленування на суб'єкт і об'єкт; 3) особливий напрям філософської думки, характеристика низки філософських систем (зокрема, *А. Бергсона, М. Лоського, С. Франка*), які ґрунтуються на принципі інтуїтивного пізнання реальності. Ця течія філософської думки намагається обґрунтуватиповну автономію філософського знання відносно наукового.

Відправним пунктом всіх міркувань в **І**. є поняття інтуїції, смисл якої суттєво вар'їрується не лише у представників власне **І**., а й в інших філософів, які розглядають проблеми інтуїтивного пізнання. Перші версії **І**. містяться в філософських концепціях Сократа і Платона, в християнстві (має переважно містичне звучання). **І**. протиставляється раціоналістичним версіям філософії XIX − XX ст.; виокремлюються форми *інтелектуальної інтуїції*або «*ідеації*» (*Е. Гуссерль*), *емоціональної інтуїції* (*М. Шелер*), *містичної інтуїції* (*Ж. Марітен*). У філософії життя інтуїція уподібнюється інстинкту, а в психоаналізі розглядається як першооснова творчості. В сучасній філософії **І**. є органічною складовою філософських конструкцій *герменевтики, феноменології, екзистенціалізму, філософської антропології* та інших філософський течій.

ІНТУЇЦІЯ (лат. *intuitio* − споглядання) − психічна властивість людини до мисленневої оцінки наявної ситуації, абстрагуючись від проведення логічного аналізу, яка дає можливість одразу ухвалювати правильне рішення на основі накопиченого емпіричного досвіду, а також під впливом виявів родової та генетичної спадковості. Пізнання на основі **І.** трактується як безпосереднє на відміну від опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення.

У сучасній зарубіжній філософії **І.** розглядається як різновид інстинкту, який безпосередньо визначає форми поведінки організму людини (*А. Бергсон*), або як прихований, підсвідомий першопринцип творчості (*З. Фройд*).

ІОАН ДАМАСКІН (бл. 675 р. − до 750 р.) − візантійський богослов та філософ, один із отців церкви та засновник православного віровчення. Активний противник іконоборства. Прихильник тези про філософію як служницю богослов'я, на основі висновків аристотелівської логіки сформував основи схоластичного методу. У своїйпраці «Джерело знання» викладав основи філософських поглядів Арістотеля («Діалектика»), критикував антихристиянські вчення («Книга про єресі»), систематизував православне віровчення («Точний виклад православної віри»). Зумів узагальнити стародавні й античні уявлення та догми своїх сучасників − християнських богословів. Основним методом пояснення сущого вважав компіляцію («Не люблю нічого свого»).

ІОАН ЗОЛОТОУСТИЙ (347–407) − християнськийархієпископ, один із засновників Константинопольської патріархії, богослов, у католицькій церкві вшановується як один із трьох вселенських святителів та вчителів церкви поруч із *Василем Великим* та *Григорієм Богословом.* Титул «Золотоустий», який офіційно закріплений заним був рішеннями Халкидонського вселенського собору у V ст., отримав за надзвичайне красномовство. Церковно-громадський діяч, погляди та дії якого мали виражений соціальний характер. Розвивав традиції тогочасної християнської схоластики, вважаючи, що церква повинна опікати бідних та закликати державу жити за заповідями Божими.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ (лат. − *irrationalis* − нерозумний, нелогічний) − властивість сучасних філософських концепцій, суть якої полягає у обґрунтуванні неспроможності наукового етапу пізнавальної діяльності людини виявити основні взаємозв'язки та закономірності реального світу, а також абсолютизація значення недоступних для осягнення розумом елементів світогляду (*інтуїція, інстинкт, одкровення, віра* та тощо) у процесі пізнання.

Виражені риси **І.** наявні в таких різновидах сучасних філософських концепцій, як *неотомізм, екзистенціалізм, прагматизм* та *персоналізм,*а

його елементи можна відшукати у позитивістському та неопозитивістському вченні, оскільки саме там формування теорій зводиться до аналітичних та емпіричних міркувань, а філософські оцінки та узагальнення автоматично здійснюються за допомогою сфери ірраціонального.

І. оголошує недоступними об'єктивному раціональному аналізу області істинно творчим ареалом (наприклад, життя, інстинкт, воля, душа) та протиставляє їх механіцизму мертвої природи та абсолютного духа («життєвий порив» *А. Бергсона*), «воля до влади» *Ф. Ніцше*, «переживання» *В. Дільтея* та ін.).

Із розвитком філософських систем *структуралізму* та *постструктуралізму* видозмінюється тлумачення **І.**, аналізуються позасвідомі структури соціальності та їх дискурсивна фіксація, які уподібнюються до мовних комплексів та механізмів з подальшим аналізом за допомогою лінгвіністичних методик та методологій (використання елементів структурної лінгвістики та теорії інформації *К. Леві-Стросом*, висновки *М. Фуко*, аналіз підсвідомого *Ж. Лаканом*).

ІСТИНА − поняття, яке позначає якісну характеристику процесу мислення, що фіксує пізнавану дійсність такою, якою вона є насправді; характеристика знання з боку його співвіднесення як з матеріальним світом, так і з областю ідеального. **І.** слід розрізняти від достовірності − характеристики знання з точки зору його обгрунтованості, доказовості. Автором класичної концепції **І**. є *Арістотель*, згідно з яким **І**. є відповідність нашого знання дійсності (так зв. теорія кореспонденції, або теорії «відповідності). У межах концепції *Арістотеля* залежно від того, як ця відповідність розуміється, виникають різноманітні теорії **І**. До прибічників теорії кореспонденції відносять *Фр. Бекона*, більшість французьких філософів-просвітників, Л. Фойєрбаха, представників марксистської філософії.

У посткласичних філософських системах **І.** трактується як відповідність мислення відчуттям (*Б. Рассел*), збіг ідей та вчинків зпрагненнями особистості (інструменталізм *Дж. Джеймса*), специфічна відповідність відчуттів (позитивізм *Е. Маха* та *Р. Авенаріуса*), послідовний зв'язок даних науки та чуттєвого досвіду (неопозитивізм *М. Шліка* та*О. Нейрата*), реалізацію ідеї постійного повернення до переоцінки цінностей (*Ф. Ніцше*), вияв свободи (екзистенціалізм *Ж.-П. Сартра*), певний ідеальний об'єкт (неотомізм *Ж. Марітена*, філософія *Н. Гартмана*). У філософській системі постмодернізму, де пізнання специфічно розглядається як приречений на невдачу процес, **І.** тлумачиться якрізновид ілюзії або симулякр (*Ж. Дерріда, Ж. Дельоз*).

Для посткласичної філософії властиві такі різновидності теорії **І.**:а) семантична, що виходить із потреби побудови метатеорії, яка

повинна визначати умови розуміння **І.** для основної теорії (*А. Тарський*);б) конвеціональна, в якій **і**. трактується як результат домовленостей (*Т. Кун*);в) когерентна, яка ґрунтується на вченні про несуперечливе повідомлення, а **І.** є властивістю узгодженості знання (*Р. Авенаріус, Е. Мах*);г) прагматична, що ввважає істинним лише те повідомлення, що сприяє досягненню успіху (*Ч. Пірс*).

ІСТОРИЗМ (грец. *historia* − розповідь про минулі події) − принцип трактування світу, природних та соціально-культурних явищ у динаміці їх змін, становлення у часі, закономірному розвитку, що передбачає аналіз об’єктів дослідження у зв’язку з конкретно-історичними умовами їх існування.

Й

ЙОГА − 1) філософська езотерична традиція Індії, започаткована прибл. у V ст. до н. е. і пов’язана з основоположними принципами філософії школи санкхья; 2) сукупність різноманітних духовно-психічних і фізичних практик досягнення «просвітлених» станів свідомості, що вироблені в різних напрямах індуїзму та буддизму.

К

КАМЮ (франц. Camus) *Альбер* (1913–1960) – франц. письменник та філософ-екзистенціаліст. Народився у 1913 р. в Алжирі. Вивчав філософію в Алжирському університеті (1932–1937). На старших курсах університету зацікавився соціалістичними ідеями, вступив до Французької комуністичної партії (1935), але був виключений з її лав за звинувачення у «троцкізмі». У 1936 р. створив самодіяльний театр, організовував постановки п’єс, грав у виставах.

Після завершення робіт про Августина Аврелія та античного філософа Плотіна у 1936 р. отримав диплом магістра філософії. Згодом очолював Алжирський будинок культури, був редактором журналу (1938), розпочав літературну діяльність. Переїхав у Париж (1940), де працював у пресі, опублікував свої перші художні твори. Вступив до лав Руху Опору, став редактором підпільної газети «Битва» («Le Comat»), з 1943 р. почав співпрацювати з видавництвом «Галлімар», зустрічається та товаришує з *Ж.-П. Сартром*, бере участь у постановці його п’єс.

Після Другої світової війни завершив співпрацю із ліворадикальним рухом та став незалежним журналістом − писав публіцистичні статті для різних видань. У 50-х рр. ХХ ст. активно займався театральною діяльністю, ставив свої п’єси, провадив активну театральну діяльність. Лауреат

Нобелівської премії в галузі літератури (1957).Сам **К.** не вважав себе філософом, а надто екзистенціалістом, але роботи представників цього філософського напряму мали надзвичайний вплив на його творчість.

Творець «абсурдного» вчення про *відчуженість* людини у світі, пропагандист безсенсовності та безнадійності людини, які слід сприймати на віру. У філософських поглядах перейшов від *«філософії абсурду»* до моралістичного гуманізму. Трагічне переживання проповідуваної ним *«смерті бога»* трактується як втрата сенсу буття у житті людини. Для **К**. властива *аскетична епістемологія* − проповідь прагнення до наперед неосяжної для остаточної істини благодаті. Мислиме розглядається як вічне, суперечливе, реальне «творіння». Проповідував ідею неминучої смерті, *«абсурду»* як істини людського існування (екзистенції) на землі.

У своїх художніх творах пробуджував у душі людини мужність до життя. Сізіф у філософії **К**. − це символ людського життя, що переобтяжене труднощами.

Загинув вавтомобільній катастрофі 4 січня 1960 року.

Основні літературні та художні твори: «Сторонній» (1932), «Міф про Сізіфа» (1942), «Чума» (1947), «Бунтівна людина» (1951), «Шведські доповіді» (1958).

КАНТ (нім. *Kant*) *Іммануїл* (1724–1804) – нім. філософ і природодослідник, з праць якого започатковується нім. трансцендентально-критична філософія. Ідеї **К**. представляють собою поворотний пункт в розвитку філософії, вони знаменують початок так зв. «другого антропологічного повороту» в філософії (*авторство першого приписують Сократу*). Все життя **К.** було пов’язане з Кенігсбергом (нині *Калінінград*), де він народився, закінчив університет (1745), став доцентом (1755–1770), професорм (1770–1796) і був похований. У творчості **К**. прийнято виділяти два періоди: «*докритичний*» (з 1746 р. до 1770 р.) і «*критичний*» (1770–1797). У «докритичний» період **К**. виступав як емпірик, займався переважно питаннями природознавства. Він висунув гіпотезу (*пізніше розроблену Лапласом*) про виникнення Сонячної системи з туманності, що обертається; вивчав взаємозв’язок приливів й обертань Землі; розробив систему класифікації тваринного світу; висунув гіпотезу природної історії людських рас та ін. ідеї. У «критичний» період **К**. поставив перед собою завдання визначити межі пізнання, перевірити й оцінити пізнавальне значення принципів знання. Всупереч традиційним поглядам на пізнання в філософії того часу, він доходить висновку, за яким все знання неоднорідне: є різні об’єкти пізнання, яким відповідають різні типи пізнавальної діяльності, котрі не зводяться один до одного. Існують також духовні здібності, які не зводяться до пізнання. Саме пізнання не є ні пасивним відображенням

природи, як схильні вважати емпірики, ні спогляданням вроджених ідей, на чому наполягають раціоналісти. **К.** шукає «третій» шлях у дискусіях емпіриків й раціоналістів, почуттів і розуму. Філософ стверджує: думки первісно «заряджені» чуттєвістю, а чуттєвість «завантажена» позачуттєвими структурами. **К**. розрізняє світ, який не залежить від наших відчуттів і мислення, – світ «речей в собі». Для теоретичного пізнання світ «речей в собі» закритий. Однак існує світ феноменів, які дані нам у відчуттях і які осмислюються розсудком. Людська здатність пізнання феноменів безмежна. Тим самим **К.** здійснив своєрідний «коперніканський переворот» у філософії.

Стан людського розуму, з якого неминуче починається будь-яке пізнання, **К**. називає *апріорним знанням* (від лат. *a priori* – той, що йде попереду); воно передує досвіду, незалежне від досвіду. Апріорне знання не існує саме по собі, це не «вроджена ідея», воно лише «оформляє» чуттєвий матеріал, а тому відрізняється від *апостеріорного* (від лат. апостеріорі – із наступного), тобто від знань, одержаних досвідом. Останнє також не існує в чистому виді. Світ явищ, феноменів – не хаос, він упорядкований за допомогою всезагальних і необхідних форм чуттєвого споглядання і категорій розсудку. Характеризуючи взаємовідношення нашого досвіду зі світом «речей в собі», **К**. послуговується поняттями «трансцендентний» і «трансцендентальний». «Трансцендентальний» в розумінні **К**. – це той, що відноситься до пізнання, яке цікавиться не стільки предметами, скільки видами нашого пізнання предметів, оскільки це пізнання можливо апріорі. «Трансцендентальний» – те, що виходить за межі емпірії та організує емпіричний досвід за допомогою апріорних форм. «Трансцендентний» означає те, що виходить за межі будь-якого можливого досвіду; те, що знаходиться поза межами теоретичного пізнання; це предмет не стільки знання, скільки віри. Синтез чуттєвості і розсудку здійснюється за допомогою особливої здібності – сили уявлення. Процес пізнання для **К**. – не відтворення «речі в собі», а конструювання світу явищ: «розсудок не черпає свої закони (*a priori*) із природи, а приписує їй». **К**. прагнув виявити особливості різних видів пізнання, які лежать в основі різних наук. **К**. виділяв у всіх речах дві сторони – *феномени*, або «речі-для-нас», і *ноумени*, або «речі-в-собі». Феномени є відображенням речей у нашому чуттєвому сприйнятті, і в цьому смислі вони пізнаванні – адже ми безпосередньо знаємо свої відчуття. Чуттєве споглядання – це початок всілякого пізнання. А ноумени – це речі, як вони існують безвідносно наших почуттів. Згідно **К**., ноумени недосяжні не лише почуттями, а й розумом, оскільки за межами чуттєвого сприйняття будь-яке пізнання безсильне. Ноумени нічого не дають для пізнання «речей-в-собі», про-

те дозволяють про них мислити як про умоспоглядальні. При спробах пізнати ноумени розум крок за кроком «занурюється в темряву і впадає в суперечності» – так зв. *антиномії (суперечності закону самому собі)*. При розгляді апріорного знання **К**. вирізняє чотири антиномії чистого розуму: світ не має початку і кінця – світ має початок у часі і обмежений у просторі; є деякі схожі першопричини – і таких не існує; у світі все відбувається за законами причинності – існує вільна причинність, свобода; існує якась необхідна (абсолютна) Суть (Бог) – і такої суті не існує. Кожна антиномія складається із тези і антитези. За **К**., ні шляхом логічних міркувань, а надто дослідним шляхом не можна спростувати ні тезу, ні антитезу. Можна прийняти «на віру» те чи інше положення, розум тут безпорадний. Цей висновок часто розглядають як агностичну тенденцію в кантівській філософії.

Не знаходячи вирішення проблеми зв'язку духа і матерії у сфері «*чистого*» (*теоретичного*) розуму, **К**. покладає надії на *розум практичний*, в якому на першому місці стоїть не інтелект, а воля; обґрунтовує його пріоритетність над теоретичним розумом. Здатність судження розкривається у способі життя людини, її вчинках, життєвій позиції, тобто в формі практичного розуму. Знання тільки тоді має цінність, коли допомагає людині стати людянішою, реалізувати ідею добра. До практичного філософування (у широкому смислі) він відносить етику, вчення про державу і право, філософію історії і релігії, антропологію. **К.** проголосив свободу доводом існування морального закону. Моральний закон виражається у формі *категоричного імперативу* – формально внутрішнього повеління, вимоги якого носять безумовний, обов'язковий для всіх характер. Обовязок, а не будь-який інший мотив, надає вчинку морального характеру. Водночас моральний тільки той вчинок, у якому людина вільно вибирає дотримання обовязку. Сформульований **К**. моральний закон – категоричний імператив – стверджує: «Роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі кожного іншого, так, як до мети, і ніколи не ставився би до неї тільки як до засобу».

Ідеї **К**. вплинули на подальший розвиток філософії. Вони безпосередньо отримали розвиток у філософії кінця XIX – першій третині XX ст. – *неокантіанстві*. Вважається, що на основі відповідей на питання, поставлені **К**., сформувалась вся сучасна філософія: *позитивізм, феноменологія, екзистенціалізм*.

Основні праці: «Думки про істину оцінку живих сил» (1749), «Всезагальна природна історія и теорія неба» (1755), «Про форми і принципи світу, який сприймається чуттями та умоспоглядається» (1770), «Критика чистого розуму» (1781), «Пролегомени до будь-якої

майбутньої метафізики» (1783), «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво» (1784), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790), «Релігія лише в межах розуму» (1793), «Антропологія» (1798).

КАРМА − в індійській релігії та філософії − сукупна містична енергія усіх вчинків, слів і думок людини, що визначає її долю, а також форми і види наступних народжень; закон моральної відплати як сутність причиново-наслідкового зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім буттям живих істот.

КАРНАП (нім. Carnap) *Рудольф* (1891–1970) − німецько-американський філософ та вчений, представник логічного позитивізму та філософії науки. Народився у м. Вупперталь (Німеччина). Після закінчення гімназії вивчав філософію, фізику та математику у Йєнському та Фрайбурзькому університетах (1910–1914). Особливу зацікавленість викликали у нього філософські праці *І. Канта*, а вплив на становлення його філософських поглядів мав відомий німецький математик та логік *Г. Фреге*. Учасник Першої світової війни, після завершення якої вивчає теорію відносності у Берлінському університеті під керівництвом *А. Ейнштейна* захищає докторську дисертацію (1921).

У роботі «Логічна структура світу» (1928) розглядає суть основних наукових термінів. Спираючись на висновки *Л. Вітгенштейна* та *Б. Рассела*, аналіз структури природничо-наукового знання, ґрунтованого на уточненні основних наукових понять за допомогою висновків математичної логіки, вважає основним предметом філософії науки.

Викладав у Віденському (1926–1931) та Празькому німецькому університеті (Чехословаччина) (1931–1935). Висунув низку радикальних неопозитивістських концепцій (*фізикалізм* та ін.) та заперечував світоглядний характер філософії. У праці «Логічний синтаксис мови» (1934) відстоював тезу про те, що логіка науки є аналізом синтаксичних зв'язків між реченнями, поняттями та теоріями, заперечуючи можливість наукового обговорення питань, які стосуються сутності предметів та явищ у їх відношеннях до речень наукової мови. Розвивав теорію логічного синтаксису, формував мову розширеного обчислення предикатів з рівністю та відповідно до правил індукції, яку розглядав як апарат для логічного аналізу науки.

Суть філософського знання зводив до т. зв. *«логіки науки»,* висновки якої характеризувались як єдиний правомірний спосіб роз'яснити та проаналізувати мову конкретної науки. Судження розглядав тавтологічні (виявлені у логічних математичних системах), наукові (зафіксовані у вірно зрозумілій філософії) або абсурдні (виявлені у неверифікованих концепціях традиційної філософії). Творчий аналіз

наукової, логічної та математичної мови розглядав як єдино можливий для подолання недосконалостей і неточностей, що трапляються у повсякденному мовленні людини.

За допомогою американських філософів *Ч. Морріса* та *У. Куайна* переїжджає у США (1935), отримує американське громадянство (1941). Викладає у Чиказькому (1936–1952), Гарвардському (1952–1954) та Каліфорнійському (1954–1962) університетах. Працює у Прінстонському інституті спеціальних досліджень.

У роботах «Вступ до семантики» (1942), «Формалізація логіки» (1943), «Розуміння і потреба» (1947) формує принципи «уніфікованої мови науки», доходить висновку про недостатність синтаксичного підходу у пізнанні та необхідність застосування висновків семантики для виявлення відношення між мовою та описуваною нею областю предметів. На основі своєї семантичної теорії формував індуктивну логіку як ймовірнісну, розвивав формалізовану теорію індуктивних умовиводів (зокрема, висновків за аналогією), розробляв теорію семантичної інформації.Автор робіт із семантичної інтерпретації та квантизації модальної логіки, деякі результати, отримані у його наукових дослідженнях, були використані в роботах у галузі кібернетики.

КАССІРЕР (нім. Cassirer) *Ернст* (1874–1945) − німецько-американський філософ і культуролог, представник марбурзької неокантіанської філософської школи.Народився у м. Бреслау (нині Вроцлав) у сім'ї купця єврейського походження. Навчався в університетах Берліна, Лейпціга, Гейдельберга, Мюнхена та Магбурга (Німеччина). Професор (1919–1933) та ректор (1930–1933) Гамбурзького університету. Емігрував у Великобританію (1933), викладав у Оксфорді. Пізніше працював у Гетерборзі (Швеція) (1935–1941). З 1941 р. проживав у США, викладав у Єльському та Колумбійському університетах (1941–1944).

На початку своєї філософської діяльності займався філософськими проблемами природознавства, розробляв теорію понять або функцій, після 1920 р. формував оригінальну філософію культури. Слідом за *Г. Когеном* та *П. Наторпом* видаляє з кантівської системи поняття «речі у собі» як одного з двох факторів, що створюють світ «досвіду». Простір та час у його висновках не трактувались як результати споглядання, а як поняття. Замість кантівських двох світів вводить один світ − «світ культури».

Суб'єктивні ідеї називає «символічними функціями», які за допомогою своїх принципів формують світ, представляють найвищі цінності, пов'язані з «божественним» у людині. Різноманітні сфери культури, названі *«символічними формами»* (мова, міф, релігія, мистецтво, наука) розглядались як самостійні утворення, а філософія культури

визначає ідеалістичне розуміння людини як «тварини, що створює символи». Автор історико-філософських робіт про *Г. Лейбніца, Р. Декарта, І. Канта*, філософію Відродження, доби Просвітництва, атакож робіт про *Й. В. Гете*.

КАТЕГОРІЇ − універсальні форми мислення й свідомості, які відображаютьнайзагальніші (фундаментальні) ракурси буття йпізнання, найістотніші властивості, зв'язки, відношення предметів, явищ об'єктивного світу; є родовими поняттями для конкретно-наукових (видових) понять (напр.: буття, причина, закон, розвиток, свідомість, істина тощо); специфічні форми філософсько-світоглядного освоєння дійсності.

КАУЗАЛЬНІСТЬ − 1) форма зв'язку явищ і процесів, коли існування кожного з них обумовлене (спричинене) іншим: 2) принцип пізнання і пояснення, згідно з яким усі явища і процеси розглядаються як сполучені причиново-наслідковими зв'язками.

КІЛЬКІСТЬ − філософська категорія для позначення просторово-часових властивостей предметів та явищ об'єктивної дійсності, що виявляються у їх взаємодії з іншими предметами та явищами. Інколи категорія **К.** використовується у парі з категорією «*якість*». **К**. указує на деякі визначені характерні риси речей, зокрема такі, як міра, вага, число, обсяг, темпи проходження тих чи інших процесів, ступінь розвитку тих або інших якостей і т. ін. Важливою ознакою **К**. є однорідність (подібність)частин або предметів. Самі відмінностіміж подібними предметами мають кількісний характер. Накопичення таких кількісних змін часто веде до заміни вже самої якості і, нарешті, природи або способу буття самого предмета.

«КІНЕЦЬ ІСТОРІЇ» − твердження американського філософа *Ф. Фукуями*, висловлене в однойменній статті наприкінці 80-х рр. XX ст. стосовно особливостей завершення специфічної епохи розвитку людської цивілізації, що характеризувалась домінуванням тоталітарних соціально-політичних систем, і замінив новий ліберальний суспільний порядок. Основними викликами минулого століття *Ф. Фукуяма* вважає фашизм та комунізм. Послідовники першого апелювали до політичної слабкості Заходу, морального упадку, втрати єдності ліберальних суспільств, акцентуючи на необхідності формування могутньої держави. А комунізм, будучи альтернативою лібералізму, своєю чергою апелює до проблем суперечності праці та капіталу. Але і фашизм, і комунізм у XX ст. були подолані − успішним завершенням Другої світової війни та реальними змінами у західному суспільстві та відходом класового питання на другий план.

КЛИМЕНТ АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ (Clemens Alexandrinus) *Тіт Флавій* (бл. 150 − до 215) − християнський філософ та богослов.

Після численних мандрівок оселився в Александрії, викладав у катехитичній школі, де серед його учнів був відомий теолог *Оріген*. Під час гоніння на християн римського імператора *Севера* (202–203) змушений був покинути місто, а подальша доля його невідома.

Знаходився під впливом філософських поглядів *Платона*, стоїків, *Філона Александрійського*, захищав християнську теологію та гностицизм. Уважав, що істинна філософія навчає про Бога та людину, про те, як людині повернутись до Бога. Всюди та у всьому вбачав божественний логос, який під впливом*Філона Александрійського* трактував як закон. Вважав, що віра та розум не є взаємосуперечливими, вони не тільки не взаємозаперечують, але й взаємодоповнюють себе. У розумінні взаємовідносин віри та розуму розпочав потужну традицію, продовжену згодом *Августином Блаженним, Томою Аквінським* та *Ансельмом Кентерберійським*.

КОЛЛІНГВУД (англ. Collingwood) *Робін Джордж* (1889–1943) − британський історик та філософ-неогегельянець. Народився у сім'ї відомого вченого, академіка *В. Г. Коллінгвуда*. Навчався в Оксфордському університеті, після закінчення якого викладав там історію та філософію, професор (з 1935 р.). Філософські погляди **К.** сформувалися під впливом робіт відомого вченого *Б. Кроче* (1866–1952). Особливо досліджував історичну проблематику. Вирізняв спільний предмет філософії та історії − мислення. Сформована ним *ієрархія форм духовної активності,* до яких відносив мистецтво, релігію, науку, історію та філософію, ґрунтувалась на уявленнях, символізації та абстракції. У своїх філософських творах відстоював традиції об'єктивного ідеалізму *Платона* та *Г. Гегеля*.

КОМПЕНСАЦІЯ (грец. *compensare* − відшкодовувати) − поняття індивідуальної психології *А. Адлера* (1870–1937), що відображає прагнення людини вичленити із свідомості комплекс неповноцінності за рахунок цілеспрямованого розвитку фізичних та психічних функцій, які призводять до переживання почуття адекватності; спеціальний механізм, який сприяє розвитку людських якостей, до яких вчений відносив почуття спільності, що визначає напрям життя, почуття неповноцінності та прагнення до панування, що виступають своєрідними носіями енергії, яка необхідна для розвитку особистості, водночас будучи стимулами для індивідуального розвитку і для суспільства загалом. *А. Адлер* вирізняв чотири види **К.:** а) неповну, б) повну, в) надкомпенсацію та г) удавану. Поєднання цих видів дало можливість сформулювати одну із перших типологій формування особистості дитини. Теорія *А. Адлера* стала своєрідною антитезою фройдівської концепції людини та спричинила значний вплив на психотерапію та психологію особистості.

КОМУНІКАЦІЯ (лат. *communication*– повідомлення, передача) − спілкування, обмін думками, передання певного змісту від людини до людини. Прийнято розрізняти такі види **К.**: а) у широкому сенсі як одну із основ людської життєдіяльності та багатоманітність форм мовної діяльності людини, що не обов'язково передбачають наявність змістовно-смислового плану; б) інформаційний обмін у технологічно організованих системах, що досліджується сучасною футурологією;) мислекомунікацію як інтелектуальний процес, що пов'язаний із певними соціальними ситуаціями, і якому властивий витриманий ідеально-змістовний план; г) екзистенціальну як акт виявлення Я в Іншому.

У філософських системах ХХ ст. питання **К.** актуалізуються через процеси технологізації та автоматизації людської діяльності, яка призводить до вивільнення індивіда та переносить увагу суспільства зпроцесів виробництва на процеси управління, в яких спілкуванню відводиться основна роль.

У філософських дослідженнях помітнішим стає поворот до дійсності мови, досліджуються мовні та знакові системи на рівні логіки (*Б. Рассел, Л. Вітгенштайн*), лінгвістики (*Ф. де Соссюр*), семіотики (*Ч. Морріс*). Наприклад, *Л. Вітгенштайн* розглядав **К.** як комплекс *мовних ігор*, які мають свої семантико-прагматичні правила та свої принципові обмеження. Філософські концепції *постмодернізму* акцентують на **К**. як на процесі, що повинен сприяти переправленню від одного до іншого суб'єкта тотожності певного позначеного об'єкта, певного смислу або концепту.

КОМУНІТАРИЗМ (англ. *community* − спільнота) − напрям усучасній соціальній філософії, що виник у 90-х рр. ХХ ст. у США, який є основою ідеології соціально-політичного руху на захист інтересів соціальних співтовариств у їх відносинах із державою та бізнесом, основним елементом якого є твердження про народження та існування людей у певних соціальних спільнотах, які функціонують завдяки виробленим у їх надрах моральним цінностям, а також сформований на цих засадах соціально-політичний рух, що відстоює інтереси соціальних спільнот у їх відношеннях із державою та бізнесом. Найпопулярнішим елементом теорії **К.** є ідея трисекторної моделі суспільства, яка реалізує тезу про партнерський баланс між державою, ринком та соціальними співтовариствами.

Витоки **К.** сягають висновків античної філософії (Аристотель), релігійно-філософських уявлень про суспільство старо − та новозавітної літератури, філософських ідей доступного знання періоду Просвітництва, черпають із висновків соціальних теорій Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Дж. Дьюї, Д. Белла, Х. Патнема. Певне значення для ста-

новлення сучасного **К.** мала у комунітарна філософія М. Бубера (фундаментальність відношень «Я –Ти»).

Сучасний **К.** на відміну від попередніх подібних соціально-філософських концепцій, що ґрунтувались на протиставленні індивідуальної свободи та соціальних зобов'язань, характеризується пошуком гнучких форм балансу між особою та суспільством, між автономією й інтересами суспільства, між загальним благом і свободою, між правами та обов'язками, виявляє себе як конструктивна опозиція індивідуалістському ринково-демократичному лібералізму та традиціоналістському авторитаризму.

КОНЕЧНЕ – філософська категорія для позначення предметів та явищ, що обмежені у своєму існуванні та зумовлені іншими предметами і явищами.

КОНКРЕТНЕ − реально існуючий предмет, цілісне утворення, що виявляється завдяки внутрішній суттєвій єдності всіх своїх сторін.

КОНСЕНСУС − 1) поняття практичної філософії та конфліктології, досягнення балансу інтересів на ґрунті загального порозуміння щодо основних цінностей; 2) у філософії науки − погодження наукового співтовариства щодо інтерпретації тих чи інших концептуальних положень або емпіричних даних.

КОНСЕРВАТИЗМ − 1) в широкому сенсі − прихильність до традиційного, ортодоксального, успадкованих традицій і порядків; несприйняття інновацій і змін в суспільному житті, науці, мистецтві тощо; 2) політична філософія та ідеологія, що вимагає збереження традиційних цінностей, інститутів, соціальних практик, релігійних доктрин.

КОНСТРУКТИВІЗМ − течія сучасної філософії науки, епістемології, логіки та математики, відповідно до якої пізнавальна діяльність суб'єкта є не пасивним відображенням світу, але активним конструюванням його моделей та їх інтерпретації; формується в 70-80-х рр. XX ст.

КОНСТРУКТИВІСТСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРАВА − система доводів філософсько-правової теорії американського філософа та правника*Р. Дворкіна* (1931–2013),що виходить із розуміння права як «інтерпретуючого», посилається на висновки інституціональної історії правової системи, а також ґрунтується на політичній легітимізації конкретної правової традиції, яка втілена у доступному матеріалі, взятому із минулого досвіду. Саме це і трактується у висновках вченого як моральні принципи правової системи («право як чесність» або «цілісність»), а право таморaль пов'язані між собою (на відміну від позитивістської байдужості до моралі), але епістемічно, подібно до їх зв'язку у концепціях «природного права».

КОНФУЦІЙ (латинізована форма імені *Кун Фу-цзи*) (551/550 – 449 до н. е.) – видатний китайський філософ, творець однієї з перших зрілих філософських концепцій і засновник конфуціанства – ідейної течії, що проіснувала понад двох тисячоліть. Походив з сім'ї, що належала до бічної гілки колись відомого, але збіднілого роду. Займався самоосвітою, прагнув знайти використання на державній службі. 13 років мандрував, пропагуючи своє вчення. Займався редагуванням творів давнини «Ши цзин», «Шу цзин», «Юе цзин», «Лі цзи», розвивав своє вчення, передавав його учням. **К**. приписується складання першого історичного літопису «Чунь цю» («Весни та осені»). Погляди **К.** в основному автентично викладені в зібрані «Лунь юй» («Бесіди та судження») – запис висловлювань мислителя та його учнів.

Вчення **К**. було відповіддю на кризу традиційної ідеології, центральною темою якої були відносини правителя – «вана» і Неба як джерела благодаті – магічної сили «дє», завдяки котрій «ван» («Син Неба») упорядковував «Піднебесну» (суспільство). Спираючись на давні традиції, **К**. розробив концепцію ідеальної людини, якій притаманні гуманність, почуття обов'язку, повага до старших, любов до людей, скромність, справедливість, стриманість тощо. Проповідуючи ідеальні стосунки між людьми, в сім'ї та в державі, **К.** виступав за чіткий ієрархічний розподіл обов'язків між членами суспільства. Звідси його теорія «виправлення імен» – встановлення відповідності між іменем і дійсністю: «син повинен бути сином, батько – батьком, підлеглий – підлеглим і правитель – правителем». Поняття «жень» – гуманність означає вибудовування відносин між людьми у суспільстві в дусі солідарності, аналогічно родинній близькості членів сім'ї. Правильна поведінка передбачає постійний самоконтроль і самообмеження, підпорядкування культурній нормі, без якої неможлива усталена соціальність. Конфуціанство вважало основою соціального устрою моральне самовдосконалення індивіда й дотримання норм етикету, проголошувало владу правителя священною, а метою державного управління – інтереси народу. Конфуціанство має деякі риси, спільні з релігією – культ предків, ритуали, жертвопринесення. Вчення **К**. просякнуто духом збереження традицій.

Знайдене **К**. поєднання традиціоналізму з імперативами особистої відповідальності кожного за стан справ у Піднебесній в історичній перспективі виявило свою виняткову продуктивність. З II ст. до н. е. і до XX ст. конфуціанство було офіційною державною ідеологією Китаю, фактично стало основою специфічно-китайського способу життя, багато в чому сформувало унікальні риси китайської цивілізації. У різний час конфуціанство поширювалося в Японії, В'єтнамі, Кореї. З 80-х рр. XX ст. інтерес до ідей конфуціантської етики, принципів органгізації державного

управління зростає. Нині позиції конфуціанства дещо послабли під тиском європейських філософських ідей.

КОНЦЕПТ − 1) у середньовічній філософії − акт «схоплення», осягнення смислу речі (проблеми) в мовленні, висловлене розуміння сутності речі (орієнтоване на слухача, читача); синтез пам'яті, уявлення і судження; 2) поняття, зміст поняття, смислове значення імені.

КОНЦЕПЦІЯ (лат. *conceptus − думка, поняття; сопсерсіо*– розуміння) − 1) одна з форм наукового знання (поряд з ідеями, теоріями та ін.); 2) певний спосіб розуміння та трактування реального світу; 3) провідний замисел, конструктивий принцип, основна ідея художнього, технічного та інших видів діяльності. Інколи терміном «К.» користуються тоді, коли хочуть виразити думку про неусталеність знання, його гіпотетичність. Включення **К**. в сферу філософсько-методологічного аналізу збагатило уявлення про можливості наукового знання в ході його розвитку, а також практичного застосування.

КОНЦЕПЦІЯ «ВИКЛИКУ − І − ВІДПОВІДІ» − елемент теорії цивілізації відомого британського історика та філософа *А. Дж. Тойнбі* (1889–1975), який розкриває механізм зміни цивілізацій на основі суб'єктно-об'єктної взаємодії структурних частин соціального. «Виклик» тлумачиться як різка зміна умов життя суспільства, в межах якої виникають складнощі, а людська свідомість не може дати цьому адекватної «відповіді». Якщо не помічати «виклику», то культура і суспільство будуть рухатись до прірви та загибелі. Тільки там, де розум людей збуджується у напрямку пошуку виходу та нових форм виживання, формуються умови для зародження цивілізації більш високого рівня розвитку.

КОРДОЦЕНТРИЗМ − 1) філософсько-світоглядний принцип домінації емоцій, почуттів, ірраціональних сердечних потягів над логіко-дискурсивним мисленням; 2) «філософія серця» як антропологічна й гносеологічна парадигма української філософії та менталітету (*Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Куліш, П. Юркевич* та ін.).

КОСМІЗМ–1) філософський принцип осмислення Всесвіту як складного, структурно-организованого цілого, що перебуває в процесі розвитку (еволюції); 2) умовна назва філософських учень, які обґрунтовують ідею взаємовпливу космосу і людини (людства).

КОСМОЛОГІЯ − 1) в античній філософія − вчення про Космос як ціле, його структуру і принципи існування; 2) теологічна дисципліна, що систематизує та витлумачує вчення Церкви про виникнення і будову Всесвіту; 3) розділ астрономії, що вивчає загальні закономірності будови, походження та еволюції Всесвіту.

КОСМОС − категорія давньогрецької філософії і культури, що відобразила уявлення про світ як замкнений, упорядкований, сповне-

ний краси і гармонії; встановлений богами довершений порядок на противагу хаосу; 2) Всесвіт як єдине, структурно організоване ціле.

КОТЕРМАК (ДРОГОБИЧ) *Юрій* (бл. 1450 − 1494) − відомий українськийвчений, астроном, астролог та філософ, перший український доктормедицини, автор першого українського друкованого (латинською мовою) твору, представник культуридоби Відродження, ректор Болонського та професор Краківського університету, в якому його лекції слухав *М. Коперник*. У трактаті «Прогностична оцінка поточного 1483 року» висловив впевненість у пізнавальних здібностях людського розуму, завдяки якому як головному критерію істинності можна осягнути світ. Пропагував неоплатонівську ідею космічної любові, якою сповнений Всесвіт.

КРЕАЦІОНІЗМ − релігійне вчення та філософсько-теїстична концепція створення світу Богом із нічого, творчим надприродним актом і згідно Свого задуму; притаманне монотеїстичним релігіям (юдаїзму, християнству, ісламу).

КРИТЕРІЙ ІСТИНИ − спосіб доведення достовірності людських знань. Основним критерієм істини є практика.

КРИТЕРІЙ ІСТИННОСТІ ПРАГМАТИСТСЬКИЙ − твердження *В. Джеймса* (1842–1910) про те, що основним визначником істинності людських знань є те, що відповідає практичній успішності дій людини і суспільства. Ідеї, теорії та судження повинні, на його думку, мати практичні наслідки, в іншому разі їх взагалі не слід брати до уваги. Істина − це різновид корисного, а не відмінна від нього та підпорядкована йому категорія. Істинним у цій філософській концепції вважалось все те, що є корисним у межах переконань людини. Оскільки корисні практичні наслідки можуть існувати лише у майбутньому, говорити про істинність ідеї до виникнення цих наслідків не можна. Ідея сама собою просто є, вона або істинна, або хибна, але може стати істинною лише у процесі її застосування, у процесі перевірки.

КРИТИЧНИЙ РАЦІОНАЛІЗМ − напрям західної (переважно англо-американської та німецької) філософії XX ст., стрижнем якого є ідея раціональності як домінуючої цінності; методологічна програма демаркації сфери раціонального (науки) від ірраціоналізму та демагогії (псевдонауки, метафізики, ідеології тощо); обґрунтуваннягіпотетико-дедуктивної моделі наукового дослідження.

КРІСТЕВА (болг. Кръстева) *Юлія* (нар. 1941 р.) − французька вчена болгарського походження, дослідник літератури, мови, психоаналітик, письменниця, семіотик і філософ. Дружина відомого французького філософа *Ф. Соллерса*. Народилась у м. Слівен (Болгарія). З 1965 р. проживає у Франції. Представниця філософії пост структуралі-

зму, учениця *Р. Барта*. У1965 р. приєдналась до групи вчених відомої під назвою «Тел-Квел», зацікавилась проблемами філософії мови, піблікувала свої праці у паризькому виданні «Критика» (1967), членом редколегії якого стала (1970). Відвідувала семінари відомого французького філософа Ж. Лакана. У 1974 році захистила докторську дисертацію. Очолила кафедру лінгвістики у Паризькому університеті, викладала у Колумбійському університеті у США.

Характерна ознака філософських досліджень –поєднання висновків філософії з результатами наукових досліджень у сфері лінгвістики, психоаналізу, семіотики тощо. Розробляє питання семіотичного аналізу, який застосовує до розгляду особливостей формування культурних феноменів. Позначаючи процес перетину та взаємовпливів текстів у окремо взятих текстах, формує філософське поняття *інтертекстуальності,* а текст розуміє як матеріальний продукт культури людської цивілізації.

КРОНЕР (Kroner) *Ріхард* (1884−1974) − нім. філософ. Асистент, потім доцент і професор університетів Фрайбурга (1919‒24), Дрездена (1924-29), Кіля (1929−1934), Франкфурта-на-Майні (1934−1935). У 1910 р. разом із *Г. Мелісом* та російськими філософами *Ф. Степуном* і *С. Гессеном* заснував міжнародний філософський журнал «Логос» і до 1933 р. був редактором його нім. видання. Позбавлений права викладання (1935), переїхав до Англії (працював в Оксфордському університеті), в 1940 р. − до Канади, а згодом до США (1949−1952 − професор філософії релігії в Об’єднаній теологічній семінарії, Нью-Йорк, з 1953 − в Темпльському університеті, Філадельфія). Еволюція філософських поглядів **К.** пройшла три етапи.

Починав як учень *Г. Ріккерта,* від якого успадкував інтерес до проблеми цінностей. Прагнення осмислити наслідки світової війни привертають його увагу до філософії *Геґеля.* У другий, неогеґельянський період, у праці «Від Канта до Геґеля» (т. 1-2, 1921−1924) **К.** намагається реконструювати цілісний хід розвитку нім. ідеалізму. Вперше **К.** розкриває значення ідей *Ф. Шіллера* для історії нім. філософії Нового часу. За **К.**, *Ф. Шіллер*, інтерпретуючи інтелектуальну інтуїцію як естетичну, уможливлював перехід від етичного вчення *Канта* і *Фіхте* до естетичного вчення *Шеллінґа*. У праці «Самоздійснення духу. Пролегомени до культурфілософії» (1928) **К.** стверджує, що сутність і смисл культури укорінені в потребах людського духу, в притаманних йому протиріччях природного і Божественного, чуттєвого і раціонального, в полюсах єдності та множинності духу. У роки еміграції починається третій період творчості **К.**, який пов’язаний з релігійними пошуками. Йому стають близькими ідеї *С. К’єркеґора,* «діалектичної теології».

КРОЧЕ (італ. Croce) *Бенедетто* (1866–1952) − італійський філософ-неогегельянець, літератор і публіцист, представник італійського лібералізму.Професор Неапольського університету (1902 − 1920). Заснував (1903) разом із *Дж. Джентіле* та видавав літературний, історико-філософський журнал «Критика». Сенатор (1910) та міністр освіти вуряді Італії (1920–1921); лідер ліберальної партії (1943–1947).

Виступаючи проти *позитивізму*, пропагував погляди «*абсолютного ідеалізму*». Філософію поділяв на чотири сфери: естетику, логіку, філософію економіки та етику. У пізнанні виступав представником інтуїтивізму, абсолютизував роль естетики, яку вважав «наукою про вираження» та ототожнює її із загальною лінгвістикою.

Філософія у його творах розглядалась як філософія історії. Історія ж трактується як різновид філософії, оскільки, на його думку, історик пізнає універсальне та осмислює минуле, з огляду на сучасне. Підтримував погляди Дж. Віко, що історичну науку повинні формувати філософи, трактував історію як «філософію у русі», заперечував ідею великого «космічного проекту» та досконалого плану в історії, твердження про те, що наука історії − це нісенітниця та фарс. Висміював вчених, подібних до *Г. Гегеля* і *К. Маркса,* за зведення історії до низки керівних принципів, погоджувався з *Ж.-Ж. Руссо*, що історія − це набір обманів, іслід обрати один з них, який є найближчим до істини.

Основоположник етико-політичної школи в італійській історіографії XX ст. Будучи під впливом класичної німецької ідеалістичної філософії (*Г. Гегель, Й. Фіхте*), сформував специфічну концепцію «філософії духа». Заперечував будь-яку реальність, окрім «чистого поняття» або ідеї. «Чисте поняття» в його філософській концепції трактувалось ширше, ніж платонівська ідея та подібно до кантівських категорій, це те, що має свою величину, якість, розвивається. Конкретна ідея виявляється за посередництвом всезагальної. Робить висновок, відповідно до якого, якщо визнається тотожність буття та ідеї, то реальність може бути зведена до чистих логічних понять, а тому більшість робіт **К**. присвячені проблемам логіки як науки.

КУАЙН (англ.Quine) *Вілард ван Орман* (1908–2000) − американський філософ, логік та математик. Навчався філософії у Гарвардському університеті (США), де отримав звання доктора філософії під керівництвом відомого американського філософа *А Уайтхеда* та в Європі (1933), де брав участь у роботі Віденського філософського гуртка, особисто познайомився з *Р. Карнапом*. Тривалийчас (від 1934 р.) працював над однією з центральних проблем роботи Віденського гуртка − питанням про роль логіки в обґрунтуванні математичного знання. Брав участь у Другій світовій війні, воював вамериканській морській піхоті.

Викладав у Гарвардському університеті (1936–1978), професор з 1948 р. Більшість філософських праць присвячена проблемам мови як специфічної логічної системи. Роботи у галузі логіки стосувались питань побудови аксіоматичної системи, що охоплювала логіку класів та не була б суперечливою. У філософії математики дотримувався засад крайнього номіналізму. Ставив питання про можливість вираження даних природничих наук у мові, що стосувалась би лише конкретних предметів, а не класів, властивостей, відношень між предметами. Вважав, що абстрактні поняття слід використовувати лише утих випадках, коли вони виступають допоміжним засобом, тобто коли прикінцевий результат не містить цих абстракцій.

Пропагує *конвенціоналізм,* що виявляється у твердженні про стійкість системи під час її зіткнення з досвідом, здатність до самокорекції у процесі наукового пізнання на основі угоди вчених. Для **К**. притаманний науковий *реалізм* як теза про те, що філософія принципово не відрізняється від природничих наук, а характеризується більшим узагальненням своїх положень та приципів. У поглядах на буття відстоював ідею «онтологічної відносності», під якою розуміє специфічний процес осягнення реальності, що полягає у тому, що знання про світ отримуються у результаті поступового залучення мови нових наукових теорій. Широко використовував у своїх філософських доводах дані лінгвістики, прагматизму та біхевіоризму. Мову розглядав як форму людської поведінки, а науку − як спосіб пристосування організму до навколишнього середовища. Формує поняття *«стимулюючого значення»* − відображення сукупності зовнішніх стимулів, що викликають погодження чи непогодження з фразою, котра висловлюється.

КУЗАНСЬКИЙ Микола (справжнє ім’я − Кребс) (Nicolaus Cusanus) (1401–1464) − відомий мислитель епохи Відродження, останній схоласт та перший гуманіст, раціоналіст, богослов, кардинал римо-католицької церкви, вчений-природодослідник. Навчався у Гейдельберзькому, Падуанському та Кельнському університетах. Філософська концепція **К**. підсумовувала результати розвитку середньовічної філософської традиції, синтезувала висновки її схоластичного та містичного напрямів, сформувала основні напрями вирішення важливих світоглядних питань в епоху Відродження. Розум людини трактував як божественну космічну силу, здатну сприяти «розгортанню» Бога у природі. Упізнанні вирізняв відчуття (sensus), розсудок (ratio) та розум (intellectus) як пізнавальні можливості людини. Його формула «співпадіння протилежностей» (coincedenica oppositorum), що ґрунтувалась на математичних висновках (у разі збільшенні радіусу кола збільшується співпадіння з ним дотичної лінії), свідчила про діалектичні здогадки.

КУЛЬТУРА (лат. *cultura* − обробіток, облагородження) − сукупність усіх видів перетворюючої діяльності людини та її результати; сукупність досягнень суспільства у сфері матеріального та духовного розвитку.**К**. невід'ємна від людини та її творчої діяльності у всіх сферах буття і свідомості. Така діяльність людини як суб'єкта **К**. спрямована на творче перетворення дійсності і складається із процесів опредмечення (створення цінностей, норм, знакових систем тощо) і розпредмечення (осягнення цінностей) **К**. та їх використання в ході практикної діяльності). Важливе значення для осмислення сутності феномена **К**. має проблема розрізнення і співідесення **К**. і цивілізації, **К**. і суспільства, **К.** і ментальності.**К**. сьогодні не лише сфера універсальних духовних і матеріальних напрацювань людства, спільних для всіх людей цінностей, норм і знань. Це насамперед локальний спосіб буття людей, їх повсякденний життєвий світ, який створюється природно-історично.У цьому розумінні **К**. визначає особисті переживання людей, розуміння смислу життя, відчуття рішучості й страху смерті, людські доброчесності тощо.

КУН (англ. Kuhn) *Томас Семюел* (1922–1996) − американський філософ та історик науки.Народився у м. Цинцинатті (США). Закінчив Гарвардський університет, в якому отримав ступінь бакалавра та магістра з фізики (1943), захистив докторську дисертацію зфізики (1949). У роки Другої світової війни працював у Бюро наукових досліджень та розвитку.

Викладав історію науки у Гарвардському університеті (1948–1956), працював у Прінстонському університеті (1957), професор історії науки Каліфорнійського університету (1961), професор та викладач історії і філософії науки Прінстонського університету (1964–1979), професор Массачусетського технологічного інституту (1979–1991). Основна праця «Структура наукових революцій» (1962), вякій розглядається теорія, відповідно до якої науку слід трактувати не як поступово сформовані знання на шляху до істини, а як явище, щопереходить через постійні революції, що розуміються як зміни ***парадигми***або «дисциплінарної матриці».

Сформована **К**. схема історико-наукового процесу передбачає послідовність епізодів конкретної боротьби між різними науковими спільнотами. Центральні поняття, що використовуються для аналізу розвитку науки, − *«нормальна наука»* (період панування парадигми) та «наукова революція» (період розпаду парадигми, перехід до «нормальної науки»).

Л

ЛАКАН (франц. Lacan) *Жак МаріЕміль* (1901–1981) – франц. філософ та психоаналітик, засновник структурного (лінгвіністичного)

психоаналізу, належав до представників структуралізму та постструктуралізму. Розпочинав з праці лікара-психіатра. Захистив докторську дисертацію про параноїдальні розлади (1932). Підтримував основні концепції фройдівського психоаналізу. Постійний член численних психоаналітичних громадських організацій та об'єднань. Член Французького психоаналітичного товариства (1953), засновник Паризької школи фройдизма (1963), якою керував майже до своєї смерті. Здійснив структуралістську ревізію фройдівського психоаналізу, яку можна звести до таких стадій: а) передструктуралістської (30–40-і рр. XX ст.), коли на нього впливало діалектичне вчення *Г. Гегеля* та *А. Кожева*, а також творчість художників − сюрреалістів; б) структуралістської (50–60-ті рр. XX ст.), коли на погляди **Л.** впливають роботи*К. Леві-Стросса*, лінгвістів *Ф. де Соссюра, М. Трубецького, Р. Якобсона*; в) постструктуралістської (60–70-ті рр. XX ст.).

Головні елементи своєї філософсько-психоаналітичної концепції викладав під час безпосередньої участі у різноманітних симпозіумах, семінарах тощо, матеріали яких, як правило, були опубліковані наприкінці життя вченого. Основним у своєму вченні вважав вироблену ним схему «реальне» − «уявне» − «символічне», викладену під час свого семінару у 1974–1975 рр., яку уявляє у вигляді кілець, розірвання будь-якого з яких призведе до розпаду всієї конструкції, складеної зних, але в результаті їх не можна буде роз'єднати. Ця думка відповідала фройдівській тріаді трактування людського психічного єства, асаме «Я» − «Воно» − «Над-Я». Водночас **Л.** уважав підсвідоме структурованим за посередництвом мови.

ЛАКАТОС (угор. Lakatos) *Імре* (1922–1974) − британський філософ та математик угорського походження.Народився в Угорщині, учень *Д. Лукача.* У роки Другої світової війни брав участь у антифашистському Русі опору. Після війни навчався в аспірантурі Московського університету, був працівником міністерства освіти Угорського Народної Республіки. Під час подій 1956 р. в Угорщині змушений був емігрувати на Захід через Австрію. Постійно проживав з 1958 р. у Великобританії, професор Лондонської школи економіки та політичних наук.

На початку своєї філософської діяльності сформував варіант логіки здогадок і заперечень. Виклав універсальну концепцію науки, що ґрунтувалась на ідеях розвитку науково-дослідницьких програм, зміна яких розглядалась як пов'язана послідовність наукових теорій. Нову теорію трактував як результат додавання допоміжної гіпотези до попередньої теорії. Слідом за *К. Поппером* активно пропагував принцип *фальсифікованості* у науковому дослідженні, який назвав *уточненим*

фальсифікаціонізмом. У своїх філософських дослідженнях полемізував з теорією *Т. Куна*.

У своїх працях вказував на нормативні правила, які потрібно використовувати під час дослідження (нормативна евристика) та яких слід уникати (заперечна евристика). Наука розглядалась як конкурентна боротьба «науково-дослідницьких програм». Твердив про наявність «жорсткого ядра» − об'єднання неспростовних та специфічних для цієї наукової програми функціональних припущень, що не можуть бути відхилені у межах програми, а також «запобіжного пояса» допоміжних гіпотез. Еволюція конкретної програми трактувалась вченим як видозмінення та уточнення «запобіжного пояса», руйнування «жорсткого ядра», що теоретично означало відміну програми та заміну її іншою, конкурентною.

Головним критерієм науковості програми вважав приріст фактичного знання за рахунок передбачувальної сили. Робота вченого умежах конкретної наукової програми розглядається як «раціональна» до того часу, коли ця програма дає реальний приріст знання за рахунок своєї передбачувальної сили. У іншому разі, якщо програма втрачає передбачувальну силу, починає працювати лише на «пояс» допоміжних гіпотез, вченому слід відмовитись від її подальшого розвитку. Хоча **Л**. не відкидав того, що у певних випадках дослідницька програма переживає свою внутрішню кризу та згодом знову дає наукові результати, а вірність вченого вибраній програмі навіть в умовах кризи розглядалась «раціональною».

Філософські висновки **Л**. вважаються вершиною *філософії науки* у її класичному вияві.

ЛЕВІНАС (франц. Lévinas) *Емануель* (1906–1995) – франц. філософ-діалогіст, етичний феноменолог, культуролог та постмодерніст.Народився у Каунасі (Литва), проживав у Харкові (Україна, 1916–1920), Литві (1920–1923), звідки емігрував у Францію. Філософію вивчав у Страсбурзькому (1923) та Фрайбурзькому (1928–1929) університетах. Слухав лекції *Е. Гуссерля*, відвідував семінари *М. Гайдеггера*. У роки Другої світововї війни перебував у німецькому полоні (1940–1945).Професор університету у Пуат'є (1964), університету Париж-Нантер (1967), Сорбонни (1973).

Робота **Л**. «Теорія інтуїції у феноменології Гуссерля» (1930) була першим роз'ясненням феноменологічного вчення французькою мовою, у якому поняття інтенційності трактувалось як «відкритість Іншому», що фіксує іншість навколишнього світу та готовність людини відповісти на його виклики. Апологія феноменологічної філософії також властива роботам «Від існування до існуючого» (1947) та «Відкриваючи існування з Гуссерлем та Гайдеггером» (1948). Перехід до вироблення теоретичних засад філософії діалогу знаменувала робота «Час та Інший» (1948). Автор

виходив із наявності екзистенційної самотності людини, яку можна подолати лише засобами діалогу. Самотність людини стверджується думкою про те, що суще виступає тотожним суб'єктові, що і спричиняє такий стан людини. Саме тому розірвання тотожності суб'єкта та буття і трактувалось як основне завдання філософії.

Сформулював засади *філософії діалогу*, основними пунктами якої, на його думку, є: а) деструкція розуму з його основною тезою «я мислю» та трансформаціями цієї тези у «я володарюю», «я самовиражаюсь», «я споживаю» з одночасним визнанням основного ставлення до Іншого; б) переосмислення принципу тотальності, неодмінною умовою якого є розмежування монологічного та діалогічного мислення; в) поворот від принципу суб'єктивності до принципу інтерсуб'єктивності та відстоювання етичного пріоритету у вирішенні проблем комунікації.

ЛЕВІ-СТРОС (франц. Lévi-Strauss) *Клод* (1908–2009) – франц. етнограф та соціолог, представник філософії *структуралізму.* Народився у сім'ї художника, вивчав право та філософію у Сорбонні. Після закінчення університету та служби в армії став викладачем у ліцеї. Виїхав у Бразилію (1935), де працював професором університету в м. Сан-Пауло. Через рік здійснив першу експедицію до місць проживання індіанських племен, а згодом, отримавши певну фінансову допомогу, систематично здійснював етнографічні дослідження корінного населення Бразилії, результати яких були викладені у книзі «Сумні стежки».На початку Другої світової війни працює викладачем у ліцеї, професором філософії Політехнічної школи у Монпел'є, звідки був звільнений на основі введення в дію «расових законів» в окупованій Франції.

Запрошений для читання лекцій у США (1940). Викладав соціологію та етнологію у вечірньому університеті у Нью-Йорку. Знайомиться з відомими американськими вченими етнологами та філософами, під впливом яких формує структуралістський підхід до культурної антропології. Після війни повертається у Францію (1945), призначається радником із культури у французьке консульство у Нью-Йорку (1945–1947). Отримує ступінь доктора філософії за роботи «Сімейне і соціальне життя індіанців намбіквара» та «Елементарні структури спорідднення» (1948).Наприкінці 40-х − на початку 50-х рр. XX ст. провадить активну наукову та викладацьку діяльність у Франції, керує одним із напрямів Національного центру наукових досліджень. Читає лекції, займає посаду заступника директора з етнології Музею людини, очолює секцію практичної школи вищих досліджень. На замовлення ЮНЕСКО пише працю «Раса і історія» (1952), присвячену багатоманітності культур та міжкультурним відносинам.

На початку 60-х рр. XX ст. керував кафедрою соціальної антропології у Коллеж де Франс, на основі якого створив Лабораторію соціальної антропології. Засновує французький академічний антропологічний журнал «Людина» (1961). Член Французької академії наук (з 1973 р.). Йому належатьслова: «XXI ст. буде століттям гуманітарних наук − або його небуде зовсім», «Вчений − не той, хто дає правильні відповіді, а той, хто ставить правильні запитання».

Для аналізу культури та соціального устрою первісного суспільства широко використовував прийоми структурної лінгвістики та теорії інформації. Автор концепції «надраціональності» − єдності чуттєвого та раціонального начала, які втрачені європейською цивілізацією. Зазначав наявність гармонії чуттєвого та раціонального у первісному суспільстві, а також специфічної логіки почуттів. Міфологічне мислення у суспільстві трактував як колективну підсвідомість, найкращий об'єкт для виявлення «анатомії» людського розуму.

Онтологічна спрямованість «надраціональності» полягала у твердженні про розумність як властивість самого світу, що не принесена ззовні суб'єктом. Гносеологічна спрямованість визначалась науковою цінністю низки явищ, які раніше ігнорувались наукою.

ЛЕОНАРДО ДА ВІНЧІ (Leonardo da Vinci) (1452–1519) − видатний італ. мислитель, художник, вчений − природодослідник, один із представників мистецтва Високого Відродження. Ставши прикладом ренессансної «універсальної людини», у пізнішій традиції розглядався як особистість, що найповніше окреслила діапазон творчих пошуків епохи Відродження.

ЛІБЕРАЛІЗМ ІРОНІЧНИЙ − елемент соціально-філософського вчення американського філософа *Р. Рорті* (1931–2007), який розглядається як теоретичний спосіб своєрідного поєднання приватного та суспільного, ґрунтованого рівнозначно на ідеях солідарності та творчої активності. На думку філософа, «іронізуючий ліберал» як продукт сучасного суспільства, завдяки іронії вивільняється від усіх традиціоналістсько-філософських чар та стає на належному рівні «історицистом та номіналістом», усвідомлюючи випадковість своїх переконань, не сприймаючи водночас жорстокість ні за яких умов. Іронічним він вважає ту людину, котра не приховує ні від себе, ні від інших невпевненості у своїх символах віри.

ЛІНГВІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ – напрям в аналітичній філософії, який виник у 30-ті роки XX ст. у Великобританії *Г. Райл* (1900–1976), *Дж. Остін* (1911–1960), *Л. Ф. Стросон* (нар. 1919р.), *Дж. Уісдом*, поширився у США (*М. Блек;* 1909–1988), Австралії та скандинавських країнах. Основне завдання філософії вбачає уреформуванні мови відпові-

дно до певної логічної норми та детальному аналізі реального використання розмовної мови з метою подолання непорозумінь, що виникають внаслідок неправильного використання мови. Послідовники ранньої **Л. ф.** для подолання непорозумінь використовували детальний опис природних (парадигмальних) способів використання слів та виразів, включення слів у контексти людської комунікації («*мовні ігри*»), визнавали критерієм осмисленості наявність антитези кожному використовуваному слову, не закликаючи до «удосконалення» природної мови.

Згодом у межах **Л. ф.** сформувались дві школи: перша *(Дж. Уісдом)* зблизилась у своїх висновках з філософією психоаналізу; інша (оксфордська школа «повсякденної мови») працювала над створенням позитивної концепції мовної діяльності, ввела у науковий обіг новий категоріальний апарат аналізу мовної комунікації *(«теорія мовних актів» Остіна)*, описувала способи вживання психологічних понять *(Райл)*, виявляла «концептуальну схему» мови та пізнання *(Стросон)*. У 60-ті рр. XX ст. відбулось зближення проблематик та дослідницьких підходів **Л. ф.** та низки напрямків сучасної лінгвістики.

ЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОВОРОТ − позначення представниками сучасної англо-американської аналітичної філософії та німецьким філософом *Ю. Габермасом* («Теорія комунікативної дії», 1981),процесу зміни підходів до філософського осмислення сутності людської свідомості у контексті *теорії мовних актів.*

ЛІОТАР (франц. Lyotard) *Жан Франсуа* (1924–1998) – франц. філософ − посмодерніст та теоретик літератури. Народився у Версалі (Франція), філософію вивчав у Сорбонні. Викладав філософію у східному Алжирі у м. Константині (з 1950 р.). Член французької політичної організації «Соціалізм чи варварство» (1954), яка мала чітко визначену крайньо ліву антимарксистську спрямованість.

Викладав в університеті Парижа (поч. 70-х рр. XX ст. − 1987 р.), де отримав звання заслуженного професора. Наступні два десятиліття читав лекції за межами Франції − у Каліфорнійському, Єльському університетах, університеті Сан-Дієго (США), Монреальському університеті (Канада), університеті Сан-Пауло (Бразилія). Став засновником і дорадчим членом Міжнародної колегії філософії у Парижі. Незадовго до смерті викладав в університеті м. Атланта (США), де був професором філософії та французької мови.

Філософські погляди **Л.** були спрямовані проти теорії універсалізму, особливо доби Просвітництва, а сам він активно виступав проти використання у системі філософського знання універсалій, *метанаративів* (розповідей) та узагальнень. У роботі «Стан Постмодерну» (1979) критикував сучасних філософів за використання *мета-*

наративів − грандіозних великомасштабних доктрин, які не здатні відтворити світ. На противагу цьому стверджував, що постсучасність повинна характеризуватись великою кількістю ***мікро-наративів***. Увів поняття *«фразовий режим»,* яким позначав різноманітність спільностей значень, незчисленні та неспівмірні окремо взяті системи, у межах яких формуються значення та правила для їх обігу.

Формував філософське розуміння постмодерну не як історичного етапу становлення філософської думки, а як специфічної системи пояснення світу на основі *наративу* − специфічної розповідної системи. Наголошував, що в міру входження суспільства в постіндустріальну епоху, а філософії − в епоху постмодерну, змінюється статус знання, в якому *«наративи»* виконуватимуть домінуючу роль. Поділяє ціструктури на:а) «легітимуючі» макронаративи, котрі обґрунтовують панування існуючого суспільно-політичного ладу, відповідного до нього способу мислення та структури соціальних інститутів;б)«язичницькі» мікронаративи, що забезпечують цілісність повсякденного життя на рівні первинних колективів (сім'я);в) дискурс як різновид метанарації, який створює «соціальну міфологію», здатну підтримати функціонування всіх механізмів управління у суспільстві.

Важливою специфікою постмодерної доби вважав втрату макронарративами своєї легітимуючої сили у результаті катастрофічних подій XX ст. У роботах «Лише ігри» (1979) та «Differend» (1983) розвивав постмодерністську теорію справедливості. Актуальні соціально-політичні, морально-етичні та світоглядні проблеми аналізував у оригінальному стилі, а сутність основних положень постмодерністських філософських концепцій розкривав із надзвичайною глибиною, уявою та невтомністю. Його духовна спадщина є актуальною у сучасному філософському, політичному, соціологічному, культурному, мистецькому та естетичному дискурсах.

ЛОГІКА − наука про закони і форми правильного мислення, яка вивчає умови, за яких знання набуває значення істини; хід міркувань, умовиводів; розумність, внутрішня закономірність, обумовленість будь-чого.

ЛОГІЦИЗМ − напрям у сучасній науці, який ставить завдання обґрунтувати математичні знання за допомогою зведення її вихідних понять до понять логіки, що були властиві науковим концепціям, якірозроблялись такими відомими посткласичними філософами, як *Г. Фреге* (1848–1925)*, А. Н. Уайтхед* (1861–1947)та *Б. Рассел* (1872–1970). В інтерпретації *Г. Фреге* натуральні числа розглядались як кардинальні числа певних понять. *Б. Рассел*формулював логіку як теорію типів, проте побудова математики на основі цієї теорії вимагала прийняття аксіом, які не-

природно вважати суто логічними.Спроба ототожнити математику з логікою саме так завершилась невдало. Німецький філософ *К. Гьодель*(1906–1978)у своїй теорії довів, що жодна формалізована система логіки не здатна стати адекватною базою математичного знання.

ЛОГОС (грец.*logos*) − термін античної філософії, засвоєний сучасною думкою. У найширшому розумінні **Л**. − це загальний закон, розумний принцип, що визначає порядок і гармонію світу. **Л.** несе в собі гносеологічний, онтологічний, аксіологічний смислові відтінки. Зазначений термін вживався уже Гераклітом. Для Геракліта, а пізніше і стоїків **Л**. − одночасно закон, розум, слово, моральна норма, першооснова. Поняття **Л**. − посередника між Богом і світом − можна виявити у *Філона Александрійського*. В християнському вченні **Л.** − творче слово Бога, асоційоване з самим Богом або його іпостасями; вічний абсолютний розум, втіленням якого є Христос;це явлення Бога в одкровенні. В російській філософії XIX–XX ст. **Л.** як етично й релігійно насичена думка часто протиставляється «раціо» західного інтелектуалізму і суб'єктивізму. В ідеалістичній філософії **Л**. − духовний первень, світовий розум, внутрішній смисл (принцип, причина, підстава) речі або явища; в логіці − здатність робити умовиводи, виявляти причинно-наслідкові зв'язки; у філософії культури − раціональне, логічне знання на противагу міфу як знанню образному, ірраціональному

ЛОҐОЦЕНТРИЗМ − 1) фундаментальне, стрижневе значення певного тексту для тієї чи іншої культури, світогляду або способу мислення; 2) у постмодерній філософії поняття на позначення парадигми західної філософії та культури Модерну, що спиралася на ідеї лінійного детермінізму, пізнаванних об'єктивних закономірностей,іманентної логіки буття, наративи Розуму, Істини, Логосу тощо.

ЛУКАЧ (угор. Lukács) *Дйордь* (1885–1971) − угорський філософ та літературний критик, член Угорської академії наук. Народився у м. Будапешт (Угорщина) у багатій єврейській сім'ї. Після закінчення протестантської гімназії філософську освіту здобував у Будапешті, Берліні та Гейдельберзі (Німеччина). Під час навчання у Будапештському університеті зблизився з представниками соціалістичних та анархо-синдикалістських кіл, познайомився з творчістю *Ж. Сореля* − ідейного натхненника тогочасного лівацького руху. Займався театральною самодіяльністю (1904–1908), зустрічався зфілософами *Г. Зіммелем* та *М. Вебером***,** опублікував роботи «Душа іформи» (1910), «Історія розвитку сучасної драми» (1912), «Теорія роману» (1920).

Після Першої світової війни зближується з прокомуністичними силами в Угорщині, у своїй філософській концепції переходить на позиції марксизму, вступає у комуністичну партію (1918), виконує обов'язки

наркома по культурних справах Угорської Радянської Республіки (1919). Після розгрому республіки емігрує спочатку уВідень, а згодом Берлін. Публікує праці «Історія і класова свідомість» (1923), «Ленін: нарис взаємозв'язку його ідей» (1924). Переїжджає у Радянськой Союз, де займається дослідженням естетичної спадщини марксизму, розробляє теорії *класичного реалізму,* виступає проти вульгарної соціології та модернізму (1930–1945), публікує свої праці у збірниках «Літературні теорії XIXстоліття і марксизм» (1937) та «До історії реалізму» (1939).

У 1945 р. повертається в Угорщину. Бере участь у формуванні нової соціалістичної влади, активний борець за мир, член Всесвітньої Ради Миру, автор робіт «Дослідження європейського реалізму» (1948), «Руйнування розуму» (1954) та «Ліквідація причини» (1955), міністр освіти в уряді І. Надя (1956). Після подій в Угорщині 1956 р. переслідувався тоталітарним режимом. У 50-х рр. XX ст. працював над систематизацією марксистської естетики. Два перші томи праці «Специфіка естетичного» (1963) містили аналіз принципів реалізму в мистецтві з погляду ленінської теорії відображення. Останні філософські роботи були присвячені проблемам онтології суспільного буття.

ЛУКАШ (рік нар. невідомий –1542) − педагог, вчений-гуманіст, філософ, родом з Галичини. Навчався в Ягеллонському університеті у Кракові (1513–1515), магістр вільних мистецтв. Автор першого у Європі підручника з епістолографії («Скорочений посібник, як писати листи»), у якому розкривав особливості написання листів, яке у епоху Відродження розглядалось як широко застосований метод популяризації гуманістичних поглядів. Підготував філософський трактат, який залишився неопублікованим. Вважаючи, що людина є частиною природи, виступав проти засилля церкви у житті суспільства. Пропагував античні пам'ятки філософії, етики (зокрема твори Арістотеля «Про душу», «Етику», «Про виникнення і знищення» та «Економіку», Цицерона «Сон Спіціона» тощо). Поділяв етичні принципи античної філософії щодо необхідності гармонійного розвитку душі і тіла.

ЛУКРЕЦІЙ (*Тіт Лукрецій Кар*) (бл. 99–55 рр. до н. е.) − римський поет та філософ, автор трактату «Про природу речей», у якому подано всебічний опис епікурівської системи світобачення та здійснено аналіз сутності джерел, структури і процесів розвитку сущого на основі атомарного вчення, що у майбутньому сприяло формуванню ключових основ для розвитку наукового знання. Філософські висновки **Л.** стали основою формування поглядів низки філософів, зокрема *П. Гассенді, А. Бергсона, Г. Спенсера, А. Уайтхеда та П. Тейяр деШардена.*

ЛЮДИНА − 1) представник людства − наділена інтелектом соціальна істота, суб'єкт суспільно-історичної діяльності та культури;

2) унікальна серед відомих жива істота виду Homo sapiens, біологічно неспеціалізована, здатна мислити й вербально спілкуватися, створювати штучне середовище існування, свідомо й цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе, накопичувати і транслювати особистий і колективний досвід, усвідомлювати власну смертність, бути носієм релігійного, етичного, естетичного світовідношення; 3) вважається вищим щаблем еволюції живих організмів на Землі.

ЛЮДСТВО − цілісна сукупність всіх людей на Землі; всі покоління істот, що належать до біологічного виду Homo sapiens і є генетично, культурно та інформаційно пов'язаними; єдиний відомий сучасній науці колективний носій розуму і культури, суб'єкт глобальної соціальної діяльності.

ЛЮТЕР (Luther) *Мартін* (1483–1546) – нім. теолог, один із засновників протестантизму, ідеолог Реформації у Європі уXVI ст. Викладач, доктор теології Віттенберзького університету (Німеччина), здійснив переклад Біблії німецькою мовою. Ініціював відродження пророчо-біблійного типу релігійної віри. Центром свого релігійного світогляду обрав утвердження світу та особистості, а як істинну віру проголосив особисту переконаність віруючого. Звертався до Бога як до особистого пана та батька, визнавши як єдиний мислимий авторитет особистість релігійного генія. Сформулював метуспасіння у милості Бога. Звів суть релігійного культу до об'єднання віруючих з метою спілкування з Богом. Активний захисник ідеї «священства для всіх». Визнавав єдність у душі людини природного знання про Бога та моральних принципів, сформованих розумом.

ЛЬВІВСЬКО-ВАРШАВСЬКА ШКОЛА ФІЛОСОФІЇ − об'єднання польських логіків та філософів, які у 20–30-х рр. ХХ ст. досліджували суть наукових понять, проблеми логіки наукового дискурсу та розробляли питання логічної семантики, зробили значний внесок у розвиток математичної логіки, основ математичного знання та розроблення методології дедуктивних наук. До його складу входили такі відомі вчені, як *А. Твардовський, Я. Лукасевич, Т. Котарбінський, К. Айдукевич, А. Тарський*та інші.

М

МАКІНТАЙР (англ. MacIntyre) *Аласдер Чалмерс* (нар. 1929 р.) − американський філософ, відомий вкладом у розвиток моральної і політичної філософської думки, автор праць з історії філософії та теології. Народився у м. Глазго (Великобританія). Навчався у Лондонському та Манчестерському університетах. Викладати почав у Манчестерському

університеті (1951), згодом працював у Лідському, Ессекському та Оксфордському університетах. Емігрував до США (1969), де займав посади професора у низці університетів. Президент американської філософської асоціації. Професор Нотрдамського університету (штат Індіана, США). У своїх працях використовує діалектичний метод для аналізу історії етичної думки та аналізу сучасних проблем розвитку моральних понять, незалежно від їх концептуальної суті. Відстоює тезу про необхідність існування єдиної моральної традиції, яка повинна не лише вказувати на те, як слід пояснювати світ, але й як слід діяти у ньому.

Дослідження проблем моральності спрямовує на аналіз основних чеснот, формулює основні засади т. зв. *етики чеснот*, своєрідних позитивних якостей, притаманних людині. Ця концепція розкриває сутність центральної проблеми моральності як вирішення питання проте, що слід робити зі звичками, чеснотами, якостями та знаннями,які розкривають сутність правил поведінки. Актуалізує ті моральні проблеми, які виявляються особливо важливими для цілісного людського єства. Йому властивий підхід до моральної філософії як такої, що оцінює індивідуальні вияви людського єства на основі аналізу процесів розвитку у ньому позитивних характеристик. Ступінь моральності того чи іншого явища узалежнює від думки певного широкого загалу, спільноти, чим доводить свою прихильність до аристотелевої етики, пропагандистом якої є. Так само подає теорію *комунітаризму* (англ. − *community* − спільнота), яку розкриває в її етичному вияві, вважаючи, що вияв моральності залежить від вироблення «внутрішніх чеснот» людського єства, що детерміновані практикою, яка єдина здатна розкритисправжній сенс морального.

У соціальній філософії відстоює тезу про пріоритетність демократичних цінностей над цінностями, які виробляються соціальними інституціями (гроші, влада, статус тощо). Критикує ліберальний індивідуалізм, намагаючись поєднати засади марксизму та арістотелізму уїх моральному вияві. Водночас поняття ідеології заміняє поняттям традиції.

Основні праці: «Коротка історія етики» (1965), «Проти самоіміджу століття: ессе про ідеологію та філософію» (1971), «Після доброчесності: Дослідження теорії моралі» (1981 р.), «Марксизм іхристиянство» (1999), «Завдання філософії» (2006), «Етика іполітика» (2006).

МАКРОКОСМОС І МІКРОКОСМОС (макрокосм і мікрокосм) − у філософії поняття, що відображають глибинний зв’язок і спорідненість неосяжного універсуму, Всесвіту і людини (або іншої живої істоти) як його частки; одночасно метафора складності духовної організації та внутрішнього світу людини-мікрокосму.

МАК-ТАГГАРТ (англ. McTaggart) *Джон Елліс* (1866–1925) − британський філософ-ідеаліст, представник т. зв. *«радикального пер-*

соналізму». Викладач Кембриджського університету (1897–1923). Найвиразніший представник неогегельянства та ідеалізму в англо-американській філософській думці кінця XIX − початку XX ст.

Його систематизована метафізика була викладена у роботі «Природа екзистенції» (в 2-х томах, 1921 р., посмертне видання 1927 р.). На засадах «радикального персоналізму» інтерпретував гегелівську філософську систему, пропагував вчення Г. Ляйбніца промонади. Абсолютну ідею розглядав як «духовне співтовариство» (spiritualsociety) особистостей, заперечував наявність надіндивідуальної свідомості, стверджував субстанційність індивідуальної свідомості, на основі чого робив висновок про «безсмертя душі». Заявляв, що «істинна філософія повинна бути містичною».

МАМФОРД (англ. *Mumford*) *Льюїс* (1895–1990) − американський історик та філософ.Сфера наукових досліджень − техніка, історія її розвитку та особливості вияву у суспільстві. Основні типи людських цивілізацій розглядав як різновид *мегамашин,* до рівня стандартизованого та взаємно замінюваного компоненту яких зводить людину. Техніка відтак припиняє бути простим інструментом, а стає активним суб'єктом реальності, який формує людину за своєю подобою.

Виявляв основні періоди становлення техніки, а відтак і людської цивілізації, до яких відносив:

а) еотехнічний (характеризується гармонією техніки та природи, властивий для середньовіччя);

б) палеотехнічний (характеризується наявністю парових машин, коли техніка поневолює людину);

в) неотехнічний (сучасний, коли техніка повертається обличчям до людини і природи та характеризується розквітом побутової техніки і широким використанням електричної енергії.

Вивчав історію розвитку міст, дійшов висновку про вирішальну роль суб'єктивного фактору у промисловості в процесі наділення міст певними функціями.

МАРІТЕН (франц. Maritain) *Жак* (1882–1973) – франц. релігійний філософ, теолог, засновник філософії *неотомізму.* Отримав протестантську освіту, навчався у Сорбоні (Франція), вивчав біологію у Гейдельберзькому університеті (Німеччина, 1907–1908). Католиком став у 1906 р. Учень А. Бергсона. Викладав філософію у Паризькому коледжі св. Stationслава, професор нової філософії у Католицькому університеті у м. Париж (Франція, 1914–1939). У 1940–1945 рр. проживав у США, співпрацював з Інститутом середньовічних досліджень у Торонто (Канада), працював у Колумбійському університеті, французький посол у Ватикані (1945–1948),

професор Прінстонського університету (США, 1948–1960). Останні роки життя провів у м. Тулуза (Франція), де помер у 1973 р.

Основні філософські роботи: «Філософія бергсоніанства» (1914), «Мистецтво і схоластика» (1920), «Розрізняти, щоб об'єднати, або Рівні пізнання» (1932), «Інтегральний гуманізм» (1936), «Короткий трактат про існування і існуюче» (1947), «Людина і держава» (1951), «Моральна філософія» (1960). У своїх лекціях та численних книгах захищав ортодоксальні католицькі погляди, виступав проти модернізму у філософії, вважав необхідним інтегрувати прогрес та традицію у межах католицької віри. Стверджував, що сучасні проблеми можуть бути вирішені тільки по-християнськи.

Формує поняття *«інтегрального гуманізму»,* що дає змогу подолати процес відпадання людини від Бога за допомогою пропаганди трансцендентних основ життя. *Інтегральний гуманізм* розглядає людину як єдність божественного та людського начал. Оскільки, на думку вченого, соціалістичний гуманізм абсолютизує колективістське начало, а ліберальний − індивідуальне, інтегральний гуманізм може розглядатись як певна золота середина, поєднуючи оновлення зі збереженням традиційних цінностей. Його хвилювали і сучасні політичні та моральні проблеми, які він вирішував у світлі откровення та християнського віровчення.

МАРКС (нім. *Marx*) *Карл* (1818–1883) – нім. економіст, філософ, соціолог і громадський діяч, засновник *марксизму.* Народився у заможній єврейській родині, яка прийняла протестантизм. Здобув освіту в Боннському і Берлінському університетах (1835–1841), де вивчав право, філософію, історію й історію мистецтв. Докторська ступінь філософського факультету Йєнського університету (1841). Деякий час належав до гуртка «лівих гегельянців», які прагнули поєднати ідеї *Гегеля* з соціалістичним вченням. Виступав у пресі як публіцист ліворадикальної орієнтації. Разом з *Ф. Енгельсом* був одним із засновників і діячів I Інтернаціоналу – Міжнародного товариства робітників. За свою публіцистичну та громадсько-політичну діяльність висилався з Німеччини, значну частину життя провів в еміграції в Англії, де й помер.

Соціально-філософські ідеї **М.** формувалися під впливом гегелівської філософії, класичної економічної теорії, соціалістичних та комуністичних вчень. В області філософії стояв на позиціях матеріалізму і діалектики. Завдання філософії вбачав не в поясненні світу, а в його змінах. Був переконаний, що обґрунтоване ним (разом з *Енгельсом*) матеріалістичне розуміння історії є революційним переворотом у поглядах на суспільство і здатне виступати методологічною засадою всіх суспільних наук. **М**. критикував усю попередню філософську традицію за те, що вона не змогла осмислити

дійсність у її суб’єктивному вимірі, як «людську матеріальну чуттєвість», або «практику». Цю діяльність **М**. розглядав як поєднання процесів «опредметнення» (уречевлення) та розпредметнення людських «сутнісних сил». У ранніх роботах **М**. наголошується, що «сутність людини» не є абстрактом, властивим окремому індивідові, а реалізується в усій сукупності її суспільних відносин.

Основоположна ідея вчення **М**. – обґрунтування всесвітньоісторичної місії пролетаріату. Головне протиріччя капіталістичного суспільства вбачав у наявності протиріччя між працею і капіталом. Стверджував, що продуктивні сили на певній стадії свого розвитку вступають у конфлікт з існуючими виробничими відносинами і стають гальмом подальшого суспільного розвитку. Це породжує соціальні революції. Рушійною силою суспільного розвитку вважав класову боротьбу. Політичну владу характеризував як організоване насилля одного класу над іншим. Намагався довести неминучу загибель капіталістичного способу виробництва, що базується на приватній власності. В результаті соціалістичної революції до влади приходить пролетаріат і стає пануючим класом, встановлює свою диктатуру. Через неї суспільство приходить до безкласового стану, тобто комунізму.

Значну увагу у працях **М**. приділено проблемі «відчуження» результатів людської діяльності, зокрема у сфері матеріального виробництва. Причину «відчуження» вбачав у суперечності між суспільним характером виробництва і приватною формою власності на засоби виробництва та неконтрольованим впливом ринкової стихії. Поняття «практики», яке у тогочасній нім. філософії вживалось переважно в абстрактно-етичному контексті, у **М**. наповнюється соціально-філософським змістом. Таким же змістом **М**. прагне наповнити й категорії класичної політичної економії «матеріальне виробництво», «спосіб виробництва», «праця», «власність», «капітал» та ін. Матеріальне виробництво, за **М.**, – це не лише процес виробництва життєвих благ, а й процес творення форм суспільної взаємодії, тих або інших форм суспільних відносин. Динаміка суспільних змін, перехід від одного типу суспільства до іншого зумовлені, згідно з **М.**, конфліктом між рівнем розвитку суспільних продуктивних сил й існуючими виробничими відносинами, юридичним вираженням яких виступають форми власності. Щаблями прогресу економічного суспільного розвитку виступають азійський, античний, феодальний і буржуазний способи виробництва. На зміну останньому має прийти комуністичний спосіб виробництва, який здатний покласти край основному протиріччю, властивому буржуазному суспільству – протиріччю між суспільним характером виробництва і приватною формою розподілу. Розглядав

буржуазію і пролетаріат як основні антагоністичні класи буржуазного суспільства, не заперечуючи існування численних проміжних соціальних груп. Значну увагу **М**. приділяв також аналізу форм суспільної свідомості – ідеології, релігії, філософії та ін. Прагнув виявити ті суспільні потреби й інтереси, якими зумовлено появу й функціонування форм суспільної свідомості. Так, релігію **М**. розглядав як певну ідеологічну форму, завдяки якій усвідомлюють життя знедолені маси у класово-антогоністичному суспільстві. Загалом же явища культури, уважав **М**., не мають власної логіки розвитку і є більш-менш опосередкованою формою відображення суспільних потреб та інтересів. Філософська та економічна спадщини **М**. продовжують залишатися предметом гострих науково-теоретичних та ідеологічних дискусій і сьогодні, в т. ч. обґрунтуванню неототалітарних ідеологій.

Основні праці: «До єврейського питання» (1843), «До критики гегелівської філософії права. Вступ» (1844), «Філософсько-економічні рукописи» (1844), «Німецька ідеологія» (1845), «Злиденність філософії» (1847), «Маніфест комуністичної партії» (спільно з *Енгельсом*, 1848), «Класова боротьба у Франції» (1850), «Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта» (1852), «До критики політичної економії. Передмова» (1859), «Капітал» (1861-1894), «Громадянська війна у Франції» (1871), «Критика Готської програми» (1875). Вони написані самостійно або спільно з Ф. Енгельсом, з яким **М.** співпрацював протягом майже 40 років.

МАРКСИЗМ − система філософських, економічних і політичних поглядів, розроблена *К. Марксом* та *Ф. Енгельсом*, що обґрунтовувала закономірність революційного перетворення суспільства і комуністичну перспективу суспільного розвитку; світоглядна основа політичних рухів та ідеологічних течій ліво-радикального спрямування.

Виник **М**. в середині XIX ст. і був одним із впливових напрямків в розвитку суспільної думки наприкінці XIX – XX ст. До кінця 80-х рр. XX ст. **М**. в колишньому СРСР розглядався як основа партійно-державної ідеології. Філософська оригінальність **М.** пов’язана зі зміною розуміння завдань філософії, з розробкою низки проблем, пов’язаних з методологією соціально-гуманітарного пізнання, зокрема економічної теорії; з радикальною модернізацією матеріалістичної концепції; з дослідженням проблеми ґенези суспільства, людини, таких соціальних інститутів, як сім’я, держава, власність; зі створенням оригінальної філософії історії і загальносоціологічної теорії з її поняттям суспільно-економічна формація; з осмисленням співвідношення буття і свідомості у сфері соціального; зі створенням основ філософської антропології, з вивченням «перетворених» форм свідомості, напр., фетишизму; з дослідженням класової структури суспільства; з осмис-

ленням ролі ідеології в соціальному процесі. **М**. зробив певний внесок у вирішення питань антропо- і соціоґенезу, взаємовідносин суспільства і природи. Для позначення філософських і соціологічних теорій XX ст., що намагалися продовжити й модернізувати вчення **М.** з врахуванням новітніх течій філософської думки використовується поняття *неомарксизм* (Франкфуртська школа, фрейдо-марксизм, аналітичний марксизм, структурний марксизм та ін.). Лише у середині XX ст. соціально-гуманітарна думка змогла напрацювати адекватний концептуальний, ідеологічний і політичний інструментарій для боротьби з одним із «міфів XIX – XX ст.» – «науковим соціалізмом».

МАРКУЗЕ (нім. Marcuse) *Герберт* (1898–1979) − німецько-американський філософ, представник Франкфуртської школи філософії.Народився у єврейській сім'ї у Берліні. У роки Першої світової війни служив у німецькій армії, учасник революційних подій 1918 р. уНімеччині. Вивчав філософію у Фрайбурзькому університеті (Німеччина) під керівництвом Е. Гуссерля та М. Гайдеггера, працював вінституті соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні разом зТ. Адорно та М. Горкгаймером, знаходився під впливом філософських поглядів фройдизму та марксизму.

Емігрував до США (1933), де заснував Нову школу соціальних наук у Нью-Йорку, досліджував проблеми психології колективу та особистості. Після завершення Другої світової війни працює у Німеччині експертом розвідувальних служб США з денацифікації. На основі значного документального матеріалу, зібраного в цей час, написав роботу «Радянський марксизм». Професор Бостонського університету (США, 1954–1964) та університету у м. Сан-Дієго (США, з 1965 р.). Ідеолог «молодіжної революції» кінця 60-х рр. XX ст.

У роботі «Одномірна людина» (1964) заперечував роль робітничого класу у розвитку суспільства. Критикував сучасне суспільство за його безкласовість та одномірність, стверджував, що існуюча соціально-політична система за допомогою засобів масової інформації маніпулює індивідуальної свідомістю мас, формуючи культ споживання. Оскільки провідна роль у суспільстві перейшла до маргіналів та представників авангардного мистецтва, то єдиним виходом із цього стану є«Велика Відмова», що передбачає ірраціональне та тотальне несприйняття наявної соціально-політичної системи та її цінностей.

Праці «Контрреволюція і бунт» (1972) досліджував причини поразки студентського руху весною 1968 р. у Франції. **М.** ввів поняття *«превентивної контрреволюції»,* яка не лище виступає у вигляді відповіді реакційних класів на революційні події, але й може розпочатись «превентив-

но», до початку революції, подібно як прививка від хвороби, що викликає цю хворобу у найлегшій формі, задіючи механізм імунітету.

Основні праці: «Розум і революція» (1941), «Ерос і цивілізація» (1955), «Радянський марксизм: критичний аналіз» (1958), «Одномірна людина» (1964), «Ессе про звільнення» (1969), «Контрреволюція і бунт» (1972), «Естетичний вимір» (1978).

МАРСЕЛЬ (франц. Marcel) *Габріель-Оноре* (1889–1973) – франц. філософ, літератор, представник філософії *християнськогоекзистенціалізму.* У 1929 р. прийняв католицизм, після чого став активним апологетом християнського напряму у філософії екзистенціалізму, пропагував ідею активного зв’язку між окремими людьми і між людьми таБогом. Після засудження екзистенціалізму Ватиканом у 1950 р. назвав свої філософські погляди *«неосократизмом»* або «християнським сократизмом».

Називав себе «конкретним філософом». Розглядав філософію якособисту реакцію на певну людську ситуацію. Проблеми розвитку людської індивідуальності вбачав у межах інтерперсонального діалогу. Вважав, що людська екзистенція виражається лише у теоцентричному єднанні осіб.Основні праці: «Метафізичний щоденник» (1927), «Бути імати» (1935), «Таїна буття» (1950), «Люди проти людського» (1951), «Людина, яка стала проблемою» (1955).

У своїй праці «Бути і мати» окреслив відмінності між світом «об’єктивності» та світом «існування». Дійсність характеризував якподіл на справжній світ буття та несправжній світ володіння.

МАСОВА СВІДОМІСТЬ − форма суспільної свідомості; сукупність станів свідомості, котрі виявляються на рівні певної соціальної спільності людей.

МАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО − поняття сучасної соціальної філософії, що використовується для позначення певних специфічних рис сучасного суспільства (індустріалізація, урбанізація, стандартизація виробництва, масове споживання, бюрократизація суспільного життя, розповсюдження засобів масової інформації, переважають стандарти і цінності масової культури). Джерелами теорії **М. с.** стали погляди представників соціально-політичної думки XVIII–XIX ст., зокрема французького вченого А. де Токвіля, який використовував такі доводи для критики буржуазного суспільства, що розвивалось, звинувачуючи його в обмеженні свободи та нерівноправності.

Представники соціальної філософії XX ст. розглядають **М. с.** так:

а) *М. Шелер* розумів його як гомогенне суспільство, в якому відбувається зрівняння умов життя, а людина стаєчастиною маси, втрачаючи свої індивідуальні якості;

б) *О. Шпенглер* тлумачив його як суспільство, яке повернуте до більшості, а маси виступають у ньому як щось безформне, що виступає проти будь-якого вияву форми, впорядкованого знання, внутрішній ворог суспільства;

в) *К. Маннгайм* ототожнює **М. с**. з індустріальним, вважаючи, що воно розмиває основи ліберально-демократичних режимів;

г) *М. Вебер* зауважив на роль лідера та його харизми за умов емоційності мас, вважав, що, впливаючи на маси, вождь–демагог приводить їх у рух;

ґ) для *К. Ясперса* **М. с.** − це хвороба XX ст., амаса є способом існування та розпаду людського буття, вона одноформатна, безпідставна та не має самосвідомісті;

д) у філософських доводах *Х. Ортеги-і-Гассета*, висловлених на сторінках роботи «Повстання мас» (1929), маси, які у минулому знаходились позаду «суспільної сцени», поступово опинились на авансцені світової історії, що спричинило кризу узахідноєвропейському суспільстві. Він ввів поняття «людина-маса», що фіксує узагальнені характеристики людського, котрі дають можливість людині відчувати себе такою, як всі, а повстанні мас розглядав якповстання проти інтелектуальних та моральних основ суспільства;

е) відомий американський філософ німецького походження *Е. Фромм* у роботі «Втеча від свободи» (1990) для аргументації свого бачення **М. с.** використовує критичний аналіз німецького тоталітаризму у його фашистському вияві;

є) у роботах провідних соціальних філософів, починаючи з 50-х рр. XX ст., акцентується на проблемах становлення суспільства масового споживання, що призводить до стандартизації та усереднення основних виявів функціонування суспільства, а також вводиться термін «омасовлення», який фіксує процеси нівелювання основних форм людської життєдіяльності, поведінки, поглядів, які були притаманні для другої половини XX ст.

МАТЕРІАЛІЗМ (лат. *materialis* − речовинний) − філософський напрямок, що визнає об'єктивність навколишнього світу, а матерію єдиною його субстанцією, першоосновою всього сущого. **М.** уважає, що матерія вічна, вона є джерелом розмаїття і єдності всього існуючого. Закони матеріального світу розповсюджуються на весь світ, в тому числі й на суспільство і людину. В області теорії пізнання матеріалісти стоять на позиціях сенсуалізму. Як правило, матеріалістам притаманний соціальний і гносеологічний оптимізм, віра в можливості науки і перетворювальну діяльність людини. Термін «**М.**» був введений

Г. Ляйбніцем. **М.** має різноманітні форми. У сучасній філософській думці цей термін часто замінюється терміном «реалізм».

МАТЕРІАЛІЗМ БАЗОВИЙ − філософська концепція французького філософа-постмодерніста *Ж. Батая*(1897–1962), пропагована у 20–30-рр. XX ст. як спроба критики панівного типу матеріалізму на засадах формування активного основного (базового) питання, здатного до дестабілізації будь-яких основ існуючого світу. **М. б**. спрямовувався проти реконструкцій *Ж. Дерріди*.

МАТЕРІАЛЬНЕ ТА ІДЕАЛЬНЕ − фундаментальні характеристики буття, що відображають співіснування процесів і явищ принципово різної природи (фізичних і не-фізичних, об'єктивно-існуючих і суб'єктивно-існуючих, природних закономірностей і законів мислення, матерії і духу). Тлумачення взаємозв'язку і протилежності матеріального та ідеального є критерієм розрізнення і класифікації філософських систем (*матеріалізм, ідеалізм, дуалізм*).

МАТЕРІЯ (лат. *materia* − речовина) − філософська категорія для позначення об'єктивної реальності; субстанція, що наділена статусом онтологічної першості відносно свідомості, ідеального;різновид субстанції, однорідне, одноманітне і єдине для всіх предметів і процесів речове начало, яке не зводиться до будь-якої відомої речовини; об'єктивна реальність, що існує незалежно від людини і людської свідомості і яка відображається нею у відчуттях. Традиційно протиставляється духові, розуму, ідеї, Богу, Благу, Абсолюту тощо.

МАШИННЕ ПОЗАСВІДОМЕ –відповідно до поглядів французького філософа та психіатра *Ф. Гваттарі*, які були викладені у роботі «Мова, свідомість і суспільство», різновид людського позасвідомого, сформований у результаті впливу на людину технологічних (семіотичне виробництво мас-медіа, інформатики та телемеханіки) та соціальних машин, які діють у межах людської суб'єктивності, стаючи елементами людських спогадів.

МЕГАМАШИНА − у соціальній філософії американського вченого *Л. Мамфорда* поняття, що позначає стан суспільства, своєрідна соціальна утопія, в центрі якої є система колективної механічної організації, гігантська надмірно уніфікована та жорстко регламентована соціотехнічна система, яка доводить неминучість та бажаність панування на землі тоталітарних закритих суспільств.

МЕРЛО-ПОНТІ (франц. Merleau-Ponty) *Моріс* (1908–1961) – франц. філософ, представник феноменологічної філософії та прихильник *екзистенціалізму.* Освіту здобув у Вищій нормальній школі у Парижі (1931), де познайомився з відомими у майбутньому філософами *Ж.-П. Сартром, Ж. Іполітом*. Професор Ліонського університету (1945–

1949), Сорбонни (1949–1952), Колеж де Франс. Працював над неопублікованими роботами засновника феноменологічної філософії *Е. Гуссерля*.

У роботі «Феноменологія сприйняття» (1945) сформував власну концепцію простору, який розглядає як можливу послідовність розташування предметів та явищ, що не може бути зведена до поняття містскості або будь-якої абстрактної характеристики. Вважав, що поняття простору можна трактувати двояко, у першому разі − як місце, вякому розташовані речі, і тоді простір є їх властивістю, і у другому − як рефлексію суб'єкта, який охоплює його у джерелі, усвідомлюючи зв'язки, що виражені у цьому понятті, уявляє, опосередковує та підтверджує їх. У першому разі йдеться про фізичний простір, у другому − про геометричний, в межах якого **М.-П.** мислить чисті позиції предметів, які розглядаються як елементи функціонування свідомості.

Праця «Про феноменологію мови» (1951) розглядає мову яксвоєрідні лінгвіністичні жести, кожен з яких повинен визначатись не стільки своїм значенням, скільки цінністю своєї ролі. Ввів у науковий обіг термін тілесної інтенціональності, під якою розумів дію мови на відстані, коли вона поєднує окремі значення, ніколи не змінює слів іне перериває мовчанку людської свідомості.

МЕТАТЕОРІЯ (грец. *meta* − після, за, позаду) − різновид теорії, що аналізує різноманітні властивості структури, закономірності, методи та прийоми дослідження, які притаманні іншій теорії, котра трактується як об'єктна або предметна; виконує методологічну функцію щодо певної наукової галузі; застосовується зазвичай під час дослідження логічних теорій (металогіка) та основ математики (метаматематика). Об'єктом дослідження **М.**, як правило, є формальні властивості предметної теорії, внаслідок чого вона попередньо формалізується та представляється у вигляді формального обчислення та формулюється за допомогою метамови. **М.** охоплює сукупність теоретичних положень, які виступають схематичними відображеннями предметної теорії.

Поняття **М.** вперше ввів німецький математик *Д. Гільберт* щодо питань формування програми обґрунтування математики, низку важливих метатеоретичних висновків було сформульовано відомим американським математиком та логіком польського походження *А. Тарським*.

МЕТАФІЗИКА (грец. *meta* і *physika* − після фізики) − 1) так були названі *Андроніком Родоським* у виданому ним збірнику творів *Арістотеля* статті, які не мали власної назви і розміщені після трактатів з фізики; 2) область філософії, яка займається абстрактними, далекими від дійсності, граничними проблемами буття і пізнання; 3) вчення про духовні першооснови буття, надчуттєві явища або про сутність світу (душу, Бога, безсмертя, свободу, життя, істину тощо); 4) загаль-

нофілософський метод пізнання, ґрунтований на визнанні сталості, запереченні внутрішнього та зовнішнього взаємозв'язку між предметами та явищами.У філософії *Г. Ґегеля, марксизмі* **М**. − концепція розвитку і метод пізнання, альтернативні діалектиці.

МЕТОД (грец.*metodos* − шлях дослідження, шлях до істини) − спосіб практичного і теоретичного освоєння явищ дійсності з метою побудови та обґрунтування системи знання; порядок дослідження предмета для отримання найбільш повного і відповідного істині результату. **М**. як засіб пізнання є способом відтворення у мисленні досліджуваного предмета. **М.** − це спосіб, підхід, інструмент, який використовує певна наука для дослідження закономірностей і категорій, що становлять її предмет; це засоби аналізу, а також способи перевірки й оцінки теорії.За всього розмаїття конкретних форм наукових **М**. (описових, споглядальних, генетичних, діалектичних, порівняльних тощо) основними видами наукових **М.** є: аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія, порівняння, експеримент, спостереження (в т. ч. й самоспостереження). **М**. завжди пов'язаний з теоретичною домінантою, з теорією. Чисельні спроби створення універсального наукового **М**., який би можна було однаково використати у всіх сферах пізнання (методологічний монізм) не увінчались успіхом. Кожний предмет і кожна область потребує свого **М**., проблема полягає в забезпеченні поєднання і взаємодії їх в межах конкретної теоретичної побудови.

МЕТОД АРХЕОЛОГІЧНИЙ − елемент філософського вчення представника французького постмодернізму та постструктуралізму *М. Фуко*, за допомогою якого здійснюється пізнавальний процес людини та який дає змогу більш об'єктивно відтворювати знання про соціальні феномени минулого і сучасного, абстрагуючись від змістовного контексту, що дозволяє подолати суб'єктивність та заангажованість соціально-гуманітарного знання.

Основою цього способу є лінгвіністична складова, що тлумачиться як мовна організація людського знання, а мова, її знакові та символічні системи здатні відображати специфіку сучасного соціального світу. Центральною категорію **М. а.** у *М. Фуко* становить археологія знання, що характеризується:

а) дослідженням дискурсів самих собою у вигляді практики, побудованих за певними правилами;

б) прагненням визначити специфіку конкретного дискурсу;

в) визначенням специфічності конкретного дискурсу;

г) систематичним описом дискурсивного об'єкта.

МЕТОД ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ − 1) один із основних методів філософської системи німецького філософа *Ф. Ніцше*, який зводиться до

питання про походження забобонів та процедурі розвінчування історичного сенсу цінностей, що був сформульований у роботі «До генеалогії моралі» (1887 р.);

2) постмодерністська методологія нелінійного моделювання історичних подій, представлена систематичною генеалогією М. Фуко, атакож концепцією події *Дельоза* та методологічними дослідженнями *Ж. Дерріди*, яка ґрунтувалась на ідеях ніцшеанського морально-етичного вчення.

МЕТОДОЛОГІЯ − філософське вчення про наукові методи пізнання навколишнього світу; область науки, яка вичає загальні та спеціальні методи наукових досліджень; сукупність методів, які використовуються у будь-якій науці; принципи підходу до різних типів обєктів дійсності і різних класів наукових задач. Змістовний підхід до **М.** спрямований на вияснення структури наукового знання взагалі і наукових теорій зокрема, на вивчення умов та закономірностей розгортання наукових теорій, на визначення критеріїв науковості, на дослідження понятійного каркасу сучасної науки. Формальні аспекти **М.** пов'язані з аналізом формальних і неформалізованих методів дослідження.

МИСЛЕННЯ − процес опосередкованого та узагальненого відображення реальної дійсності в уявах, судженнях, поняттях, найвищий ступіньлюдськогопізнання; фундаментальна властивість розумних істот, творча здатність людини, що включає процеси засвоєння та смислової переробки інформації, цілеспрямованого пізнання суб'єктом істотних зв'язків і відносин між предметами і явищами, творення нових ідей, проектування моделей практичної і раціонально-пізнавальної діяльності.

МІД (англ. *Mead*) *Джордж Герберт* (1863–1931) − американський філософ та психолог, один з найвидатніших представників філософії американського *прагматизму.* Навчався у Гарвардському університеті (США) у *Дж. Ройса* та *У. Джеймса*, у Берлінському та Лейпцизькому (Німеччина) університетах. Працював викладачем Чиказького університету (від 1894 р. і до смерті), очолював філософський факультет. Розкриваючи особливості становлення свідомості, наголошував на значенні біологічного, природного і соціального факторів у процесі формування ідеального. Свою позицію трактував як «соціальний біхевіоризм», відстоював значення мови як засобу комунікації у свідомості людині. Мова розглядалась як специфічний спосіб поєднання біологічної та соціальної природи людини, фіксації внутрішньо притаманних характеристик суб'єкта та ступеня його прояву у сфері соціального.

Основні філософські праці: «Філософія сучасності» (1932), «Дух, самість і суспільство» (1934), «Філософія дії» (1938) були опубліковані після смерті вченого.

МІЗЕС (нім. *Mises*) *Людвіг фон* (1883–1953) − американський філософ австрійського походження. Народився у Львові (Австро-Угорщина, сьогодні − Україна). Викладав в університетах Дрездена, Берліна, Стамбула. З 1939 р. – у Гарвардському університеті (США). У своїй роботі «Ймовірність, статистика та істина» (1928) сформулював філософську теорію ймовірності, яка вплинула на розвиток наукового знання, хоча і не була визнана науковим співтовариством.

МІРА − філософська категорія для узагальненого виявлення взаємозв'язку кількісного та якісного боків предметів і явищ, завдяки якому ті існують.

МІСТИЦИЗМ − 1) сукупність теологічних та філософських доктрин, які обґрунтовують і описують містичний досвід (напр., ісихазм, гностицизм, суфізм, тантризма та ін.); 2) особливий спосіб розуміння і сприйняття світу на засадах інтуїтивізму, алогізму, ірраціоналізму, символізму, поєднаний із практикою психофізичних вправ.

МІФ (грец. *mithos* − оповідь, переказ) − 1) історичний тип світогляду людини, специфічний спосіб пояснення та трактування предметів іявищ, якому притаманне зміщення об'єкта та суб'єкта пізнання, персоніфікація природних сил та наділення їх людськими за характером, але фантастично видозміненими властивостями; 2) поняття філософської системи французького філософа-постструктураліста та семіотика *Р. Барта*, що позначає особливу комунікативну систему, повідомлення, трактується як сукупність конотативних позначуваних, що формують латентний (прихований) ідеологічний рівень дискурсу.

З одного боку, **М.** спрямований на зміну реальності, ставить перед собою завдання такого образу дійсності, який би збігався з ціннсними очікуваннями носіїв міфологічного світогляду. З іншого − **М.** виявляє прихованість власної ідеологічності, він прагне, щоб його сприймали як щось природнє, саме собою зрозуміле. Р. Барт трактує **М.** не як пережиток архаїчної свідомості, а як властиво значну частину сучасної культури, яка реалізує себе за опосередковано через рекламу, кіно, телебачення тощо.

МІФОЛОГІЯ − 1) історична перша форма колективної свідомості; спосіб духовно-практичного освоєння світу, домінуючий на ранніх етапах суспільного розвитку; 2) цілісний комплекс міфів, вироблений в межах тієї чи іншої історичної культури, цивілізації (наприклад, давньогрецька міфологія, скандинавська міфологія); 3) теорія міфу, вивчення міфів раціонально-логічними засобами (наприклад, порівняльна міфологія).

МНОЖИННІСТЬ СВІТІВ − ідея, гіпотеза або теорія про співіснування багатьох світів у макро- і мікросвіті, альтернатива уявленням

про одиничність та унікальність «земного» світу як природного середовища людини.

«МОВНИЙ КАРКАС» − вжите представником філософії *неопозитивізму Р. Карнапом* для характеристики засобу та символу розуміння світу на основі визнання твердження про потребу прийняття певної форми мови, а також правил утворення та перевірки речень, їх прийняття або заперечення.

МОВНІ ІГРИ − поняття сучасної посткласичної філософії, що фіксує мовні системи комунікацій, які організовані за певними правилами, порушення яких означає руйнування **М. і.** або вихід за їх межі. Вперше введено британським філософом − представником *аналітичної філософії Л. Вітгенштайном*. **М. і.** − найвагоміша форма презентації мови у процесі оволодіння нею (навчання мови, що здійснюється шляхом включення суб'єкта у певні нормативні системи мовних комунікацій) і у процесі мовної динаміки. Теорія **М. і.** *Вітгенштайна* знайшла свій розвиток умодальній семантиці та епістемології і філософії постмодернізму. Уфілософії постмодернізму поняття **М. і.** відображає плюралізм наративних практик у концепції *Ж.-Ф. Ліотара*, використовується в ідеї *Ж. Дерріди* про децентрованість тексту, знаходиться в основі концепції «читача» як джерела смислу, оскільки у процесі читання троє (читач, текст та автор) становлять те нескінченне поле для грилисьма».

Широко застосовується концепція **М. і.** у *герменевтиці,* а роль гри для «граючої свідомості полягає у розчиненні самої себе у взаємозв'язку рухів» (*Г. Гадамер*).

МОВНИХ АКТІВ ТЕОРІЯ − система доводів в*аналітичній філософії,* мета яких полягає у здійсненні концептуального аналізу мови як важливого явища у процесі пізнання. Основоположником **М. а. т.** вважається британський філософ *Дж. Остін* (1911–1960), який критично осмислив досвід представників аналітичної філософії (*Г. Фреге, Б. Рассела* та *Л. Вітгенштайна*) та переніс центр досліджень з проблем глибинних структур мови у галузь міжособистісної комунікації, вивчення речового спілкування та взаємодії. Вважав, що єдиний мовний акт має тричленну структуру. Вирізняв: а) *локутивний* акт (вимову того чи іншого висловлювання у певному сенсі); б) *іллокутивний* акт (здійснення акту мовлення у межах певної допустимої функції); в) *перлокутивний* акт (вимова слова або висловлювання, щоздійснює вплив на аудиторію), акцентуючи на іллокутивній формі мови.

Відомим популяризатором **М. а. т.** став учень *Дж. Остіна* американський філософ *Дж .Сьорл* (народ. 1932 р.), що розробив нові їїзасади у роботах «Мовні акти» (1969), «Вислови і значення» (1979), «Інтенціональність» (1983) та пов'язав мовний акт з такою властивіс-

тю людської свідомості, як *інтенціональність.* Репрезентативна здатність мовних актів, яка виявляється у процесі представлення реальної дійсності, розглядається як продовження більш фундаментальної у біологічному плані здатності людини співвідноситись із оточуючим її світом за допомогою ментальних станів, більшість з яких має інтенціональний характер. На відміну від феноменологічної філософії, *Сьорл* уважав, що *інтенціональність*може досліджуватись лише після вивчення властивостей мови, основним структурним елементом якої є цілісний мовний акт.

МОДАЛЬНІСТЬ − категорія філософії, логіки, лінгвістики, інформатики: 1) спосіб, вид буття чи події (категорії модальності − можливість, дійсність, необхідність); 2) семантична категорія, що виражає відношення змісту висловлення до дійсності і мовця до змісту висловленого.

МОДЕЛЮВАННЯ − метод наукового пізнання, що полягає у створенні зменшених або збільшених копій предметів та явищ (моделей) з метою отримання знань про досліджувані об'єкти, вивчення яких утруднено низкою причин.

МОДЕРНІЗАЦІЯ − 1) процес трансформації традиційного аграрного суспільства на динамічне суспільство індустріального або постіндустріального типу; 2) постійний процес реформувань та інновацій в різних сферах сучасного суспільства з метою прискорення соціального розвитку.

МОДЕРНІЗМ − посткласичний тип філософствування, що допускає можливість плюралістичного моделювання світів та характеризується ідеєю онтологічного плюралізму.Формування **М.** як філософської системи стало можливим завдяки появі комплексу ідей про самодостатність людського розуму, становленню комплексу уявлень про креативну його природу й історичну обмеженість (*І. Кант*), розвитку позитивістських ідей про контекстуальну природу людського розуму, який здатен трансформувати соціальну дійсність (*О. Конт*), наявності традиції художнього символізму, що сприяв можливості моделювання можливих видів світів (*кубізм, сюрреалізм*).

До основних властивостей **М.** можна віднести:

а)заперечення моноонтологізму, принципову відкритість системи пояснення світу (*У. Куайн, Ж.-П.Сартр*);

б) спрямованість на інновацію, антитрадиціоналізм;

в) відмову від класичної ідеї гармонії;

г) відхилення ідей моністичного гуманізму (плюралістичний гуманізм в екзистенціалізмі, марксизмі та неофрейдизмі, «надлюдина» *Ф. Ніцше*, «негативний гуманізм» *А. Глюксмана* (нар. 1937 р.);

ґ) антинормативізм;

д) ідея плюральності та конструктивності людського мислення;

е) варіативність процесуальності, що виражається у наявності багатоваріантності як атрибуту культури.

М. став важливим етапом становлення *постмодерністської* філософської парадигми.

МОЖЛИВІСТЬ − потенційна здатність, що може бути розвинена, здійснена; передумова, об'єктивно існуюча тенденція до виникнення предметів та явищ, яка зумовлюється певною закономірністю.

МОЖЛИВІСТЬ І ДІЙСНІСТЬ − філософські категорії, які характеризують рух і розвиток матеріального світу, єдність актуальної даності буття і процесу зародження його нових форм.

МОР (More) *Томас* (1478–1535) – англ. філософ, політичний діяч та гуманіст. Освіту здобув у Оксфорді. Досягнув значнихуспіхів у правовій та політичній діяльності, ставши при королі Генріху VIII лорд-канцлером та хранителем печатки (1529–1532). До реформації у християнській церкві ставився вкрай негативно, полемізував з представниками лютеранства, відмовився присягнути англійському королю як новому главі церкви, за що був звинувачений у державній зраді, ув'язнений та страчений. У філософській праці «Золота книжечка, настільки ж корисна, як і забавна про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія» змальовує ідеальне суспільство, де відсутні приватна власність та гроші, у якому існує безумовна підпорядкованість індивідуальних інтересів суспільним, встановлена релігійна віротерпимість.

МУНЬЄ (франц. Mounier) *Еммануель* (1905–1950) – франц. філософ, представник філософії *персоналізму,* працював на стику екзистенціальної та марксистської парадигм. Видавець філософського журналу «Esprit» («Дух», 1932). Основні філософські твори: «Персоналістська та общинна революція» (збірник статей, 1935), «Маніфест персоналізму» (1936), «Від капіталістичної власності до людської власності» (1939), «Вступ до екзистенціалізму» (1946), «Свобода під умовою» (1946), «Що таке персоналізм?» (1947), «Персоналізм» (1949) та інші. В нихрозглядається природа персоналістської філософії, в основі якої є ідея натхнення, пориву, що здатен змінити стан людської екзистенції. Особливу увагу приділяв проблемам свободи, яку трактує як неодмінну рису людського єства.

Завдання *персоналізму* вбачає у досягненні перспективи особистісного розкриття людини у межах комунікаційної діяльності. Оскільки особистість існує лише у разі існування «іншого», остільки існування трактується як любов. Саме тому цивілізація, якої прагне персоналізм, і є «спільнотою». Основні принципи такого різновиду соціуму: а) звільнити себе та світ може лише та людина, котра є особисто вільною; б) слід прагнути розуміти не тільки самого себе, але йосягати «іншого», що виявляється у єдності відмінних позицій; в)потрібно

брати на себе і відповідальність за долю іншого; г) необхідно вміти віддати, а економіку особистості слід розуміти як економіку дарунку.

МУР (англ. Moore) *Джордж Едвард* (1873–1958) − британський філософ. Родоначальник аналітичної традиції у філософії (із *Л. Вітгенштайном та Б. Расселом*). Освіту здобув у Кембриджському університеті, де познайомився з *Б. Расселом,* Тюбінгенському університеті (Німеччина), де прослухав курс лекцій про філософські погляди *І. Канта* німецького філософа *Х. Зігварта*. Член Арістотелівського товариства (1898), Британської академії наук (1918). Викладач (1911–1925) та професор (1925–1939) Кембриджського університету, Оксфорду, низки університетів США (1940–1944).

Видавав філософський журнал «Mind» («Розум», 1921–1947). Філософська система **М.** формувалась під впливом ідеалістичних філософських поглядів *Ф. Бредлі* та трансцендентальної епістемології І.Канта та характеризувалась трансформацією від ідеалізму донеореалізму. На початку ХХ ст. після опублікування праці «Принцип етики» перейшов на позиції *аналітичної філософської думки*. Для **М.** властивий сократичний спосіб філософського аналізу. Особливо акцентується на значенні мови у науці та філософії зокрема. Ввів поняття *«лінгвістичної філософії»*. Використовував метод витонченого лінгвістичного аналізу використання слів та словосполучень. Пропагував неореалістичну теорію пізнання, в основі якої була теза про незалежність від свідомості об’єкта пізнання, що дається безпосередньо. Сформулював поняття «чуттєвих даних», з яких складається досвід людини. Доводив існування речей зовнішнього світу, восснові яких є вроджені реалістичні переконання.

Н

НАДІЯ − категорія філософської концепції нім. філософа *Е. Блоха* (1885–1977), сформульована у праці «Принцип надії» (у 2-х т., 1954–1955), фіксує певний стан суб’єкта у його відношенні до об’єктивної реальності, що не зникає, а лише поступається появі нових своїх проявів. **Н.** використовується для обґрунтування закономірних процесів людського функціонування, спрямованих на задоволення своїх потреб як своєрідний стимул та можливість майбутнього, що розуміється у вигляді «Ще-Не-Буття». На думку *Е. Блоха*, людина приречена жити в умовах нездійснених **Н.**, а дійсність − це процес їх реалізації.

НАОЧНІСТЬ − в аналітичній філософії нелігвістичне визначення терміну шляхом його вияву у сферах наукового знання, що застосовуються. Хоча це певною мірою і виправдано, однак наочні визначення є постійно невизначеними, оскільки погано виявляють тим-

часові особливості предметів та явищ. Цей термін активно використовував у своїх філософських дослідженнях *Л. Вітгенштайн*.

НАРАТИВ (лат. *narrare* − мовний акт) − поняття філософії *постмодернізму,* що відображає процесуальний бік здійснення розповідного («повідомляю чого») буття, основу функціонування якого становить історія як теоретична сфера наукового знання.

У доктрині франц. філософа-постмодерніста *Ж.-Ф. Ліотара* вербальна структура, що відображає певні типи дискурсу у межах конкретно визначених періодів історичного розвитку людини та суспільства, серед яких виявляються:

а) макронаративи, котрі обґрунтовують панування існуючого політичного ладу, законів, моральних норм, властивої їм суспільної свідомості та структури соціальних інститутів;

б) мікронаративи, що забезпечують цілісність повсякденного життя в межах повсякденного досвіду на рівні окремих первинних колективів (наприклад, сім'ї) та не претендують на позиції влади;

в) дискурс, що характеризується метанарацією та формує «соціальну міфологію», яка підтримує функціонування усіх механізмів управління у суспільстві.

На думку *Ж.-Ф. Ліотара*, специфіка сучасної епохи, котру визначає стан *постмодерну,* характеризує втрата макронаративами своєї легітимуючої сили внаслідок катастрофічних подій ХХ ст. (напр., Голокосту).

НАРОДНІСТЬ − історична спільність людей, сформована в результаті історичного розвитку родоплемінного типу людської спільноти, який полягає у злитті, консолідації різних племен в умовах первісного суспільства.

НАСТУПНІСТЬ − існуючий в реальному світі зв'язок між різними етапами розвитку предметів та явищ, який полягає у збереженні тих чи інших елементів цілого або окремих його сторін під час переходу від одного етапу до іншого і взагалі за будь-яких змін об'єктивної дійсності.

НАТОРП (нім. *Natorp*) *Пауль Герхард* (1854–1924) − філософ-ідеаліст, один із найвідоміших нім. філософів кінця ХІХ − першої третини ХХ ст., представник марбурзької філософської школи.Освіту здобув у Боннському, Страсбурзькому та Марбурзькому університетах (Німеччина), викладав філософію у Марбурзькому університеті (1881–1924).

Філософські погляди сформувались під впливом вчення І. Канта. Розкриваючи суть наукового пізнання, використовує кантівське поняття «речі в собі» як «граничне поняття», що спричиняє перебіг наукового пізнання. Класичним прикладом наукового пізнання вважав математичний аналіз, вбачаючи в історії розвитку математики

та природознавства тенденцію до витіснення всіх об'єктів дослідження конструкціями чистого розуму.

Аналізуючи особливості становлення античної філософії у своїх працях тлумачить її у дусі ідеалізму, зближуючи ідеалістичний метод Платона з трансцендентальним методом І. Канта в інтерпретації представників марбузької філософської школи.

НАТУРАЛІЗМ − сформований у 20–40-х рр. XX ст. під впливом ідей еволюціонізму, прагматизму та реалізму в американській філософській думці напрям, в основі якого є трактування всього сущого на основі розуміння природи як єдиного всеохоплюючого (виключаючи надприродне) начала. **Н.** властиве твердження про універсальність наукових методів, відмова від редукціонізму, методологія контекстуалізму та захист гуманізму. До відомих представників цього напряму слід віднести*А.Коена, Е. Нагеля, Е.Ренделла* та *К. Лампрехта*.

НАТУРФІЛОСОФІЯ − 1) поняття для характеристики античної філософії, як такої, що не відрізняла себе від наук про природу; поміщала проблеми буття, ґенези, первнів Космосу і Природи в центр філософського дискурсу; 2) філософія природи як теоретичне осягнення цілісності й системи природи, основа раціонально-наукової картини природного світу в його найважливіших вимірах та виявах.

НАУКА − особливий вид пізнавальної діяльності, спрямований на отримання об'єктивних, обґрунтованих, системно організованих знань про світ; соціальний інститут, що забезпечує прирощення, поширення, збереження, застосування, систематизацію та розвиток наукових знань про реальнийсвіт.

НАУКОВА КАРТИНА СВІТУ − узагальнена, цілісна система уявлень про закономірності буття й розвитку Всесвіту, природи, суспільства, людини, що є синтезом фундаментальнихпонять, концепцій, принципів науки на кожному етапі її історичного поступу.

НАУКОВЕ СПІВТОВАРИСТВО − 1) поняття філософії науки та соціології науки на позначення спільноти професійних учених, організація та функціонування якої відображають специфіку наукової професії; 2) суб'єкт наукової діяльності у філософській доктрині американського філософа-постпозитивіста *Т. Куна*,властивістю якого є дотримання наукової парадигми, яка характеризується певною сукупністю знань та особливостями підходу до вирішення наукових проблем, що приймаються цим співтовариством.

НАУКОВИЙ МАТЕРІАЛІЗМ − матеріалістичний напрям, який виник у 50-х рр. XX ст. у філософії англомовних країн (Австралія, Великобританія, Канада, США) під впливом психологічного та логічного *біхевіоризму,* фізикалізму та неопозитивістської програми

єдності наукового знання, основною проблемою якого є співвідношення мислення і матерії (mind-bodyproblem), а її вирішення допускається лише за допомогою використання природничо-наукових даних на засадах визнання психофізіологічної тотожності або єдності.

Становлення **Н. м.** визначалось рівнем розвитку наукового знання, насамперед фізики, фізіології, логіки, математики, лінгвістики та сучасних когнітивних наук, які пов'язані з комп'ютерними дослідженнями. Розвиток таких філософських поглядів сприяв формуванню нових проблем, що мали загальнонаукове значення, а саме: питання про формування загальнонаукової мови, на основі якої опис явищ свідомості був би позбавлений залежності від ідеалізму чи дуалізму; сучасне пояснення природничо-історичного походження свідомості; питання співвідношення природного та штучного інтелекту; зближення та єднання методологій соціокультурних, природничих і технічних наук.

Н. м. представлений такими філософськими школами, як «елімінативного матеріалізму», яка вважає тотожним психічне та фізичне (*Д. Армстронг*), «кібернетичного (інформаційного) матеріалізму», що тлумачить психічне як аналогічне до функцій електронно-обчислюваних машин (*Х. Патнем, К. Сейр*) та «емерджентистського матеріалізму», що трактує психічне як результат еволюції матерії.

НЕБУТТЯ − 1) філософське поняття, що означає заперечення буття, його відсутність, тотожне поняттю «ніщо»; 2) онтологічна категорія-антитеза категорії «буття», абсолютний передпочаток всього сущого.

НЕОБХІДНІСТЬ І ВИПАДКОВІСТЬ − філософські категорії, що відображають різні типи зв'язків предметіві явищ; носять співідносний характер, в них виражені діаметрально протилежні уявлення про характер детермінації всього існуючого. **Н**. − це внутрішній, істотний, закономірнийості зв'язок між предметами та явищами об'єктивної дійсності, що зумовлює саме їх існування.**В.**– це такий зв'язок, який має зовнішній відносно даного явища характер і зумовлюється побічними факторами, не пов'язаними з його сутністю. Це те, що в даних умовах може відбутися, а може і не відбутися. **В**. виявляється не прогнозовано і буває лише інколи, від випадку до випадку. **Н**., навпаки, − обов'язкова, за певних обставин вона наступає неминуче. На відміну від **Н**., **В**. не може бути пояснена «із самої себе». Разом із тим, **Н**. і **В**. не випадають із причинно-наслідкових зв'язків, вони існують об'єктивно. Співідношення **Н**. і **В**. було предметом розмірковувань філософів протягом всієї історії філософської думки.Наприклад, в античності вирішення цієї проблеми втілилось в поняттях *Космосу* і *Хаосу*. В XIX–XX ст. споглядальні поняття **Н**. і **В**. конкретизувались в поняттях динамічних і статистичних закономірностей. Динамічні за-

кономірності визначають існування кожного одиничного явища, а статистичні управляють масовими однорідними, але існуючими незалежно одне від одного явищами. Виникає поняття ймовірності появи тієї чи іншої події як «міри» її **В**. Конструктивна роль **В**. у світовому процесі виявляється в центрі уваги сучасної філософії. Особливе значення для розуміння співвідношення **Н**. і **В**. набувають дослідження в області *синергетики*, трансформуючись у поняття «порядку» і «безпорядку». Зростання уваги до випадкових процесів у світі по-новому ставить проблему людської відповідальності за ухвалювані рішення.

НЕОМАРКСИЗМ − система філософських поглядів, яка заперечує позитивістську критику класичного марксизму на засадах його доповнення низкою перспективних висновків філософських систем XX ст. (неогегельянства, фройдизму, «філософії життя», екзистенціалізму та структуралізму), характеризується високим рівнем світоглядної багатоманітності та ідеологічних уподобань, актуалізацією значення суспільно-історичної практики.

Представники **Н**. (*Г. Лукач, А. Грамші, В. Беньямін, Е. Блох, А. Альтюссер, Ю. Габермас, Г. Маркузе*) розробляють проблеми наукової методології і досліджують реальну соціальну дійсність на засадах марксистського світорозуміння. Зокрема, досліджуються такі питання:

а) ролі суспільно-історичної практики у житті суспільства, що виявляється у філософському обґрунтуванні процесів економічного тасоціального розвитку людської цивілізації;

б) подолання відчуження, у межах якого береться до уваги наявна в антагоністичному суспільстві соціально-економічна структуру і предметно-речова організація людства;

в) вільного розвитку індивіда як умови розвитку усього загалу.

Н. трактує основні принципи класичного марксизму виключно як критичні, а не регулятивні, вважає, що вони можуть бути застосовані до процедур оцінки основних феноменів наявної соціальної дійсності в умовах суспільних трансформацій. Допускається використання висновків сучасних філософських концепцій у межах переосмислення марксизму відповідно до нових реалій. Перебіг розвитку всесвітньої історії трактується як ірраціоналізація світоустрою, а майбутня антикапіталістична революція як «кінець історії». Наявна у сучасному **Н.** тенденція нігілізму щодо традиційних духовних цінностей, проповідуваний інтелектуальний екстремізм спричиняє ріст прихильності до нього маргінальних суспільних шарів та соціальних груп − аудсайдерів.

НЕОПОЗИТИВІЗМ − історична форма позитивістськоговчення, для якої властива абсолютизація ролі свого вчення та заперечення можливості використання метафізики як теорії про основні принципи

філософського знання, широке використання семантики (науки про мову), твердження про *верифікованість* (можливість перевірки) наукового знання та визнання фізики базовою наукою під час пояснення сутності світу.

НЕОПРАГМАТИЗМ − історична форма філософії прагматизму, сформована наприкінці XX ст., яка стверджує безпідставність думки про абсолютизацію наукового, насамперед природничого знання у процесі пізнавальної діяльності людини та суспільства. Критерієм істинності знань обирається мова, що свідчить про зв'язок **Н.** з герменевтикою. Основним представником **Н.** був американський філософ *Р. Рорті*.

НЕОТОМІЗМ − філософський напрям, що модернізує основні положення вчення Томи Аквінського, виник у 70–80-х рр. XIX ст. та став складовою офіційної доктрини католицизму. Відродження духу середньовічної філософії, на думку представників **Н.**, повинно допомогти у подоланні кризових явищ у сучасному світі. **Н.** прагне відродити традиційні для християнства цінності, відкидає крайнощі індивідуалізму та колективізму, розробляючи теорію солідаризму, яка ґрунтується на принципах християнської любові до ближнього.

НЕСВІДОМЕ − 1) поняття філософії, психології, мистецтвознавства тощо на позначення сукупності психічних процесів, що непіддатні контролю з боку свідомості суб'єкта; 2) сфера, протиставлена свідомості, як вища за неї (надсвідомість, духовність, інтуїція) або, навпаки, нижча (підсвідомість, інстинкти); 3) в широкому сенсі − неусвідомлене, нерефлексивне, спонтанне, інстинктивне.

НІГІЛІЗМ (лат. *nihi l*– ніщо) − морально-етична та світоглядна позиція, яка полягає у цілковитому запереченні цінності та виправданості загальноприйнятих норм, традицій, духовний цінностей.

НОВИЙ ГУМАНІЗМ − філософське поняття, вжите представником сучасної соціальної філософії *А. Печчеї*, яке стосується визнання пріоритетності співпраці та кооперативності людей, взаємодопомоги, відповідальності та оптимізму, а також викорінення людських страждань у процесі функціонування суспільства. Передбачає формування цілісної моралі, у центрі якої повинні знаходитись природа, людина, суспільство, техніка, але основу якої має становити саме природа.

НОЗІК (англ. *Nozick*) *Роберт* (1938–2002) − американський політичний філософ, ідеолог класичного лібералізму.Освіту здобув у Колумбійському та Прінстонському університетах (США), доктор філософії (1963). Викладач Прінстонського (1962–1965), Гарвардського (1965–1967), Рокфелівського (1967–1969) університетів (США).

У теорії пізнання займався аналізом ролі знання у пізнавальних процесах, відстоював позиції радикального скептицизму.У роботі

«Анархія, держава і утопія» (1974) захищав примат індивідуального над колективним, виступав за мінімалізацію соціального впливу на людину, що здатно захистити її від насильства. Твердив про необхідність встановлення «мінімальної держави», критикував теорію «соціальної держави» за насильство над індивідами. Сформував свою генетичну теорію справедливості, ґрунтовану на принципах права людей володіти власністю, котра нікому не належить (справедливість набуття), а також права дарування своєї власності іншим чи добровільно обмінюватись нею з іншими (справедливість передачі). Сформував специфічне пояснення особистого призначення індивіда та його прав, що заперечувало теорії політичної філософії *Дж. Роулза* та мало вплив на розвиток тогочасної американської філософії.Своєю останньою філософською працею «Постійності» (2001) зробив внесок у розкриття теорії об'єктивної істини.

НООСФЕРА (грец. *noos*– розум, *sfeira*– куля) − зона активної взаємодії природи та суспільства, в межах якої здійснюється розумна діяльність людини, що виступає визначальним фактором розвитку людини та суспільства. Поняття **Н.** було запропоновано у 20-х рр. ХХ ст. франц. вченим-геологом *Е. Леруа*, який вважав формування живої матерії та олюднення життя закономірними етапами геологічного розвитку Землі, а подальшу еволюцію людини пов'язував з переходом до епохи, у межах якої вирішальне значення належатиме розуму та духу, що розвинено у наукових дослідженнях французького філософа *П. Тейярде Шардена* (1881–1955) і радянського вченого *В. Вернадського*.

П'єр Тейяр де Шарден розглядав **Н**. як етап циклу розвитку матерії від початкової точки сингуляції (альфи) до кінцевої (омеги), асвоє вчення зводив до таких тверджень:

а) виникнення розуму виступає закономірним результатом розвитку матерії;

б) виникнення людського розуму є якісно новим етапом еволюції живої матерії, переходом від її біологічної фази до соціальної та духовної, яка характеризується домінуванням духовного начала над матеріальним у організації та функціонуванні біосфери;

в) людина як носій розуму не пристосовується до умов середовища, як тварини, а змінює та підкоряє його собі;

г) діяльність людини набуває глобального характеру в процесі її«планетаризації»;

ґ) соціальна еволюція спрямована на єднання людства, соціальну і духовну конвергенцію рас, народів, різноманітних соціальних груп та формування «одномислячої» у світоглядному плані людини. Ці доводи вчений доповнив розумінням **Н.** як результату людської діяльності, незалежного від волі людини та суспільства, а кінцевим пунктом

її розвитку бачив злиття людини із Богом. Вирішальне значення Вернадський надавав науковому пізнанню законів організації біосфери, її трансформації під впливом діяльності людини та суспільства.

«НОРМАЛЬНА» НАУКА − вжитий у 60-х рр. XX ст. американським філософом *Т. Куном* вираз, який означає стабільну наукову теорію, що досягла безумовного успіху, ставлячи перед вченими завдання послідовного розгортання панівної у ній парадигми та простеження на різноманітному конкретному матеріалі наслідків такого розгортання.

Т. Кун виокремив такі риси **«Н.» н.:**

а) зменшення до однієї числа тих теорій, що конкурують у поясненні досліджуваної галузі явищ;

б) стійке переконання у тому, що монопольна теорія здатна забезпечити вирішальне просування у напрямі вивчення розглядуваного кола явищ;

в) зведення до мінімуму фундаментальних досліджень, що стосуються тієї парадигми, що є в основі **«Н.» н.**;

г) різке обмеження критики та особливо критики, що стосується засад **«Н.» н.**;

ґ) зведененя усіх завдань наукового дослідження до конкретизації знання, що виступає результатом *парадигми* **«Н.» н.;**

д) обмеження розглядуваних проблем тими, відповідь на які випливає із прийнятої парадигми і не потребує введення нових фундаментальних припущень;

е) негативне ставлення до тих, хто відмовляється визнати монополію теорії, що визнається **«Н.» н.** у вигляді своєї парадигми.

О

ОБ'ЄКТИВІЗМ − 1) світоглядна позиція, яка спирається на принципи ідеологічної нейтральності, безпартійності, утримання від соціально-критичних оцінок; 2) філософія раціонального індивідуалізму, розвинена мислителькою та письменницею *А. Ренд*; 3) методологічна настанова матеріалістичних систем на виведення всіх ідеальних змістів з об'єктивної реальності, суспільних відносин, практики.

ОБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ − буття, існування і властивості якого не залежить від того, чи його сприймає, мислить, пізнає певний суб'єкт (людина, людство); найзагальніше визначення матеріального світу поза межами суб'єктивної свідомості.

ОБ'ЄКТИВНЕ –1) таке, що існує поза індивідуальною свідомістю й незалежно від неї; протиставлене суб'єктивному; 2) неупереджений, зважений, незаангажований, такий, що відповідає дійсності.

ОБРАЗ − форма існування реальних предметів та явищ в ідеальному вигляді у людській свідомості, результат реконструкції об'єкта у свідомості людини.

ОДИНИЧНЕ − філософська категорія для позначення окремо взятих предметів та явищ.

ОККАМ (Occam) *Вільям* (бл. 1285–1349 рр.) – англ. філософ та теолог, чернець-францисканець, представник середньовічної схоластики. Навчався, а згодом і викладав у Оксфорді, звинувачений у єресі, переслідувався римо-католицькою церквою, але згодом, заручившись підтримкою імператора Людовіка IV, переїхав у Баварію, де продовжив свою діяльність. Помер під час епідемії чуми у Європі.

В онтології розвивав аристотелівську філософію, абсолютизуючи індивідуальність субстанції та властивостей речей. Його вчення про поняття («термінізм») зазначалось високим ступенем абстракції. Утеорії пізнання відстоював засади емпіризму, вважаючи, що люди сприймають об'єктивну дійсність за посередництвом «інтуїтивного знання», без жодної допомоги з боку власних ідей. Під час розроблення концепції «двох істин» уважав, що сфери розуму та віри повинні бути розмежовані.

ОКСИДЕНТАЛІЗМ ТА ОРІЄНТАЛІЗМ − філософські поняття на позначення дихотомії Заходу і Сходу якунікальних культурних світів, умовну «вісь» розвитку людської цивілізації; дослідницькі метафори, які полегшують співвіднесення, порівняння та систематизацію культурного досвіду.

ОНТОЛОГІЯ (грец. *on* − суще, *logos* − вчення) − філософське вчення про найбільш загальні визначення, властивості та першоджерела буття, які існують в єдності з теорією пізнання і логікю. Термін **О.** вперше був уведений німецьким філософом *Р. Гокленіусом* (1613) як основу та першоджерело буття.

ОПЕРАЦІОНАЛІЗМ − напрям у методології *філософії науки,* який зводить теоретичні знання до емпіричних дій, пов'язаних з виміром, стверджує, що значення наукових термінів і концепцій повністю відповідають стану фіксації опису процесів, що визначають їх використання на стадії пізнання. Відповідно до цього теоретичні сутності трактуються логічними конструкціями. Докрина **О.** близька до ідей *позитивізму логічного.*

ОРІГЕН (бл. 185–254 рр.) − християнський теолог, вчений та філософ, представник ранньосередньовічної патристики, один із Отців Церкви. Засновник біблійної філології, автор терміна «боголюдина» навчався, викладав та очолював Александрійську катехитичну школу, в якій був учнем *Климента Александрійського*. Проповідував християнство під час мандрівок до Риму та Єрусалиму, згодом оселився у

Кесарії (Палестина),де заснував свою школу. Помер після тортур та перебування в ув'язненні під час чергового переслідування християн.

Спробував синтезувати фундаментальні принципи давньогрецької філософії, зокрема ідеї неоплатонізму та стоїцизму, із християнським віровченням з метою захисту християнської картини світу, яку вважав сумісною із давньогрецькою філософською думкою. Займався тлумаченням Святого Письма, був автором численних приміток та коментарів до Біблії, особливий акцент робив на ідеях провіденціалізму, а своїм учням рекомендував вивчати літературні та філософські твори античних мислителів. Прагнення до пізнання трактував як основу для оволодіння християнським вченням, заперечував думку, що християнство негативно ставиться до освічених людей.

Вчення **О**., яке стало першим системним викладом християнства у філософському контексті, мало вплив на творчість таких відомих мислителів середньовіччя, як Григорій Назіанський, Григорій Ніський, Василь Великий та ін.

ОРІХОВСЬКИЙ (РОКСОЛАН) *Станіслав* (1513–1566) − відомий український письменник, оратор, історик, полеміст, філософ-гуманіст, видатний представник східнослов'янського Відродження. Навчався у Краківському, Віттенберзькому, Падуанському та Болонському університетах. Вчився у *М. Лютера*, товаришував з *А. Дюрером, У. фон Гуттеном, Л. Кранахом* (старшим) та ін.

У політиці висловлював ідею «європейського дому» як об'єднання народів у боротьбі проти турецької експансії. Ідеолог просвітницького абсолютизму (вважав доцільним мати «філософа на троні»), аналізував природу монархічної держави, ратував за виборність монарха всім народом, працював над основами теорії демократичної держави.

ОРТЕГА-і-ГАССЕТ (іспан. Ortega) *Хосе* (1883–1955 рр.) − іспанський філософ, представник філософії *перспективізму*. Народився в аристократичній сім'ї, освіту здобув у єзуїтському коледжі та Мадридському університеті (1905–1907), навчався вуніверситетах Німеччини (Берлін, Лейпціг, Марбург), де вивчав філософію. Після повернення в Іспанію займався журналістською діяльністю, викладав у Мадридському університеті (до 1936 р.), професор метафізики (1910). Засновник філософсько-політологічного «Західного журналу» (1923), в якому публікував переклади оригінальних праць західноєвропейських філософів. Емігрував спочатку доФранції, а пізніше − до Голландії та Португалії, виїзджав до Латинської Америки (1939 р.), знову повертається до Португалії (1942). УМадриді (1948) заснував Гуманітарний інститут, де і займався викладацькою діяльністю.

Онтологічні проблеми розглядав у роботі «Кіхотівські роздуми» (1914), а метафізичні висновки формував на основі тези про наявність єдиної реальності людського буття-з-речами − «Я є Я і мої обставини». Під обставинами розумів природне, географічне оточення людини, а також культурні та соціальні параметри. Важливе значення надавав сукупності переконань, що характерні для соціального світу, до якого належить людина. Свої погляди називав раціовіталізмом, вважаючи, що на п'ятнадцять років випередив гайдегерівську роботу «Буття і час».

В одній із основних робіт «Повстання масс» (1929) вказує на факт виникнення в європейському житті «масової» свідомості. Маса − це не соціальний класс, а «спосіб бути людиною, що присутній сьогодні у всіх соціальних классах», пов'язаних із тенденцією спрямовувати процес цивілізації, не знаючи та ігноруючи причини її розвитку. Ввівпоняття *людина-маса*, виступаючи проти виявів *масової культури.* Цікавими були спроби розвивати т. зв. «аристократичну» іфундаментальну логіку, яка трактувалась як «логіка винаходу». Для нього було властивим твердження, що «сучасна філософія не починається більше із буття, а з думки».

Зробив значний вклад у розвиток філософської думки та освіти в Іспанії, опублікував роботу «Що таке філософія» (1929), в основу якої поклав курс лекцій, прочитаний у Мадридському університеті.

ОСТІН (Austin) *Джон* (1911–1960) − британський філософ, представник *лінгвістичної філософії.* Народився у м. Ланкастер у сім'ї архітектора. Навчався у школі в Шефсберрі та Балліол-коледжі в Оксфорді, де вивчав класичнулітературу, лінгвістику та філософію. У 1932–1952 рр. викладав у коледжах в Оксфорді, у 1952–1960 рр. − професор моральної філософії Оксфордського університету. У роки Другої світової війни служив убританській військовій розвідці, брав участь у розробці планіввисадки союзницького десанту у Нормандії, нагороджений відзнаками Великобританії, США та Франції.

Рання філософська думка **О.** розвивалась на основі класичних талінгвістичних студій. Вважав, що будь-який вираз, зафіксований уповсякденній мові, збережений у процесі тривалого використання ітакий, що має успіх у суперництві з альтернативними йому виразами, може бути розціненим як крок у напрямі осягнення реально діючих мовних виразів. Розробив стратегію збирання та класифікації виразів, ідіом та метафор, що використовуються у філософській мові.

Останні філософські роботи **О.** присвячені дослідженню теорії типів мовних виразів. Зауважував на викладання філософії у навчальних закладах, друкованих праць залишив після себе мало. Основна зних − «Як конструювати дії за допомогою слів» («How to Do Things

with Words») (1955) ґрунтувалась на матеріалах лекційного курсу, прочитаного у Гарвардському університеті.

ОСЬОВИЙ ЧАС − концепція нім. філософа *Карла Ясперса* (1883−1969), змістом якої є єдності людства. Згідно з *Ясперсом*, історію умовно можна поділити на чотири етапи: перший етап – прометеєвський вік. Це етап формування мов, вміння користуватися вогнем, складними, як на той час, знаряддями праці і т. ін. ; другий − ґрунтувався на основі високих культур древніх; третій − формувався в умовах «**О. ч.**», який розпочався десь за 500 років до нашої ери. В умовах "осьового часу" людина найбільш повно розкрила свій духовний світ, сформувала релігії та філософські, культурологічні , естетичні і етичні погляди, якими ми користуємося і сьогодні.

В умовах «**О. ч.**», на територіях, які фактично були ізольовані одна від одної (Середзиномор'є, Індія, Китай) виникає однаковий спосіб мислення про світ і людину. Ініціаторами цього способу були перші грецькі філософи − *Парменід, Емпедокл, Геракліт, Платон, Арістотель*; ізраїльські пророки, в Китаї − *Конфуцій* і *Лао-цзи*, в Індії − творці Упанішад. Завдяки вищевказаним мислителям люди змогли усвідомити самі себе, пізнавали границі своїх можливостей, власну силу і безсилля. Переборюючи міфологічне мислення, вони, спираючись на досвід минулих поколінь,вдавалися до раціонального вияснення сутності речей. «**О. ч.»,** вважав *Ясперс* розкрив нам зміст людської екзистенції. Ценй зміст зсередився в трьох площинах спільності поглядів: 1) всі людли, незважаючи на різні переконання, колір шкіри, вік,звичаї та традиції завжди відчувають в собі прагнення до планетарної єдності,планетарноі спільноти ; 2) в більшості своїй, вони прагнуть дійти до згоди, рішуче засуджують фанатизм (погляди *Конфуція, Лаодзи, грецьких мислителів, індійська релігійна філософія*); 3) «осьовий час» з його традиціями, думками, проблемами, часто співзвучний нашій епосі. Він створив такий високий рівень культури в усіх сферах, що ми тими здобутками користуємося і тепер. «**О. ч.» −** це джерело дій і саме від нього розпочався історичний процес спадковості, розв"язання все тих же проблем, але з різними підходами в кожній з наступних епох. Він став для людства помостом "єдності історії". Четвертий етап − це наша епоха, епоха панування науково-технічної думки.Цей етап дав нам матеріальні блага, але аж ніяк не духовні. Все, що ми маємо сьогодні в плані культурних досягнень є модифікований результат «**О. ч.**». Тому сьогодні слід на несфальшованих релігійних засадах сформувати нові етнічні ідеали та соціальні структури, які були б максимально співзвучні «осьовому часі», але на якісно нових підходах сьогодення.

П

ПАМ'ЯТЬ − психічний процес, що полягає у закріпленні, збереженні та відтворенні отриманої раніше інформації.

ПАНТЕЇЗМ − релігійно-філософська концепція іманентності Бога світу, злиття божественного і природного: «розчинення» Бога в природі (*натуралістичний пантеїзм*) або природи в Бозі (*містичний пантеїзм*).

ПАРАДИГМА − 1) в античній та середньовічній філософії поняття, що описувало співвідношення духовного, ідеального і реального, фізичного світів; 2) у філософській системі американського філософа *Т. Куна* визнані всіма наукові досягнення, які упродовж певного часу формують модель проблеми їх вирішення для наукового співтовариства, яку слід розглядати не просто як поточну теорію, а у вигляді цілісного світогляду, у межах якого вона існує разом з усіма висновками, здійснення яких завдячується їй; характеризуючи сукупність переконань, цінностей, технічних засобів тощо та виступає теоретико-методологічною моделлю постановки і зразком для розв'язання завдань наукового дослідження.

ПАРАНАУКА − поняття на позначення множини вчень і течій, які не відповідають ідеалам і критеріям наукової раціональності, але за своєю проблематикою або методологією дотичні до наукового знання.

ПАРМЕНІД *Елейський* (515 − 480 рр. до н. е.) − давньогрецький поет та філософ, засновник елейської школи філософії, народився у знатній родині у м. Елея (сьогодні − Південна Італія), мав авторитет та повану з боку жителів міста за свій зразковий стиль життя. Як правило, в історії філософії **П**. трактують як послідовника давньогрецького філософа *Ксенофана*. Відомо, що під час свого перебування у Афінах 65-річний **П**. познайомився з молодим *Сократом.* У вченні про першоначало зауважував на мислення, вважаючи, що «чиста» думка є вільною від всяких посилань на видиме, фіксуючи багатоманітність світу. Предметом філософії бачить буття, визначення якого вперше в історії філософської думки дано ним. У бутті реальним вважав лише те, що мислиться, послаючись напринцип тотожності буття і мислення (мислити і бути − одне і те ж).

ПАРСОНС (англ. Parsons) *Толкотт* (1902–1979) − американський соціолог-теоретик, представник школи структурного функціоналізму, один із засновників сучасної теоретичної соціології і соціальної антропології. Синтезувавши погляди *М. Вебера, Г. Зіммеля, Е. Дюркгейма, А. Маршала, З. Фройда*, розробляв загальну теорію дії ічастково соціальної дії як самоорганізованої системи. З цього боку, на

основі низки функціональних проблем будь-якої системи, враховуючи адаптацію, інтеграцію, досягнення цілей та ін., вирахував підсистеми соціальної структури, культури та особистості.

ПАТНЕМ (англ. Putnam) *Хіларі* (1926–2016) − американський філософ та логік. Професор Гарвардського університету.Сфера наукових інтересів − філософія і методологія науки, філософія мови, свідомості, гносеологія та логіка. Разом із *С. Кріпке* у 60-х рр. ХХ ст. сформував *нову* або каузальну *теорію референції,* відповідно до якої більшість наукових термінів визначається в основному внутрішнім єством тих предметів, які вони позначають, одночасно враховуючи і прагматичні аспекти використання цих термінів. Цей погляд обґунтовував основні постулати наукового реалізму, припускаючи можливість трактування істини якстану відповідності реальності. Від 80-х рр. ХХ ст. виступає з критикою *аналітичної філософії*. Вважається досі одним із активних пропагандистів.У 1976 р. обраний президентом Американської філософської асоціації.

ПЕРРІ (англ. Perry) *Ральф Бартон* (1876–1957) − американський філософ, представник *реалізму.* Закінчив Прінстонський університет (США, 1896), докторську дисертацію захистив у Гарвардському університеті(1899). Викладав у Гарвардському університеті (1902–1946 рр., професор філософії − 1913 р.). Видавець основних філософських праць *У. Джеймса*, отримав Пулітцерівську премію за роботу «Думка і характер Уільяма Джеймса» (1936). Основні філософські роботи: «Новий реалізм» (1912), «Головна теорія цінностей» (1926), «Пуританізм ідемократія» (1944), «Гуманізм людини» (1956).

ПЕРСОНАЛІЗМ − релігійно-філософський напрям у сучасній європейській філософії, що виник у США в XIX ст. Серед головних його представників були: *Б. Боунн, У. Хокінг, Е. Брайтмен* та ін. На початку ХХ ст. представниками **П.** були також *Е. Муньє і Ж. Лакруа*. **П.** пов'язаний із релігією, теїзмом. Для **П.** особа (*persona*) трактується як первинна реальність, з одного боку, та, як найвища духовна цінність − з другого. У цьому контексті світ трактується як вияв творчості Бога. Практично матеріальне в **П.** трактується як наслідок творчої активності особи або як те, що набуває значення лише тоді, коли включається у досвід особи. Крім того, **П.** виділяє у своєму вченні тематику відносин особи і суспільства, духовної і матеріальної культури, в межах засад ліберального християнства. Для прикладу *Е. Муньє* критикував капіталізм, натомість відстоював соціальне, зокрема йекономічне й духовне, оновлення суспільства (у цьому контексті − процес оновлення відбувається через моральне самовдосконалення, духовне оновлення особи).

ПЕРСОНАЛІЗМ РАДИКАЛЬНИЙ − різновидність вчення абсолютного ідеалізму, що було сформульоване британським філософом *Дж. Мак-Таггартом* (1866–1925) та розглядало Всесвіт або Абсолют як співтовариство взаємопов'язаних сутностей та свідомостей, наділених характеристиками субстанції.

ПІКО делла МІРАНДОЛА (Pico della Mirandola) *Джованні* (1463–1494) – італ. філософ та гуманіст. Деякі із філософських тез **П. д. М.** були визнані римо-католицькою церквою єретичними, асам він був ув'язнений. Висловлював думку про унікальність людської подоби, а велич людини вбачав у здатності творити саму себе, активно використовував у своїх філософських висновках філософію*Арістотеля* і елементи схоластики.

ПИСЬМО − одне з основних понять філософської системи французького постмодерніста *Ж. Дерріди*, яке трактується як центральний елемент пояснення ролі науки у системі осягнення людиною навколишнього світу.

Актуальність питань дослідження письма філософ пояснював, зогляду на такі принципи:

а) ствердження факту появи наукового знання на певній стадії розвитку писемності;

б) визначення та формулювання науки як такої, що функціонує та реалізується за допомогою мови, яка, своєю чергою, ґрунтується на взаємовідношеннях мови та писемності;

в) визнання первинного зв'язку науки з концепцією фонетичного письма, яке тлумачиться як своєрідне тіло писемності;

г) писемність розглядається не лише як об'єкт науки і допоміжний засіб фіксації, але насамперед як умова існування ідеальних об'єктів та можливості існування наукової об'єктивності як такої;

ґ) розуміння зв'язку історичності із писемністю на основі тлумачення останньої як різновиду розгортання історії.

ПІДСВІДОМЕ − елемент психіки людини, що знаходиться підпорогом свідомості, проте органічно з нею пов'язаний і впливає на процес усвідомлення людиною навколишнього світу.

ПІЗНАННЯ − духовна діяльність, спрямована на відтворення у суб'єктивній формі світу предметів, станів, процесів і т. ін.4 їх систематизацію і зберігання; суб'єктивно-історичний процес діяльності людини і суспільства, котрий полягає у відображенні реальної дійсності та оволодінні нею.

ПІРС (англ. Peirce) *Чарльз Сандерс* (1839–1914) − американський філософ, логік та математик, засновник *прагматичного напряму* у сучасній філософії. Закінчив Гарвардський університет (США, 1859),

викладав курс логіки в університеті ім. Гопкінса (1879–1884), працював угеодезичних службах США (1859–1891), займався приватною науково-дослідницькою практикою, консультував із проблем хімічної інженерії, провадив бідний спосіб життя, неодноразово узалежнювався від фінансової допомоги друзів.

Наукова спадщина **П**. складається із 1857 праць, опублікованих у період його наукової діяльності, опубліковані праці становлять понад 21 тисячу сторінок тексту, він залишив поняд 870 тисяч сторінок рукописів. Опублікував лише одну наукову книгу «Фотометричні дослідження» (1878), у якій розкрив суть техніки використання світлових променів під час визначення довжини, зробив значний внесок у розвиток природничих (хімія, фізика, геодезія) та суспільних (психологія, філологія, філософія) наук. Після смерті основні його праці були систематизовані та опубліковані американським філософом *М. Когеном*.

Основні засади сформованого ним прагматичного напряму у сучасній філософії **П**. здійснив у роботах «Як зробити наші ідеї зрозумілими» (1876) та «Визначення віри» (1877). Логіку трактував як початок філософського дослідження, наголошував, що значення ідеї можна осягнути лише за умов аналізу наслідків, до яких вона призводить. Це принципове твердження, що було опубліковане ужурналі «Популярний науковий щомісячник» у 1878 р., він назвав «*прагматизмом*».

Мислення розглядав як специфічний вид пристосовницької функції організму людини, а діяльність − як спосіб регулювання відносин між організмом та зовнішнім середовищем, в якому цей організм існує. Розробив теорію віри, яку розглядав як результат усвідомлення людиною різноманітних звичок і типів діяльності, які заміняють їйінстинкти. Віра трактувалась як готовність людини до дії, вихід зтої ситуації, коли у процесі пізнання формуються сумніви, тривоги. Цікавим є і трактування ним істини, яку розуміє як зрозуміле, чітке та неспростовне знання на цій стадії пізнання. Істина − це стан суб'єкта, це те, в що він вірить. Якщо людина у щось вірить, то це є абсолютною істиною, критерієм якої є корисність, успішність ідеї, вірування.

П. належить відкриття загальної теорії знака − *семіотики,*в межах якої запропонував власну класифікацію знаків, які поділяв наобразні, знаки-індекси, знаки-символи, вважаючи будь-яку думку знаком.

ПІФАГОР *Самоський* (бл. 570 − бл. 500 до н. е.) − відомий давньогрецький філософ, математик, релігійний та політичний діячепохи античності. Проходив із грецької колонії у м. Самос, мандрував по світу, відвідав Єгипет та Фінікію і у 40-річному віці оселився у грецькому поселенні у м. Кротон (сьогодні − південна Італія), де заснував товариство своїх послідовників, що було одночасно і філософською школою, і релігійно-

магічним об'єднанням. Першим із вчений назвав Всесвіт «космосом» (від грец.cosmos − порядок) за властиву йомувпорядкованість. Використовує термін «філософ» стосовно свого призначення та виду діяльності. Первоначалом та різновидом субстанції вважав число.

ПЛЕСНЕР (нім. *Plessner) Гельмут* (1892–1985) − один з родоначальників філософської антропології. Завдання філософської антропології як спеціальної науково-філософської дисципліни **П.** вбачав у виявленні тієї базисної структури людського буття, котра була б здатна пояснити всі специфічні властивості й характеристики людини. Методологічним засобом виявлення такої структури **П.** уважав феноменологічний опис природної сфери людини. Виступав проти метафізичної зневаги біологічною стороною людського існування, намагаючись зрозуміти людину в єдності її біофізичних і духовних моментів, які знайшли вираз у досягненнях культури.

Загальною базисною структурою будь-якого живого тіла, включаючи людину, є *позиціональність* − здатність організму у взаємодії з навколишнім середовищем («позиціональним полем») підтримувати і зберігати свою єдність як цілісність і одночасно перебувати в становленні і розвитку. Позиціональність реалізується різним чином: у рослин − простим «зчленуванням» у середовище; у тварин − проявом певної самостійності стосовно середовища і здатністю відрізняти себе від «чужого»; у людини − «ексцентричністю». Людина на відміну від тварини, здатна зайняти дистанцію стосовно власного «життєвого середовища», усвідомити себе як «тіло», як «я в тілі» і як «я». У той же час «я» не дане саме собі як предмет, «"я" знаходиться поза центром свого переживання», своєї позиціональності, що й виражається поняттям «ексцентричності» людини. Ексцентричності **П.** надає універсального значення визначальної риси, яка виявляється у моральній, інтелектуальній, поведінковій й емоційно-поведінковій сферах. З ексцентричною позиціональністю **П.** пов'язує також звертання людини до Бога як Абсолюту (на противагу випадковості, у якій людина може знайти рівновагу й опору своєму існуванню). Проте в силу закону «утопічного місця» людина мучиться сумнівами щодо існування Бога. Людина не сумнівається тільки у своєму власному існуванні в силу своєї ексцентричності; вона прагне до нескінченної зміни самої себе, залишаючись у той же час завжди таємницею для самої себе. Філософія покликана постійно вказувати людині на велич і убогість її людяності, доводити до свідомості кардинальні питання її буття, навколо яких вона обертається і які повинна постійно вирішувати.

Основні праці: «Ступені органічного і людина. Вступ у філософську антропологію» (1928), «Єдність почуттів» (1923), «Сміх і плач» (1941).

ПЛЮРАЛІЗМ (лат. *pluralis* − багатоманітний) − у філософії світоглядна концепція, яка стверджує наявність численних самостійних форм знання (епістемологічний **П.**) та сутностей (онтологічний **П.**), що не зводяться до єдиного цілого та є взаємонезалежними, визнаючи необхідність існування різноманітних думок та їх боротьби, відображаючи багатоманітність форм буття, зокрема і соціального. Термін **П.** введено у науковий обігнімецьким філософом В.Вольфом на початку XVIII ст. у межах розвитку філософських висновків *Г. Ляйбніца*. Розрізняють епістемологічний, онтологічний, матеріалістичний (*Емпедокл, Б. Спіноза*) та ідеалістичнийрізновиди **П.** уфілософії. Особливою формою **П.** був дуалізм, який визнавав незалежне існування матеріального та ідеального (*Р. Декарт*). У постакласичній філософії висновки філософського **П.** використовуються у таких філософських системах, як *персоналізм* та *екзистенціалізм*.

ПОВЕДІНКА − система взаємопов'язаних дій, спрямованих на реалізацію певної функції, притаманної об'єкту, з метою взаємодії його з навколишнім середовищем.

ПОЗИТИВІЗМ − напрям посткласичної філософії, який ґрунтується на твердженні про можливість одержання справжнього (позитивного) знання шляхом використання даних спеціальних наук та їх синтетичного поєднання.

У своєму розвитку **П.** мав такі етапи:

а) *«перший»***П.** (вироблення основних принципів та засад вчення, *О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер*);

б) *«другий»***П.** (оформлення основних гносеологічних висновків щодо суб'єктивно-об'єктивних відносин на основі новітніх досягнень природничих наук (*Е. Мах, Р. Авенаріус*));

в) *неопозитивізм* (актуалізація ролі логіки, математики та семантики, *Б. Рассел*, Віденський філософський гурток, *М. Шлік, Р. Карнап*);

г) *постпозитивізм* (формування ідеї домовленості між представниками різних наук стосовно отримання знання, *К. Поппер, Т. Кун*).

ПОЗИТИВІЗМ ЛОГІЧНИЙ − напрям *неопозитивізму*, що виник у 20-х рр. XX ст. на основі Віденського філософського гуртка (*Р. Карнап, О. Нейрат, Ф. Франк, Г. Фейгль* та ін.) у співдружності з Берлінським Товариством емпіричної філософії, який ставив завдання розробки послідовно наукової філософії та претендував на здійснення «революції у філософії», яка б остаточно подолала метафізику, до якої відносили переважну частину всієї попередньої філософії.

На відміну від класичного позитивізму представники **П. л.** відмовились від психологічного та біологічного підходів до процесів пізнання та прагнули поєднати феноменалістський емпіризм з методом

логічного аналізу мови науки, який використовує апарат сучасної математичної логіки. Вихідною позицією цього філософського концепту став синтез логіцизму з емпіристсько-феноменологічною гносеологією, яке зводить зміст усякого істинного знання про світ довираження т. зв. безпосередньо даного.Прикінцевим результатом досліджень **П. л.** повинна була стати реорганізація наукового знання у системі «єдиної науки», яка маєдавати опис безпосередньо даного і у якій не повинно бути відмінностей між окремими науками про світ за типом змісту понять і за способом їх утворення.

ПОЛІТЕЇЗМ (грец. *poli* − багато, *theos* – бог) − релігійна система, світоглядною основою якої є тлумачення світу як вияву дії різноманітних богів та божеств, які мають специфічне вираження (як правило, антропоморфне), наділені певною владою та функціональними можливостями, а також позначають чітко визначену сферу управління у природі та суспільстві.

ПОНЯТТЯ − форма мислення, за допомогою якої людина відображає у свідомості найзагальніші та найсуттєвіші властивості й ознаки предметів реального світу.

ПОППЕР (нім. Popper) *Карл Раймунд* (1902–1994) − британський філософ австрійського походження, один із найвпливовіших представників соціальної та політичної філософії XX століття, відомий своїми поглядами на проблеми становлення наукового знання, активним захистом демократії та принципів соціального критицизму.

Народився у м. Відень (Австро-Угорщина) у єврейській родині. Освіту отримав у Віденському університеті, де отримав ступінь доктора філософії (1928). Працював вчителем у школі (1930–1936). Після аншлюсу Австрії нацистами емігрував до Нової Зеландії (1937), де викладав філософію у Кентерберійському університеті (Крайсчерч, Нова Зеландія). У 1946 р. переїхав до Англії, де викладав курс лекцій з логіки і наукових методів у Лондонській школі економіки, в якій став професором (1949). Голова Арістотелівського філософського товариства (1958–1959). Лицар Британської імперії (1965), член Лондонського королівського товариства (1976).

Перша філософська праця «Логіка наукового відкриття» (1934р.) розкривала основні принципи метафізики та епістемології вченого. Він відкинув теорію верифікації, що застосовувалась у тогочасному позитивізмі, вже тому, що, на його думку, знання не може бути абсолютно істинним, а зміни наукових теорій з часом є неминучими. Саме тому завдання наукового пізнання полягає не у формуванні теорії, а у постійному збільшенні знання. Предметом вивчення не-

можуть бути окремі висловлювання (речення) або логічні чи емпіричні рівні, адже наукові теорії взаємозумовлені та взаємопроникні.

П. довів, що жодна теорія не може бути доведена повністю, оскільки вона має гіпотетичний характер та утворюється не за допомогою законів, а використовуючи правдоподібні твердження. Оскільки теорію повністю підтвердити не можна, значить її можна заперечити, тобто фальсифікувати. Принцип *фальсифікованості* за **П.** допомагає вченому відрізняти наукове знання від ненаукового, і відтак вкотре підтвердити правильність своєї думки про поступове наростання наукового знання, яке починається з порушення однієї проблеми до їїтимчасового вирішення та постановки нової проблеми. Розглядав науку з позицій динамізму. Його теорія внесла значний вклад у розвиток знання про науку та удосконалення філософської системи позитивістського напряму на засадах сцієнтизму. Свої філософські висновки називав *критичним раціоналізмом*, спрямованим проти класичних позитивістських положень, *логічному позитивізму насамперед.*

Розробляв власну систему функціонування як науки взагалі ішляхів та методів формування наукового знання, виступав проти широкого застосування методу індукції. Вважав, що шлях переходу від знання про окремі факти до теоретичних висновків веде до виникнення суперечностей, вирішення яких є неможливим. Ратував за шлях переходу від гіпотез до окремих висловлювань.

Вивчав проблеми формування відношень між науковими теоріями, що постійно змінюються та конкурують між собою. Стверджував, що у процесі розвитку наукового знання зростає глибина та складність наукових проблем, яка залежить від рівня науки на конкретному етапі її розвитку. Заперечував тезу про значення зростання обсягу наукового знання як критерію переходу від однієї наукової теорії доіншої. Розглядав досягнення високоінформативного суспільства якосновну самоціль сучасної йому науки.Ця концепція мала еволюційний характер, оскільки в її основу було покладено ідею виживання тієї наукової теорії, що виступає як найсильніший представник певної галузі наукового знання («збройна боротьба за виживання найдостойнішої науки»).

Розробив *теорію «трьох світів».* Світ перший тлумачився якфеноменальний, сформований у межах безпосереднього людського досвіту та ототожнений із об'єктивною дійсністю. Світ другий − яксвіт свідомості, ментальних станів, ідей та відчуттів. Світ третій відображав багатоманітність форм людського знання як результату функціонування Світу другого за допомогою речей, що властиві Світові першому, до нього **П.** відносить книги, рукописні твори, твори мистецтва і всі продукти людської свідомості. Він виступає продуктом індивідуального людського єства,

існує та еволюціонує незалежно від предметів індивідуального знання. Вплив Світу третього на індивідуальну свідомість (Світ другий) залежить від впливу на неї Світу першого. Відтакпроцес зростання людського знання є функцією незалежного розвитку Світу третього. Більшість філософів − сучасників **П.** критикували цю концепцію за її схожість з дуалістичними висновками філософської доктрини *Рене Декарта*.

Один із найвпливовіших критиків тоталітаризму. У роботі «Відкрите суспільство та його вороги» (1945) виступив на захист демократії та «відкритого суспільства», у якому політична еліта може бути відсторонена від влади без кровопролиття. Стверджував, що процес накопичення людського знання неможливо передбачити, остільки теорії ідеального державного управління у принципі бути не може, урезультаті чого політична система повинна бути доволі гнучкою, щоб уряд міг плавно змінювати свою політику. Саме тому суспільство і повинно бути відкритим для багатьох думок (плюралізм) та субкультур (мультикультурність).

ПОРФИРІЙ (234 − між 301 і 305 рр.) − античний філософ, представник неоплатонізму. Учень Плотіна та видавець його творів. Керував філософською школою у Римі, коментував твори *Платона* та *Арістотеля.* Автор багатьох праць з питань риторики, астрономії, математики, історії, критик християнства. Основні положення свого філософського вчення виклав у роботі «Вступ до категорій Аристотеля», де виклав вчення з логіки про ознаки понять. Звертався до етичної проблематики, викладав власне вчення про політичні чесноти, надавав великого значення практичній містиці.

ПОСТКЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ − загальна назва філософських вчень, сформована наприкінці XIX − початку XX ст., які докорінно відрізнялись від попередньої філософської традиції та якимвластиво:

а) твердження про «зникнення», недоступність реальності;
б) формування поняття інтерсуб’єктивності;
в) абсолютизація ролі мови як складного феномену;
г) заперечення ідеї закономірності у поглядах на соціальні явища;
ґ) плюралізм духу, напрямків та течій.

ПОСТМОДЕРНІЗМ − специфічний тип сучасних філософських поглядів, що характеризується змістовним та ціннісно-орієнтаційним дистанціюванням від класичної та некласичної традиції та уявленням себе як цілісного етапу розвитку світової філософської думки у межах виявлення її найновіших ознак. Провідні представники:*Р. Барт, Ж. Батай, Ж. Бодрійяр, Ж.Дельоз, Ж. Дерріда, Ф. Гваттарі, Ю. Крістева, Ж.-Ф. Ліотар, М. Мерло-Понті, М. Фуко* таін.

Термін **П.** вперше вжито у роботі *Ранвіца* «Криза європейської культури» (1917), у 1934 р. використано для позначення авангардистської поезії, яка радикально заперечувала літературну традицію, у1939–1947 рр. − у працях *А. Дж. Тойнбі* для позначення сучасної епохи, яка кардинально відрізняється від попередніх часів модерну, у60–70-х рр. XX ст. − для фіксації нових вербальних тенденцій у мистецтві, а з появою роботи *Ж.-Ф. Ліотара* «Постмодерністський стан: доповідь про знання» (1979) − як позначення філософської категорії, яка фіксує ментальну специфіку сучасної епохи загалом.

У розвитку **П.** виділяються такі етапи:

а) постмодерністська класика деконструктивізму, яка характеризується крайнім радикалізмом;

б) парадигмальна модифікація **П.,** ґрунтована на засадах комунікативного повороту філософської проблематики та інтерпретована як своєрідний пост-постмодернізм.

ПОСТПОЗИТИВІЗМ − історична форма позитивістського філософського вчення, в основі якого є ідея домовленості між представниками конкретних галузей науки у процесі пояснення суті світу та процесів формування знань.

Представники **П.** (*К. Поппер*) відкидають характерний для неопозитивізму принцип *верифікації* наукового знання, відстоюючи ідею змінності та постійного зростання обсягу наукових знання та доводячи на основі принципу *фальсифікації* правильність своїх наукових висновків, вводять поняття *парадигми* (*Т. Кун*), яке допомагає роз'яснити роль сучасної науки в отриманні знань про світ.

ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМ − спільна назва низки філософських концепцій, що використовуються у системі соціально-гуманітарного пізнання у 70–80-х рр. XX ст., які спрямовуються на семіотичне тлумачення реальності як «текстуалізованого світу», спираються на концепцію знака як єдності означаючого та означуваного, але здійснюючих перегляд структуралістської парадигми у напрямку спрямування уваги на «позаструктурні» параметри.

Із *структуралізмом* **П.** єднаєспільність низки проблем та відсутність власної програми. Іноді **П.** характеризують як спробу здійснити те, що не вдалось на етапі функціонування *структуралізму*, а саме тому − як закономірний розвиток останнього.

До основних завдань **П.** слід віднести:

а) критику західноєвропейської метафізики та її логоцентризму;б) демістифікацію, викриття та фіксацію стратегій примусу, прихованих під оболонкою підсвідомого, які виникають на всіх рівнях розвитку владних інституцій;

в) пошук зон свободи, що знаходяться за межами структури, але опиняються в результаті в якості реальності, яка не контролюється силами влади (бажання, історія, афекти, тіло, жест тощо).

ПОСТУЛАТ (лат. − *postulatum* − вимога) − початкове наукове положення (судження, твердження), котре в міру своєї очевидності не потребує доказу. Постулати єпочатковими принципами наукової теорії.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ − сукупність поглядів, ідей, що виражають відношення людини та суспільства до права, законності, правосуддя, їх уявлення про те, що є правомірним чи неправомірним.

ПРАГМАТИЗМ (грец. *pragma* − справа, дія) − філософське вчення, яке ґрунтується на утилітарному, практичному підході до аналізу основних проблем дійсності, твердженні про те, що основною функцією людського мислення є подолання сумніву, вироблення засобів для досягнення мети та вирішення «проблематичної ситуації».

Особливо зауважується на питання:

а) істини, яка розглядається як стан суб'єкта, що визначається вірою, а критерієм істинності знань є корисність та вірування (*Ч. Пірс*);

б) відповідності знання практичному успіху діяльності людини (*У. Джеймс*);

в) практичної ефективності життєвого досвіду людини (*Д. Дьюї*).

Наприкінці ХХ ст. **П.** трансформувався у *неопрагматизм*, для якого властиве широке використання суміжних філософських концепцій (*постмодернізму, герменевтики* тощо**)**.

ПРАКТИКА (грец. *praktikos* − діяльний, активний) − чуттєво-предметна соціально детермінована форма людської життєдіяльності, основним змістом якої є освоєння природних та соціальних сил, яка виражає суто людське відношення до світу.

ПРИНЦИП − 1) вихідне, засадове положення певної наукової галузі, теорії, вчення тощо; 2) внутрішнє переконання людини, максима її свідомості або поведінки; 3) конститутивні й регулятивні правила пізнання, дослідження.

ПРИРОДА − 1) в широкому сенсі − все суще; об'єктивно існуючий світ у всій різноманітності його форм, що передує людині та є універсальною умовою її існування; 2) фізичний універсум; 3) внутрішня сутність речі, комплекс її специфічних ознак.

ПРИЧИНА І НАСЛІДОК − філософські категорії, які відображаються одну з форм загального зв'язку явищ: причина мислиться як явище, процес, що зумовлює, визначає, призводить до іншого явища, процесу (наслідку).

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИЙ ЗВ'ЯЗОК − форма генетичного взаємозв'язку явищ і процесів буття, коли одне явище за наявності

певних умов з необхідністю породжує, детермінує інше.

ПРОБЛЕМА − форма наукового пізнання, складне теоретичне чи практичне завдання, яке потребує вирішення за умовивідсутності відомостей про шляхи його розв'язку.

ПРОГРЕС (лат. *progressus* − рух уперед, успіх) − 1) тип, напрямок розвитку, для якого характерним є перехід від нижчого до вищого, від простого до складного, від менш до більш досконалого; 2) успіх, досягнутий порівняно з минулим.

ПРОДУКТИВНІ СИЛИ − елемент способу виробництва матеріальних благ, що охоплює знаряддя, засоби виробництва та самих людей, які здійснюють виробництво, специфічна єдність суб'єктивних (робоча сила) та речових (засоби виробництва) факторів, необхідних для перетворення навколшнього світу.

ПРОСТІР І ЧАС − філософські категорії для позначення співіснування та відокремленості предметів іявищ, їх протяжності, порядку розташування одних щодо інших.**П**. і **Ч**. відображають загальний спосіб буття об'єктивного світу, всіх матеріальних систем і процесів.

ПРОТИЛЕЖНІСТЬ − філософська категорія для позначення сторін предметів і явищ, які взаємно зумовлюють та взаємно виключають одні одних;одна з двох сторін конкретної єдності протиріччя.

ПРОТИРІЧЧЯ − 1) внутрішня єдність і протидія взаємопов'язаних протилежностей, джерело саморуху, необхідний етап і результат мислення і пізнання; 2) у формальній логіці − логічна хиба, одночасне ствердження і заперечення щодо того самого предмету в судженні; 3) невідповідність, неузгодженість думок, вчинків, висловлювань.

ПРОТЯЖНІСТЬ − характеристика простору, що виражає його розміри. За субстанційною концепцією простору, починаючи від грецьких атомістів до Ньютона і Декарта, протяжність − єдина його характеристика. Метафізично відриваючи простір від матеріальної взаємодії речей і процесів, ця концепція тлумачить протяжність як первинну сутність субстанції. Релятивна концепція просторово-часової структури (Дідро, Лейбніц і сучасні теорії багатомірного простору) дає розуміння протяжності як відношення порядку й взаємного розташування фізичних тіл. Для вироблення уявлень про фізичні властивості простору (наприклад, конечність чи безконечність протяжності реального простору) треба брати до уваги розподіл і рух мас матерії. Без введення ідеї залежності геометрії простору від його фізичної природи поняття протяжності залишається абстракцією.

ПРОЦЕС (лат. *processus* − рух, хід) − сукупність подій, станів, змін, яка має певну цілісність та спрямованість.

ПСИХІКА (грец. *psyche* − душа) − специфічна функція мозку, яка полягає у здатності до відображення навколишньої дійсності.

ПСИХОАНАЛІЗ (грец. *psyche* − душа, *analysis* − роз'єднання) − розроблена наприкінці XIX − поч. XX ст. австрійським вченим *З. Фройдом* сукупність психологічних теорій та методів психотерапії, що дає змогу систематизувати тлумачення підсвідомих станів та зв'язків, що притаманні людині, на основі вивчення асоціативних процесів і явищ. Відповідно до висновків **П.** пануюче над людською психікою підсвідоме затримується у її глибинах своєрідним різновидом «цензури» − психічними елементами, сформованими під впливом системи суспільних заборон. Розвиток ідей **П.** спричинив появу низки філософських та культурологічних концепцій та сприяв формуванню напряму *глибинної психології* у науці XX ст. (*К. Юнг, А. Адлер,Е. Фромм*).

ПСИХОАНАЛІЗ СТРУКТУРНИЙ (ЛІНГВІНІСТИЧНИЙ) − сформульований франц. філософом *Ж. Лаканом* метод вивчення сутності людського позасвідомого, який ґрунтується на виявленні та аналізі структури особистості. Відповідно до концепції вченого, структура особистості охоплює: а) реальний, б) уявний та в) символічний шари, які виявляють себе через мову та здатність до впізнавання.*Ж. Лакан* пов'язує позасвідоме з історичними порядками соціуму та культури, відповідно до чого **П. с.** розглядає як культурне явище, спрямоване на мовне пропроблення словесних, дискурсивних означень людської долі.

ПСИХОЛОГІЯ ДИНАМІЧНА (грец. *dynamikos* − сильний) − напрям у психології, який розглядає психічну діяльність людини яквияв динамічної активності її діяльності, основою якої є прагнення до реалізації мети як фундаментальна властивість усього живого. Завдяки такому прагненню, що реалізується через поняття потреб, організм стає незвично чутливим до одних стимулів та байдужим до інших, а потреби не тільки визначають характер реакцій, а й впливають на сприйняття навколишнього світу.

Р

РАЙЛ (англ. Ryle) *Гілберт* (1900–1976) − британський філософ, представник *лінгвістичної філософії.* Народився у Брайтоні (Англія). Освіту отримав у Оксфордському університеті, викладач, а згодом професор метафізичної філософії цього університету (1945–1968). Як знавець мову роки Другої світової війни служив у британській розвідці. Редактор філософського журналу «Mind» («Свідомість») (1947–1971), голова Арістотелівського товариства (1945–1946).

Р. займався лінгвіністичним дослідженням проблем формування ментальних станів людини, зокрема питань, що пов'язані з низкою філософських термінів, способами їх вживання тощо. Виступав за «повсякденне» та емпірично «здорове» слововживання. Завдання філософії вбачав у розв'язуванні т. зв. інтелектуальних вузлів − «категоріальних помилок», які є результатом логічного осмислення сущого, у результаті чого предмети та явища трактуються як приналежні до однакових логічних категорій на основі їх граматичної, мовної спільності. Саме вирішення цих суперечностей актуалізується у роботах «Систематично дезорієнтуючі вирази» (1931) та «Категорії» (1938).

Центральне філософське дослідження − «Поняття свідомості» (1949) − присвячено критиці філософських концепцій картезіанства, особливо його онтологічного дуалізму. **Р.** виступає проти тлумачення людини як «примари у машині», висуває думку про людину як розумну тварину, а не безтілесний результат людської свідомості, чимуподібнює свої філософські висновки до висновків сучасного біхевіоризму.

РАЙХЕНБАХ (нім. Reichenbach) *Ганс* (1891–1953) − американський філософ та логік німецького походження. Представник *філософії науки.*Народився у Гамбурзі (Німеччина), закінчив Геттінгенський університет, викладав у Вищій технічній школі у м. Штутгарт (Німеччина), професор Берлінського університету (1926), у 20-х рр. ХХ ст. один із керівників Берлінського філософського гуртка. Після приходу до влади у Німеччині нацистів емігрував до Туреччини (1933), викладав у Стамбульському університеті, згодом переїхав у США (1938), професор Каліфорнійського університету (1938–1953).

У праці «Філософія простору та часу» (1928) сформулював філософське обгрунтування теорії відносності *А. Ейнштейна*, зробив внесок у розвиток математичної теорії ймовірності. Критикував погляди представників логічного позитивізму, відхиливши їх редукціоністські та феноменологічні цілі («Досвід і передбачення», 1938). Підсумком розвитку філософських поглядів вченого стала робота Розвиток наукової філософії» (1951).

РАМСЕЙ *Френк Пламптон* (1903–1930) − британський філософ і математик. Видавець праці *Б. Рассела* та *А. Уайтхеда* «Принципи математики». У роботах «Істина та ймовірність» (1926) та «Основи математики» (1931) роз'яснив природу семантичного парадокса, розвинув вчення про ймовірність і ввів поняття надлишкової істини. Був активним прихильником філософських поглядів Л. Вітгенштейна, роботу якого «Логіко-філософський трактат» переклав англійською мовою.

РАССЕЛ (англ. Russell) *Бертран Артур Уільям* (1872–1970) − британський філософ і математик, громадсько-політичний ді-

яч.Народився в аристократичній сім’ї, успадкував титул лорда (1931) від свого діда, який двічі був прем’єр-міністром Великобританії. Хресним батьком **Р**. був відомий британський філософ другої половини XIX ст. *Дж. С. Мілль*. Навчався у Трініті коледжі Кембриджського університету (1890–1894), в якому згодом працював викладачем (1910–1916), викладав філософію у різноманітнихнавчальних закладах, зокрема у США (Чиказький, Каліфорнійський університети, 1931–1938), а також у Кембриджському університеті (з 1944 р.). Сфера наукових досліджень − символічна логіка та їїзастосування до філософських та математичних проблем. Один ізініціаторів Пагуошського руху, співавтор Маніфесту Рассела-Эйнштейна, творець «Фонду миру» (1963). Із *Ж.-П. Сартром* організував міжнародний трибунал з розслідувань воєнних злочинів США у В’єтнамі. Лауреат Нобелівської премії з літератури (1950).

Сформував концепцію *«логічного атомізму»*, який спрямував проти ідеалістичного вчення британських філософів *Ф. Бредлі* та *Дж. Мак-Таггарта*, розробив теорію дескрипцій, вважав, що математика може бути виведена із логіки. Важливі результати були отримані у галузі символічної логіки й її використання під час вирішення філософських і математичних проблем. У праці «Принципи математики» (1910–1913, у співавторстві з *А. Уайтхедом*) довів відповідність принципів математики принципам логіки та можливість визначення основних понять математики за допомогою термінів логіки. У цей же час його студентом був відомий у майбутньому британський філософ *Л. Вітгенштейн*. Уважав, що філософію можна зробити наукою, виразивши її основні побудови термінами логіки. Відомою стала праця «Історія західної філософії», на сторінках якої було викладено суть основних філософських концепцій, починаючим від античності і до часу написання роботи.

Завжди був активним громадським діячем, вмів дуже точно охарактеризувати риси громадських, політичних та релігійних течій, опублікував низку робіт, статей та есе, а саме «Походження фашизму», «Про цінність скептицизму», «Вільнодумство і офіційна пропаганда». Написав низку робіт, присвячених релігії та церкві, відомою стала його лекція, текст якої був виданий окремою брошурою «Чому янехристиянин».Був переконаним пацифістом, брав участь у роботі громадських організацій цього спрямування, вважав, що будь-яка війна є великим злом, у 60-х рр. XX ст. активно виступав проти дій американських військ у В’єтнамі, за що був підданий нетривалому ув’язненню (1961). Поєднував у політичній діяльності принципи лібералізму з лібертаріанським соціалізмом, був членом ліберальної партії та називав себе «соціалістом».

РАЦІОНАЛІЗМ (лат. *racionalis* − розумний) − 1) філософський напрям, протилежний містиці, теології, ірраціоналізму, який грунтується на переконаннях у можливостях людського розуму пізнавати закони природи і суспільства; 2) напрям в теорії пізнання (*Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Ляйбніц*), що абсолютизує раціональний бік пізнання, вважаючи розум єдиним джерелом і критерієм пізнання та основою поведінки; 3) у богослів'ї − напрям, згідно з яким прийнятними є тільки догмати віри, які узгоджуються з логікою і доводами розуму.

Р. недооцінює значення чуттєвого досвіду, розсудочне відношення до життя, ставить в центр пізнання логічний порядок речей. Основна вимога **Р**. полягає в тому, щоб людина поступала розумно − логічно, несуперечливо, у відповідності з прийнятими в тій чи іншій сфері правилами.

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ РЕСПОНЗИТИВНА − елемент філософської концепції німецького філософа − представника феноменології *Б. Вальденфельса*, який фіксує його як розуміння процесу освоєння світу на засадах раціоналізму. Вчений здійснив спробу відкриття нового різновиду раціональності, що дає змогу порушувати межі всеохоплюючого діалогу, який ведеться суб'єктом. Шляхи до визначення цієї раціональності вбачає ваналізі поведінки людини на засадах філософських концепцій феноменології, філософії мови та структуралізму, твердженні про єдність різноманітних виявів «життєвих світів», а також наявності певного порядку, що мислиться як змінний та такий, що відкриває новій людині нові можливості освоєння світу та визначає власні межі.

Р. р. *Б. Вальденфельс* тлумачить як своєрідний простір взаємодії багатоманітних раціональностей, кожна із яких є раціональністю обмеженого порядку, а у своїй основі містить елемент відповіді, яка виявляє відношення суб'єкта до іншого, є реакцією на певний його виклик. Із позицій феноменологічної теорії діалогу він розглядає вияви **Р. р.**, починаючи від домовних модуляцій і завершуючи мовними модульностями, фіксуючи водночас визначальну роль у цих процесах тілесних відносин.

РЕАЛІЗМ КРИТИЧНИЙ − напрям у сучасній філософії, який продовжує традиції кантівської «критичної» епістемології. Основи теорії **Р. к.** сформульовані у збірнику філософських творів під назвою «Нариси критичного реалізму» (1920), серед авторів якого були *Л. Лавджой, Дж. Сантаяна, Р. В. Селлерс* та *Ч. Стронг*. Свою теорію вони протиставили ідеям неореалізму, вважаючи, що процес пізнання опосередковується змістом свідомості людини, яке ототожнюється або зі сприйняттям (*А. Лавджой*), або із абстрактичним поняттям − логічною сутністю речі, яка в умовах вірного процесу пізнання збігається із реальною сутністю речей (*Дж. Сантаяна, Д. Дрейк, А. Роджерс*), або

із адекватним відображенням у свідомості зовнішнього світу, що призводить до матеріалістичних висновків (*Р. В. Селлерс*).

На противагу епістемологічному монізму і неореалізму Сантаяна обґрунтовував епістемологічний дуалізм, тобто наявність у суб'єктно-об'єктних відносинах посередника − ідеальної сутності, що унеможливлювало логічний доказ реалізму, оскільки гарантом істинності процесу пізнання вважалась т. зв. *«тваринна віра»*.

РЕАЛЬНІСТЬ (лат. *realis* − дійсний) − 1) усе існуюче загалом, тобто матеріальний світ, об'єктивно існуючий в дійсності (об'єктивна реальність) світ, створюваний індивідуальною свідомістю (суб'єктивна реальність); 2) даність, буття сущого, не залежно від суб'єкта, його мислення і пізнання; 3) існуючий в дійсності стан справ; 4) здійснюваність, можливість виконання чогось; 4) фрагмент універсуму, що складає предметне поле певної науки (напр., фізична реальність).

РЕВОЛЮЦІЯ (лат. *revolutio* − переворот) − 1) докорінні якісні зміни, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового, одна із закономірностей розвитку явищ природи, суспільства або пізнання; 2) докорінний переворот в житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільства, суспільного ладу та утвердження нового, прогресивнішого.

РЕГРЕС (лат.*regresus* − зворотний рух) − тип розвитку, для якого характерні зміни предметів і явищ від вищих до нищих форм їх організації. Зміст **Р.**становлять процеси деградації, зниження рівня організації, втрати здатності до виконання тих чи інших функцій. **Р**. містить моменти застою, повернення до віджилих форм і структур. **Р**. протилежний прогресу.

РЕДУКЦІЯ − 1) процеси, які призводять до спрощення (будови, структури), послаблення чого-небудь, зведення складного до простішого, іноді до втрати певних властивостей, ознак; 2) методологічний принцип зведення явищ і процесів однієї природи до явищ, процесів іншої природи (психологічних до фізіологічних, органічних до механічних та ін.).

РЕЖИМ ФРАЗОВИЙ − поняття філософського вчення французького постмодерніста *Ж.-Ф. Ліотара*, яким він позначав різноманітність спільностей значень. Перехід від одного **Р. ф**. до іншого застосовується у разі визначення сутнісних характеристик загальних понять, враховуючи специфічні правила мови.

РЕЛІГІЯ (лат. *religio* − культ богів, благочестя, набожність, святиня) − форма суспільної свідомості, котра ґрунтується на визнанні надприродного як основи розвитку всього сущого, є засобом позалогічного освоєння людиною світу, в якому відображаються не якісь зов-

нішні щодо неї природні чи суспільні сили, а такий стан, який можна назвати самовизначенням у світі, пошуком і здобуттям людиною самої себе через усвідомлення своєї богоподібності.

РЕЛІГІЯ НЕЦЕРКОВНА − сформована відомим американським філософом *Дж. Сантаяною* (1863–1952) система поглядів на суть людини та природи, яка повинна замінити релігію у вирішенні світоглядних питань.Розглядаючи сутність релігії, *Дж. Сантаяна* вбачав її джерело у натуральній властивості поетизувати реальність. У ранніх роботах стверджував, що емпірична нездатність релігійного вчення не применшує його значення для людини, оскільки, ставши поезією та втілившись умистецтві, вона спричинила розвиток культури та моралі.У праці «Діалоги на порозі пекла» (1928) стверджував думку про те, що у XX ст. релігійну місію повинна виконувати філософія, яка здатна навчити мистецтву досягнення гармонії людини з оточуючим її світом. Саме такою вважав свою філософську систему.

РЕЛЯТИВІЗМ (лат. *relativus* − відносний) − філософська концепція, яка стверджує суб'єктивність процесу пізнання на основі метафізичної абсолютизації відносності та умовності його змісту, нездатність відобразити у людському знанні об'єктивний світ, що призводить до формування агностичних та суб'єктивно-ідеалістичних філософських висновків. В ідеалістичному емпіризмі (*прагматизм, неопозитивізм*), що зводить процес пізнання до емпіричного опису змісту людських відчуттів, ідеї ***Р.*** виступають обґрунтуванням суб'єктивізму.

РЕФОРМА (лат. *reformo* − перетворюю) − перетворення реального світу без знищення основ його існуючої структури.

РІККЕРТ (нім. Rickert) *Генріх* (1863–1936) – нім. філософ, один із засновників Баденської школи кантіанства. Професор Фрайбурзького (1894) та Гейдельберзького (1916) університетів. Філософська концепція **Р.** пройшла складну еволюцію від аналізу гносеологічних проблем (предмет пізнання, класифікація наук) до створення системи філософії як теорії цінностей, а наприкінці творчої діяльності − до обґрунтування онтології та метафізики.

РІКЕР (франц. Ricoeur) *Поль* (1913–2005) – франц. філософ, представник *феноменології* та *герменевтики.*Рано став сиротою (мати померла незадовго після його народження, а батько загинув під час Першої світової війни у битві на р.Марні у 1915 р.), виховувався у родичів батька у м. Ренн (Франція) у протестантському дусі. Формували його світогляд книги, насамперед теологічної тематики.

Навчався у місцевому ліцеї, а згодом вивчав філософію в університеті м. Ренн та Сорбонні (Франція). У Парижі познайомився зфілосом *Г. Марселем*, а через нього і з філософськими концепціями

представників персоналізму (*Е. Муньє*), феноменології (*Е. Гуссерль*) та екзистенціалізму (*К. Ясперс*). Викладає філософію у ліцеї (1935–1939), вивчає німецьку мову, завдяки знанню якої може читати філософські праці відомих тогочасних німецьких філософів (*Е. Гуссерля*, «Буття і час» *М. Гайдеггера, К. Ясперса*).

Брав участь у Другій світовій війні, але 1940 р. потрапив у полон і був ув'язнений у таборі для військовополонених у Померанії (Німеччина), де пробув до 1945 р. У таборі вивчає та перекладає французькою мовою філософські роботи *Е. Гуссерля* та *К. Ясперса*.

Після війни працює викладачем коледжу (1945–1948), публікує роботи «Карл Ясперс та екзистенціальна філософія» (1947, успівавторстві), «Габріель Марсель та Карл Ясперс. Філософія таїни йфілософія парадоксу» (1948), викладає історію і філософію у Страсбурзькому університеті (Франція,1948–1957), очолює кафедру загальної філософії у Сорбонні (1957–1967), викладає у Паризькому університеті у Нантері (1967–1980), читає лекції в університетах США.

Сфера наукових інтересів − філософія, антропологія, теорія політики, філософія права. На першому етапі розвитку своїх філософських поглядів працює над проблемами формування загальної теорії людини. Традиційне розуміння суб'єктивного як свідомості використовує для доведення «від початкового потягу» людського Я та характеристики буття як переживання та усвідомлення можливості небуття.

У процесі становлення свого антропологічного вчення здійснив серйозний методологічний поворот у філософських поглядах. Якщо до 60-х рр. ХХ ст. основні роботи були присвячені аналізу проблем *екзистенціальної феноменології*, то у 60-і рр. ХХ ст. робиться висновок про те, що правильне дослідження людської реальності можливе лише у разі активного поєднання її феноменологічної характеристики згерменевтичною інтерпретацією. Вважав, що єдино зрозумілим способом осягнути реальність є використання мови шляхом її розгортання, яке, своєю чергою, викликає процес інтерпретації.

Характеризував *герменевтику* як теорію операцій розуміння уїх взаємовідношенні з послідовно здійснюваною інтерпретацією текстів. Розуміння розглядається як мистецтво осягнення значення знаків, що передаються від людини до людини за допомогою свідомості засобами зовнішнього вираження, зокрема мовою. Перехід від розуміння до інтерпретації як підстава для виявлення суті тексту, на його думку, проходить на стадії переходу людини від письма (розуміння) до читання (інтерпретація). **Р.** вважає, що читання є оволодінням суб'єктом смислом, що наявний у тексті.

Окрім розуміння та інтерпретації ввів поняття пояснення, «Якщо інтерпретація не здатна бути зрозумілою без етапу пояснення, то пояснення не здатне стати основою розуміння, що складає суть інтерпретації текстів», − вважав **Р.** Пояснення тестів бачив на основі формування максимально автономних значень, що утворюються упроцесі прагнення людиною позначати світ.

РОЗВИТОК − вищий тип руху, незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового.

РОЗУМ − 1) філософська категорія, що виражає вищий тип мисленнєвої діяльності (на відміну від розсуду); 2) вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями, рефлексія, самопізнання. Як властива лише людині здатність мислити взагалі, розумова діяльність спрямована на формування нових ідей, які сприяють комбінуванню отриманих і нових знань про світ.

РОЛЗ (англ. Rawls) *Джон Бордлі* (1921–2002) − американський філософ, один із найвпливовіших представників сучасної політичної філософії. Народився у м. Балтіморі (США), закінчив Прінстонський університет, де отримав ступінь доктора наук (1950). Викладав у Прінстонському(1950–1952), Корнельському (1953–1959) університетах, Масачусетському технологічному інституті (1960–1962), професор філософії Гарвардського університету (США). Автор чималої кількості філософських статей у періодичних та наукових виданнях США у 50–60-і рр. XX ст., які сприяли перегляду основ англо-американської моральної та політичної філософської парадигми, визначали нові напрями вирішення важливих онтологічних проблем, які диктувались суспільством.

У роботі «Теорія справедливості» (1971) творчо опрацював засади соціально-договірної правової традиції, пристосувавши їх до вимог теорії егалітарного лібералізму, проаналізував соціально-філософські погляди *Дж. Лока, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта* з погляду їх відношення до позиції соціально-політичного утилітаризму, пропагандистом якого і виступав **Р.** Стверджував, що кожна особа має право на таку найширшу свободу, яка відповідає рівневі отриманої свободи іншими, а нерівномірність розподілу благ та влади допускається лише у разі, якщо вона сприятиме найслабшому. Справедливість **Р.** не вимагає рівності у громадянській позиції, але змушує до взаємоповаги.

Враховуючи нову суспільно-політичну ситуацію, у «Політичному лібералізмі» (1993) видозмінює трактування політичної філософії, пристосовує її до потреб «раціонального плюралізму» (сукупності релігійних, філософських та інших різноманітних доктрин світобачення), інтереси якого і відстоював. Він пояснює, як філософи можуть

давати громадянське обґрунтування і правомірне демократичне використання влади в умовах сприйняття ідей цього плюралізму.

У подальших роботах зауважує на розвиток нових елементів сучасної політичної теорії, використовуючи існуючу соціально-договірну правову традицію, яка доповнена філософським обґрунтування принципів свободи та рівності як базових. У роботах «Право народів» (1999) та «Лекції з історії моральної філософії» (2000) продовжує популяризувати свою політикософську аргументацію, що була викладена у «Теорії справедливості», доповнює її новими елементами, поняттями, які були широко використані під час доведення своєї концепції у останній роботі «Справедливість як рівноправність» (2001).

РОРТІ (англ.Rorty) *Річард* (1931–2007) − американський філософ, представник філософії *неопрагматизму.* Народився у Нью-Йорку, навчався у Чіказькому університеті (1946–1952), де відвідував лекції відомих американських філософів *Р. Карнапа* та *Р. Хартсхорна*, познайомився з філософськими працями *А. Уайтхеда* та представників аналітичної філософії,а також в Єльському університеті, у якому захистив докторську дисертацію (1956). Після служби в американській армії викладав у коледжі, Прінстонському університеті (1961–1982), професор Віргінського (1982–1998) та Стенфордського (1998–2007) університетів. Читав курси лекцій у Лондонському університеті, Кембриджі (Великобританія) та Гарвардському університеті (США). На ранньому етапі становлення філософських поглядів знаходився під впливом платонівської традиції та творів представників аналітичної філософії, значний вплив на вченого мали праці Ч. Дарвіна, *Г.-Г. Гадамера, Г. Гегеля* та *М. Гайдеггера*.

У роботі «Лінгвістичний переворот» (1967), яка символізувала зміну поглядів у напрямі відходу від традицій класичної аналітичної філософської думки до прагматизму, здійснив спробу розібратись утогочасних філософських новаціях логіко-позитивного напряму уфілософії. Робота «Філософія як дзеркало природи» (1979) була написана у результаті поїздки до Європи. У ній намагався встановити спільність розвитку європейської та американської філософських традицій, активно критикував висновки аналітичної філософії, а у роботі «Філософія в Америці сьогодні» (1981) стверджував, що сучасна філософія повинна розвиватись у напрямі від аналітичної до постаналітичної традиції та критикував філософські висновки сучасного неопозитивізму. Звинувачував представників *логічного прагматизму* за твердження про домінуючу роль природничих наук у процесі пізнання іпаралельно заперечення значення суспільних наук, зокрема і філософії. Вважав, що природничі науки лише пояснюють, як влаштовані речі та люди, а суспільні − подають ідею того, що слід робити з цими речами та лю-

дьми. Свої думки протиставляв спробам оформити універсальну науку, яка б логічно поєднувала особливості природо- та суспільствознавства.

Традиційно для прагматичного вчення він особливо брав до уваги питання істини, вважаючи, що вона є тим, у що краще вірити, ане точне відображення реальності. Твердив, що примітивним є вважати, що світ є раціонально облаштованим і людина спроможна розумно знайти своє місце у ньому. У такому разі **Р.** для людини рекомендує зауважити на мову, яку трактує як специфічно людський інструмент, за допомогою якого людина діє в навколишньому світі.

Вдається до використання методів прагматичної *герменевтики,*твердить, що *інтерпретація* текстів повинна залежати від того, хто їхтлумачить чи від людства загалом. Істина в такому разі є такою ситуацією, коли в результаті мовного спілкування певна теорія сприймається культурним співтовариством. Для нього властива поступова переорієнтація від пізнання істини в сторону розмови та комунікації. Оцінюючи сучасний стан філософської думки в Європі і в США, у статті «Філософія в Америці сьогодні» (1981) він закликає припинити вважати філософію пріоритетною наукою, котра здатна пояснити світ, а саму філософію подає як своєрідну «мовну гру». У філософських поглядах **Р.** своєрідно поєднувалися тенденції неопрагматизму, герменевтики та постмодернізму.

Активно втручався у проблеми сучасного суспільного розвитку, засуджував військові дії США у Іраку. У своїх роботах **Р.** сформулював тезу про *«іронічний лібералізм»* : ліберал не визнає жорстокості, а іронічним є той, хто не приховує ні від себе, ні від інших невпевненості у своїх символах віри. Удосконалення прагматичної філософії вченим у сучасних умовах сприяло формуванню стійкої концепції розуміння сущого та використовувалось для прогнозування майбутнього розвитку людини та суспільства на засадах визнання пріоритетності корисних спонукань людини до дії.

РОСЦЕЛІН (Roscelin) *Іоан* (бл. 1050–1122) – франц. філософ та теолог, засновник філософської школи середньовічного номіналізму. Деякий час перебував в Англії, згодом викладав у Комп'єні, Безансоні та Лоше, де його учнем був *П'єр Абеляр*. Праці **Р**. не збереглися, про його погляди відомо із трактатів Ансельма Кентерберійського та низки інших середньовічних філософів. Виступав проти представників тогочасного реалізму, вважав, що загальні поняття (універсалії) суть просто слова, тому існують тільки одиничні речі та не може бути жодних універсальних реальностей відповідних загальним поняттям.

РУХ − філософська категорія, що відображає онтологічні характеристики універсуму, невід'ємна властивість і спосіб існування матерії − перетворення потенції на акт, прояв динамічних сил та ба-

гатоманітних форм енергії природних процесів, безперервні зміни предметів та явищ.

С

САКРАЛІЗАЦІЯ (лат. *sacer* − священне) − наділення предметів, речей, явищ, людей «священним» (у релігійному розумінні) змістом, підпорядкування політичних інститутів, соціальної й наукової думки, культури й мистецтва, побутових відносин релігійному впливу. В основу **С**. покладено визнання священного (сакрального) як протилежного світському, мирському. **С**. у теології означає підпорядкування Богові. Символом **С**. є освячення (церемонія, яка наділяє повсякденну мирську процедуру трансцендентним, божественним змістом). Поряд з теологічним розумінням сакрального як похідного від Бога існують і ширші його теоретичні тлумачення. На думку *Е. Дюкргайма*, ідея священного виражає природну основу людського буття, його соціальну (колективістську) сутність, яка протистоїть світському (індивідуалістичному) егоїстичному існуванню. На різних історичних етапах ступінь поширення й характер **С**. неоднакові. **С**. властива первіснообщинному, ранньородовому й рабовласницькому суспільствам. За доби феодалізму розпочався й особливо поширився при капіталізмі процес десакралізації (секуляризації) людського існування − звільнення сфер життєдіяльності, соціальних інститутів, відносин між суспільними верствами, індивідуальної й суспільної свідомості від впливу релігії і церкви.

САМІСТЬ − у філософських та психологічних концепціях *К. Юнга* − різновид архетипу, що становить центр, в якому поєднується цілісність усвідомленого та підсвідомого психічного життя людини; поняття філософії *М. Гайдеггера*, що позначає буття Я (само-буття). Особиста **С**. (Ich-selbst) у цій філософській концепції трактується якіснування буття як «турботи» (буття сущого як людського існування, стосовно навколишнього світу, трактованого як «стурбованість», а до іншої людини − як «загальна турбота»).

САМОСВІДОМІСТЬ − 1) усвідомлення людиною себе як особистості й суб'єкта життєтворчості; власних фізичних, розумових, духовних якостей, потреб, мотивів, цілей, емоцій, дій, світоглядних цінностей; як носія соціальних статусів і ролей; ставлення до інших людей та світу в цілому; 2) інтенція свідомості на саму себе, а не на зовнішній світ.

САРТР (франц. Sartre) *Жан-Поль Шарль Емар* (1905–1980) – франц. філософ, представник атеїстичного екзистенціалізму. Відомий суспільно-політичний діяч, ідеолог революційних подій 1968 р. у Парижі, член численних громадських рухів та організацій, зокрема Всесвітньої Ради Миру (1953). Один із засновників філософського та соціально-

політичного журналу «Нові часи». Лауреат Нобелівської премії з літератури (1964) «за пронизану духом свободи та пошуками істини творчість, яка спричинила значний вплив на наш час». Закінчив Вищу нормальну школу у Парижі (Франція), стажувався у Французькому інституті у Берліні (Німеччина, 1934), викладав у ліцеях Франції (1929–1939; 1941–1944). З 1944 р. займався літературною діяльністю.

Світогляд **С.** сформувався під впливом філософських концепцій *А. Бергсона, Е. Гуссерля* та *М. Гайдеггера.*Онтологічне осмислення людини як екзистенції здійснюється на засадах застосування методологічних принципів феноменологічної філософії. Проблеми теорії буття порушує у роботі «Буття і ніщо» (1943). У межах феноменологічної традиції він розглядає сутність буття та свідомості, акцентуючи на проблемах формування т. зв. «чистої» свідомості, вільної від психологічних нашарувань та змісту. Виділяє такі види буття: «*буття-в-собі*» (предметне) та «*буття-для-себе*» (буття свідомості). Перше з них характеризується нерухомістю та сталістю, непроникністю для людської духовності, і тому його зустріч із *«буттям-для-себе»* може викликати лише почуття нудоти. Інший вид буття, на думку **С.**, відзначається абсолютною рухомістю, але не має нічого субстанційного. Трактується як «Ніщо», яке стає визначальною характеристикою людини.

Центральним елементом цієї онтології є радикальна свобода як пріоритетна характеристика людського існування, яка вступає у конфлікт із безпроблемним буттям сущого. Субстанціональні висновки, висловлені у літературних творах **С.** посилювали твердження про постійну мінливість співіснування свободи та дійсності у байдужому за своїм єством світі. Свобода трактувалась як щось абсолютне, раз іназавжди дане, як свобода вибору, яку ніхто не може відібрати улюдини.

Концепція свободи волі розгортається в теорії «проекту», відповідно до якої індивід не належить самому собі, а проектує, «збирає» себе як такого. Відтаквін повністю відповідає за себе, за свої дії. «Екзистенція» і є тим постійно живим моментом діяльності, котрий береться суб’єктивно. Цим поняттям позначається не стійка субстанція, а постійна втрата рівноваги. У своєму творі «Нудота» **С**. доводить, що світ не має сенсу, а «Я» не має мети. Саме через акт свідомості тавибору «Я» надає світові значення та цінність.

Людська діяльність трактується як така, що надає сенс навколишньому світові. Предмети розглядаються як знаки індивідуальних людських значень, в іншому разі − вони просто стають пасивними та інертними обставинами. Наділяючи їх тим чи іншим індивідуально-людським значенням, смислом, людина формує себе як індивідуальність.З поняттям свободи поєднано у філософській концепції **С**. і по-

няття *«відчуження»*. Саме сучасного йому індивіда він розглядав якві-дчужене єство, адже його індивідуальність стандартизована, підпорядкована різноманітним соціальним інститутам, що начебто «стоять» над людиною, а не походять від неї, відповідно, вона позбавлена найважливішого − здатності творити свою історію.

Відчужена від себе людина має низку проблем у стосунках з матеріальними предметами, котрі тиснуть на неї своїм існуванням, викликаючи нудоту. На противагу цьому **С.** і стверджує особливі, безпосередні людські відносини.

СВІДОМІСТЬ − філософська категорія, що відображає специфічну реальність, природа якої достеменно невідома: 1) в широкому сенсі − особливий спосіб діяльності психіки, пов'язаний з переробкою та інтерпретацією інформації, що надходить у мозок від зовнішнього світу та від організму; 2) відображення дійсності суб'єктом у формах, пов'язаних (прямо чи опосередковано) з практичною діяльністю, суб'єктивне переживання зовнішнього світу та власного життя; протиставлене несвідомому. Як властива людині функція головного мозку, специфічна форма ідеального відображення та духовного освоєння нею реального світу, **С.** постає як людська здатність до відтворення дійсності в мисленні; психічна діяльність як переживання і відображення дійсності; сукупність мисленєвих і чуттєвих образів, ясне розуміння чого-небудь. Сутності риси **С**. суть єдність **С**. (будь-який акт **С.** супроводжується почуттям належності цього акту нашому «Я») і безперервність **С.** (безперервна зміна станів **С**.). Людина не тільки живе, а й переживає себе як спосіб існування живої істоти.

СВІТОГЛЯД − узагальнена система поглядів людини на навколишній світ та на саму себе, які відображають, розкривають та зумовлюють певне практичне й теоретичне ставлення людини до світу, її спосіб оцінки його та осмислення. Характер **С**. зазвичай зумовлюється у відповідності з особливостями конкретної історичної епохи, цивілізаційної системи, суспільства і держави, народу, етносу, раси і т. ін. Наукові, філософські, соціально-політичні, моральні, правові, естетичні, релігійні погляди, принципи й ідеали, з яких складається **С**., формуються в індивіда протягом всього його життя, в процесі творчості та через засвоєння накопиченого людством досвіду. Будучи ціннісним ставленням до світу, **С.** відіграє певну регулятивно-творчу роль, виступаючи як методологія побудови загальної картини світу.

СВОБОДА − здатність людини діяти відповідно до своїх знань іможливостей, а також можливість робити вибір у своїх діях.

СЕМІОТИКА (грец. *semeion* − знак) − наука, яка досліджує властивості знаків та знакових систем, способи передання інформації

усуспільстві, природі та людині. В основі **С.** є поняття знаку як мінімальної одиниці знакової системи або мови, що є джерелом та передавачем інформації. Принципи **С.** були сформульовані американським філософом *Ч. Пірсом*. У XX ст. вона набула лінгвістичного спрямування під впливом засновника структурної лінгвістики *Ф. де Соссюра* (1857–1913), а також філософське − під впливом ідей американського філософа *Ч. Морріса* (1901–1979) («Основи теорії знаків», 1938), який виокремив три розділи **С**. − синтактику (синтаксис), що вивчає співвідношення знаків між собою, семантику, що вивчає відношення між знаком та його смислом, і прагматику, що вивчає відношення знаків із суб'єктами знакової діяльності та контекстом знакової деяльності. У 60–70-х рр. XX ст. сформувалась франц. школа **С.** (*К. Леві-Строс, Р. Барт, Ю. Крістева*).

СЕНЕКА *Луцій Анней* (Lucius Annaeus Seneka) (бл. 4 р. до н. е. − 65 р. н. е.) − давньоримський філософ, поет та державний діяч, представник стоїстичного платонізму, один з найвідоміших ораторівепохи античності. Походив з аристократичного роду, а у 57 р. отримав посаду консула. Навчався у Римі граматиці, риториці та філософії, відвідував лекції послідовників філософії *Піфагора*, стоїків та кініків. Вчитель римського імператора Нерона, серед громадськості Риму вважався людиною, здатною на компромісні рішення, для якої властиві були обман та лестощі як засоби вирішення низки питань. Змушений був піти від *Нерона* та за його наказом закінчити життя самогубством. Філософські погляди **С**. становлять поєднання висновків стоїцизму, платонізму, епікуреїзму та піфагореїзму. Світ філософ уявляє виявом теплого дихання, вогнему чистому вигляді, який в міру наближення до землі загустіває. Душа людини трактується як тілесна і похідна від вищого вогню, а бог тлумачиться як поєднання вогню та тіла, найвищий розум.

СЕНСУАЛІЗМ (лат. *sensus* – почуття, відчуття) − напрям утеорії пізнання, який абсолютизує відчуття, сприйняття у процесі пізнання людиною навколишнього світу, вважає них єдиним джпрелом пізнання. **С**. зображає всі явища духовного життя як тією чи іншою мірою пов'язані комплексі відчуттів, причиною яких є внутрішні і зовнішні подразники. Прибічники **С**. вважають, що розум весь свій зміст отримує з відчуттів, а відчуття − з досвіду. Існування вроджених ідей ними заперечується, а зовнішній світ проголошується джерелом нашого пізнання.Сам по собі С. ще не є послідовним вираженням певної лінії у філософії. Якщо розглядати відчуття як відображення обєктивної реальності, то С. може привести до таєї чи іншої форми матеріалізму. Якщо ж у відчуттях вбачається тільки суб'єктивне начало, то **С**. може привести до суб'єктивного ідеалізму.

В давнину **С**. дотримувалися епікурейці, в середні віки **С**. якогось широкого поширення не мав. У філософії Нового часу поширенню **С**. сприяли *Дж. Локк, Е. Кондільяк, К. Гельвецій, Дж. Берклі, Д. Юм*.

СИГНАЛ − різновидність знаку для передання інформації.

СИМВОЛ − умовне позначення певного предмета або явища, яке виражає його загальний смисл.

СИМУЛЯКР (франц. – *simulacr* − стереотип, пуста форма) − естетичне поняття, введене у науковий обіг представниками філософії постмодернізму *Ж. Батаєм* та *Ж. Бодріяром* для позначення відсутньої реальності, специфічного поверхового гіперреалістичного об'єкта, котрий немає сутності, пустої форми, саморефенціального знака, ґрунтованого на власній реальності. У *Ж. Бодріяра* **С.** трактується як псевдоречовина, котра заміняє реальність постреальністю за допомогою симуляції, що видає відсутність як присутність, стирає відмінності міжреальним тауявним.

СИНЕРГЕТИКА (грец. *sinergeia* − спільна дія) − наука, в основі якої є дослідження процесів виникнення і самореалізації, стійкості та розпаду систем різної природи шляхом методів математичної фізики, представлена такими дослідниками, як *Г. Хакен, Г. Ніколис, І. Пригожин, І. Стенгерс, А. Баблоянц, Р. Грєхем, К. Джордж, С. Курдюмов, Х. Майнхардт, М. Стадлер, Дж. М. Т. Толмпсон, Дж. В. Хант, Л. Розенфельд*. **С**. вивчає нелінійні відкриті дисипативні системи, котрі розташовані подалі від термодинамічної рівноваги та обмінюються енергією ізнавколишнім середовищем.

Синергетичний підхід виявляється насамперед у вивченні мережевого інформаційного простору. За своєю структурою є теорією самореалізації у системі різної природи та стосується процесів і явищ, внаслідок яких у системі загалом з'являтимуться властивості непідвладні жодній із частин. У цьому контексті існує міждисциплінарність синергетичного підходу, беручи до уваги виявлення і використовування закономірностей у різних галузях. Саме міждисциплінарність зазначеного підходу виявляє співробітництво у розробленні **С.** представниками різних наук, внаслідок чого вона використовується і в гуманітарній, і в природничій сферах.

СКОВОРОДА *Григорій Савич* (1722–1794) − український філософ, поет і просвітник, педагог. Навчався в Києво-Могилянській духовній академії (1738–1741, 1744–1750). Слухав університетські курсі в Угорщині, Австрії, Польщі, Німеччині, Італії. Володів латиню, грецькою, староєврейською та німецькою мовами. В 1759–1769 рр. викладав у Харківському колегіумі, після чого вже до самої смерті був мандрівним філософом-просвітником, писав діалоги, читаючи та даруючи їх своїм друзям і знайомим. Блискуче поєднувавв інтелектуальну стиліс-

тику сократичних діалогів і осяяння істинного пророка. Заявляв, що «задумав розумом і побажав волею бути Сократом на Русі». Головним предметом своєї уваги зробив людину. **С**. прагнув через самопізнання до зміни людини, її обожнення. Він завжди наголошував на тлінності зовнішньої, видимої людської натури і вважав, що людина лише через свою невидиму натуру тотожна Богові: істинна людина, Бог та Христос − суть та ж. Самопізнання мислитель розглядав як Богопізнання. Філософію мислитель усвідомлював як практичну систему життєвої орієнтації, а життя слід творити як філософський трактат.

Основні твори **С**.: «Сад божественных пэсней, прозябшій из зерн священнаго писанія», «Басни Харьковскія», «Наркісс. Разглагол о том: Узнай себе», «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», «Разговор пяти путников о истинной щастии в жизни», «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», «Книжечка, называемая Silenus Alcibia dis, сиречь Икона Алківіадская», «Кольцо. Дружескій розговор о душевном-мирь»,«Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: легко быть благим», «Благодарный Еродій», «Книжечка Плутархова о спокойствіи души», «Убогій Жайворонок», «Діалог. Имя ему − потоп зміин», «De Libertate», «Разговор о премудрости».

Для **С**. характерна увага до ідей платонізму, стоїцизму, середньовічної філософії, філософії Нового часу. Центральне місце в філософії **С**. посідає вчення про три світи та дві натури. Три світи − це: –1) макрокосм (великий світ, Всесвіт); 2) мікрокосм (маленький світ, або людина); 3) символічний світ (Біблія). Кожен із цих світів має подвійну натуру − видиму (зовнішню) тілесну, матеріальну і невидиму (внутрішню) духовну, божественну. Невидима натура − Бог усе пронизує та утримує, він є всюди. За **С**., Софія-Премудрість Божа , яка має у кожного народу своє імя, але єдина для всього сущого, є мати «доброти всякої» і «стрункості» − принцип побудови, упорядкованості, розміреності і взаємовіднесеності частин цілого, «план» світобудови в цілому і в деталях.

Творчість **С**. пронизують *ідеї кордоцентризму* (філософії серця). До серця він звертається як до останньої інстанції у процесу розгляду будь-яких етичних проблем. Серце є «істинним обличчям» людини, осереддям людського у людині; воно є органом самопізнання і тією силою, що веде людину шляхом самовдосконалення. Виявом у людині «іскри Божої» є «сродність праці», під якою **С**. розумів відповідність вищому, розумному і справедливому началу, яке визначає сенс людського життя. Щастя доступно лише людині, яка усвідомила власну «сродность», тобто схильність до певного виду діяльності. Соціальна гармонія, за **С**., можлива лише для суспільства таких щасливих людей. Головне джерело всіх бід людських − «несродність» (невміння чи не-

бажання творчого пошуку шляхів «сродності» зі світом). Сформулював геніальну здогадку про відносність та абсурдність будь-якої ідеї рівності в майні, ідею «нерівної всім рівності». Нерівна рівність для **С**. є відносинами, за яких попри всю різність люди є рівними перед Богом. Справжнє щастя є «легким як повітря й вода», воно незалежне від зовнішніх чинників. Воно − в досягненні душевного миру, добрих стосунків з іншими людьми. На могилі **С**. розміщена його власна епітафія: «Світ ловив мене, але не піймав».

СЛІД − поняття, що використовується у межах мовних ігор франц. філософа-постмодерніста *Ж. Дерріди*, яке протиставляється поняттю «присутності» як традиційному принципу класичної метафізики. Розглядається як «першопочаткове простежування та стирання» та характеризується своєю можлиістю. Якщо класична метафізика осмислює відмінності між двома поняттями шляхом присвоєння одному із них властивостей домінуючого та трактування іншого поняття як виведення його з першого, то у філософській системі *Ж. Дерріди* **С.** розглядається як визначник форми відмінності, необхідна умова її встановлення під час порівняння двох понять. Він може становити власне стирання у вигляді своєї присутності і відсутності, а виявляється як відношення до іншого **С.**

«СМЕРТЬ БОГА» − метафорична теза філософії постмодернізму, що відображає відмову від ідеї зовнішньої примусової причинності, властивої для детерміністського тлумачення розвитку сущого. Використовується франц. філософами *Ж. Дельозом* та *Ф. Гваттарі* у праці «Капіталізм і шизофренія» для позначення процесу звільнення позасвідомого від гніту Бога, який є символом зовнішньої причинності, а також принципової неможливості жодного зовнішнього впливу, тобто гноблення людської свідомості.

СМОЛЯТИЧ *Климент* (р. нар. невід. – після 1164 р.) − київський православний митрополит (1147–1155), церковний письменник та богослов, другий після Іларіона митрополит руського походження.

Основний філософський твір **С**. «Послання до смоленського пресвітера Фоми» розкриває характерні особливості александрійського напряму філософської думки доби Київської Русі. Витлумачуючи біблійні та інші християнські оповіді, автор звертався до проблем сутності світу та процесів його пізнання, основою метою чого вважав розуміння слави та величності Бога на основі досліджень явищ природи. Обґрунтовував значення філософії для розуміння внутрішнього змісту Святого Письма. Наголошував на особливій ролі людини, яка розглядалась як центр тварного світу, ланкою його зв'язку з Богом.

СОКРАТ (бл. 470–399 до н. е.) – давньогрецький філософ, з життям і творчістю якого пов'язаний етапний поворот у розвитку філософії Стародавньої Греції від «фізики» (натурфілософії) до філософії людини й соціальної філософії.Свої погляди пропагував усно, тому письмової спадщини **С**. не залишив. Його думки реконструюються на основі пізніших творів *Платона, Ксенофонта, Діогена, Лаєртського* і *Арістотеля*. Системної філософії у **С**. не було, він був радше мислителем, котрий любив мудрість. В центрі філософських інтересів **С**. перебувала проблема людини − її чесноти, мораль, право, закони, політика. Предметом філософії він проголошує людину, її свідомість, мислення та його поняття, а її практичною метою − формування у людини уміння жити гідно. Головне завдання філософії він вбачав у раціональному обґрунтуванні релігійно-морального світогляду.**С**. уважав зайвим і принципово неможливим вивчення природи і пояснення природних явищ. Метою філософського методу **С**. було осягнення істини, а також виявлення моральної основи (ідеї чи форми) окремих випадків людської поведінки. При цьому істина вияснялась шляхом софістичного виявлення суперечностей і протиріч у міркуваннях співбесідника. Свій метод **С**. називає маєвтикою − мистецтвом допомоги народитися знанню. Шляхом цілеспрямованих і повторюваних з усе новими співбесідниками спроб **С**. поступово окреслює шлях сходження від плинних поодиноких речей, явищ і процесів реальності, через окремі уявлення до дедалі загальніших понять, використовуючи тим самим індуктивні докази та робити загальні визначення. **С**. був переконаний, що сфери справжньої дійсності утворюють саме родові сутності, які є водночас ідеалізаціями, своєрідними богами − умами, які у собі є репрезентаціями єдиного й універсального бога − ума. В сфері моралі **С**. постає як послідовний раціоналіст, ототожнюючи доброчинність зі знанням. Хто знає що є добро, не може чинити зла. За критику соціально-політичних порядків в Афінах був засуджений до смертної страти (не дочекавшись винесення сертного вироку, випив чашу з ядом).

СОКРАТИЗМ ХРИСТИЯНСЬКИЙ − самоназва філософської системи поглядів французького екзистенціаліста *Г. Марселя* (1889–1973). Після засудження екзистенціалізму Ватиканом у 1950 р. він назвав свої філософські погляди «*неосократизмом*» або «*християнським сократизмом*».

СОЛІПСИЗМ (лат. *solus* − єдиний і *ipse* − сам) − крайній суб'єктивізм, що визнає єдиною реальністю індивідуальну свідомість, власне «Я» і заперечує існування зовнішнього світу. Згідно **С**., існує лише мислитель, який визнає виняткове власне «Я» і сприймає всі речі і всіх людей як ідеї й взірці, що перебувають в його голові. Попри те,

що подібні ідеї висували ще античні скептики, однак як методологічний принцип ця концепція вперше була висунена Декартом. Передбачалось, що від нього слід рухатися до дійсності, котра існує поза суб'єктивним мислителем. В найбільшій мірі до зазначеного бачення схилялись Берклі і Фіхте, а також прихильники іммаментної школи. Оскільки послідовний **С**. позбавляє смислу всякий творчий процес і робить непотрібною будь-яку діяльність, постільки мислителі зазвичай намагаються уникнути його крайнощів. Поміркований **С**. (*Берклі*) визнає існування родового надсуб'єктивного «Я» (Бог) як вищого носія змісту свідомості.

СОЛЛЕРС (франц. Sollers) *Філіп* (нар. 1936 р.) – франц. письменник та публіцист. Походить з багатої родини, навчався у школі єзуїтів у Версалі. Перший літературний твір − роман «Дивна самітність» (1958), видавець популярного антиконформістського франц. літературно-публіцистичного журналу «Тель Кель» (1960–1983), чоловік відомої представниці сучасної філософської думки *Ю. Крістевої*.

Написав роман, в якому не використовує розділових знаків «Рай» (1973), роман «Жінки» (1983), де поміщає портрети відомих франц. інтелектуалів − соратників **С**. У романі «Таємниця» (1993) виступав на підтримку папи римського. Відомий як есеїст, автор робіт з філософії та теорії культури − «Теорія виключень» (1985), «Сад навпроти Вищої істоти» (1989), «Імпровізації» (1991), «Похвала нескінченності» (2001), «Свобода XVIII століття» (2002).

СОССЮР (франц. Saussure) *Фердінанд де* (1857–1913) − швейцарський вчений-лінгвіст, засновник Женевської лінгвістичної школи та структуралізму, один з найвпливовіших гуманістів XX ст.Народився у Женеві (Швейцарія). З ранніх років життя виявив талант та високі інтелектуальні здібності. Навчався у Женевському, Лейпцизькому та Берлінському університетах. Докторську дисертацію захистив у Лейпцизькому університеті (1880). Викладав у Парижі (1880–1891) та Женеві (1891–1913). З 1906 р. вів курс загальної лінгвістики, який приніс йому визнання міжнародної наукової громадскості та зробив одним із провідних мовознавців Європи.

Основна робота − «Курс загальної лінгвістики» (1916) − опублікована посмертно *Ш. Баллі* та *А. Соше* за матеріалами університетських лекцій **С.**, який не збирався публікувати цю книжку, внаслідок чого її видавці можуть вважатись співавторами твору, оскільки у ньому наявні певні відмінності у композиції та змісті порівняно із знайденим у 1996 р. рукописом конспекту лекцій. Популярність робота отримала за викладений у ній новий інноваційний підхід до характеристики лінгвістичних феноменів. Мова розглядалася як формальна система, що складається з

різноманітних елементів та існує поза залежністю від наявності численних її діалектів, процесів реального становлення чи повноти свого обсягу.

Соссюрівські ідеї сформували початки структурної лінгвістики як галузі науки, що вплинула на становлення постмодерністських філософських конструкцій, ґрунтованих на лінгвіністичних началах.

СОФІСТИКА (грец. *sophisma* − вимисел, хитрість) − свідоме використання у суперечці та доведенні хибних висновків, т. зв. софізмів, що характеризуються формальною правильністю. **С**. обумовлюється такими причинами: логічними (порушення правил силогізму), граматичними (неточне слововживання) і психологічними (пристрасть). Найпоширенішими прийомами **С.** є вserривання подій і їх зв'язку з іншими подіями, використання закономірностей однієї із груп предметів та явищ стосовно предметів та явищ іншої групи, підміна тези доведення, недотримання прави логічного висновку, прийняття хибних засновків як істинних. Термін «**С**.»був уведений *Арістотелем*, який охарактеризував **С.** як позірну, ілюзорну, а не справжню мудрість. Прикладом може слугувати сформований ще в давності софізм: «Що ти не загубив, то маєш; ти не загубив роги, значить, ти рогатий».

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ − галузь філософії, що стосується якісної своєрідності суспільства, виступає у вигляді сукупності соціально-нормативних теорій, аналізує суспільні проблеми у контексті понятійно-категоріального зв'язку із теоретичною соціологією та суміжними галузями науки (політичною економією, антропологією, культурологією, психологією та ін.). Родоначальниками **С. ф.** у XIX ст. були *К. Сен-Сімон, О. Конт, К. Маркс, Ф. Енгельс, Г. Спенсер* та представники соціологічного психологізму. Найвпливовішими філософсько-соціологічними концепціями суспільства є *марксизм* (*К. Маркс, Ф. Енгельс*) та *неомарксизм* (*Д. Лукач*), *ліберальна* (*Л. Мізес, Ф. Гайєк*), *теорія масового суспільства* (*Х. Ортега-і-Гассет*), *теорія тоталітарного суспільства* (*Х. Арендт, К. Мангайм), індустріального суспільствапредставників Франкфуртської філософської* школи (*М. Горкхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе*), *постіндустріального суспільства* (*Д. Белл, Е. Тоффлер*), *теорія суспільства «пізнього модерну» та теорія імперського глобалізму* (*Е. Гардт*).

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР І ЧАС – форми буття суспільства, які відображають тривалість, послідовність і ритмічність соціальних процесів і подій (час), умови та середовище їх перебігу − об'єктивовані соціальні ієрархії й відносини (простір).

СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ТЕОРІЯ − система філософсько-соціологічних поглядів німецького філософа *Г. Зіммеля* (1858–1918), що розглядає основні аспекти соціальної взаємодії як специфічний

процесс реалізації зв'язку індивідів, соціальних груп або спільнот між собою під час реалізації своїх інтересів. Соціальна взаємодія трактується як специфічне тлумачення життя як процесу.*Г. Зіммель* проаналізував це соціальне явище в умовах встановлення відносин двох індивідів («Товариство двох», 1908) івумовах взаємодії більш складних соціальних співтовариств − наприклад, міст («Великі міста та духовне життя», 1902), де здійснюється «бомбардування» свідомості людей новими враженнями, що призводить до надчуттєвості, імпульсивності та «вибухового» характеру свідомості та поведінки людей.

СОЦІОЛОГІКА − сформована під впливом робіт *К. Леві-Строса* система поглядів франц. філософа-постмодерніста та структураліста *Р. Барта*, за допомогою якої пояснюється особливість конкретно-історичного вияву соціальної творчості; своєрідна система духовного виробництва, методом якої є творче поєднання марксистської та фройдівської діалектики, що дає змогу вияснити сутність суспільних відносин у межах історично визначеного суспільства. **С.** трактується *Р. Бартом* як спосіб самоопису та самоідентифікації культури конкретно взятого соціуму.

СОЦІОЛОГІЯ (лат. *societas* − суспільство, гр. *logos* − вчення) − поліцентрична, поліпарадигмальна, з багатьма соціальними технологіями наука, що вивчає форми, закони та закономірності функціонування і розвитку соціальної реальності суспільства через їх переломлення у взаємодіях людських індивідів та спільнот; наука, що досліджує соціальні форми, основні закони та закономірності функціонування і розвитку соціальних систем через взаємодію індивідів і їх груп, спільностей; наука про суспільство як цілісну, динамічну систему взаємодіючих соціальних груп, класів та взаємопов'язаних соціальних інституцій. Термін «**С.**» запровадив позитивіст *О. Конт* у 40-х роках XIX ст., заявивши про необхідність створення **С**. як позитивної науки про суспільство.

СОЦІОЛОГІЯ ЗНАННЯ − соціально-філософська галузьнаукових досліджень, спрямована на пізнання соціальної реальності, основні принципи якої були сформульовані у 20-ті рр. XX ст. німецьким філософом *М. Шелером*. Він стверджував наявність взаємодетермінації соціуму та людського знання, ґрунтованої на визнанні апріорної даності останнього індивідуальному сприйняттю. Відтак формується порядок тлумачення соціального на основі визначення конкретної соціально-політичної ситуації та індивідуального бачення світу, який *М. Шелер* називав «відносно-природним світоглядом» суспільства, що є центральним поняттям **С. з.**

Згодом **С. з.** була доповнена висновками американського філософа німецького походження *К. Маннгайма*, який вважав, що суспільство

детермінує не лише виникнення, але й зміст ідеального у людині, за винятком математики та частини природничих наук, внаслідок чого **С. з.** на противагу негативному шелерівському підходу стає позитивним методом вивчення практично будь-яких аспектів людського мислення.

СОЦІОЛОГІЯ РОЗУМІЮЧА − різновид соціологічного вчення німецького філософа *М. Вебера*, предметом якого єповедінка людини, котру можна зрозуміло витлумачити і яка пов'язується із суб'єктивно сформульованим її смислом.Відповідно до цього, зрозумілими трактуються тільки ті дії людини, які спрямовані на досягнення явно означеної індивідом мети. У **С. р**. *М. Вебер* виокремлює основні типи людських дій, до яких відносить цілераціональні (на його думку, ідеальний тип – суто раціональна діяльність), ціннісно-раціональні, аффективні, традиційні.

СОЦІОЛОГІЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА − соціологічна доктрина, запропонована американським соціологом австрійського походження, представником феноменологічної філософії *А. Шютцем* (1899–1959), в основі якої є твердження про роль життєвого світу, під яким розуміється все, на що спрямовується людська свідомість, та природної установки, яка трактується як дорефлексивна думка людини. Висновки цієї доктрини про особливості набуття людиною соціального досвіду у межах визначеної ним комунікації з навколишнім світом, що відбувається завдяки процесам типізації й ідеалізації використовуються для аргументування феноменологічного вчення.

У соціологічних доведеннях *А. Шютца* помітним є вплив філософських теорій XX ст., зокрема висновків ідеолога *прагматизму У. Джеймса* стосовно багатоманітності «світів досвіду», які використовуються під час формування концепції багатоманітності реальностей як однієї із основ **С. ф.**

Вчення про **С. ф.** розвинули американські соціологи *П. Бергер* (нар. 1929 р.), який у роботі «Запрошення в соціологію» (1963) показав взаємозв'язок між «людиною у суспільстві» та «суспільством у людині», а згодом у спільній праці з іншим американським соціологом *Т. Лукманом* «Соціальне конструювання реальності» сформулював новітні засади феноменологічного трактування соціальних процесів. Суспільство трактується як тривалий діалектичний процес та єдність суб'єктивної і об'єктивної реальностей, яка ґрунтується наекстерналізації та об'єктивації. Для передання знання його необхідно об'єктивувати. Для покоління, яке його формує вперше, воно є суб'єктивним, а для подальшого − вже об'єктивним.

СПІРИТУАЛІЗМ (франц. *spiritualisme*, від лат. *spiritualis* − душа, дух) − система об'єктивно-ідеалістичних поглядів, що розглядає

дух у вигляді безтілесної субстанції, яка визначає природу реальності та існує незалежно від неї. **С.** властивий для французької філософії кінця XIX –початку XX ст. (*А. Бергсон, М.Блондель)*.

СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА − історично зумовлений спосіб перетворення людиною навколишньої дійсності з метою забезпечення своїх матеріальних та духовних потреб. Виражається активним поєднанням об'єктивних (продуктивні сили) та суб'єктивних (виробничі відносини) чинників.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ − метод наукового пізнання, котрий передбачає вивчення предметів реального світу за допомогою органів чуття.

СПРИЙНЯТТЯ − відображення людиною та твариною предметів і явищ за безпосередньої їх дії на органи чуття у вигляді конкретних чуттєвих образів.

СТОЇЦИЗМ –1) філософсько-етичний напрям епохи еллінізму, представники якого зосередилися на обмисленні етичних проблем, найперше співвідношення фатуму і внутрішньої свободи людини; 2) переносно − мужність, стійкість перед життєвими випробуваннями.

СТРАХ − болісний душевний стан, спричинений реальною або уявною небезпекою, що загрожує людині й почуттям власного безсилля перед нею. **С.** є одним із основних видів ставлення людини до світу, а точніше одним із способів людського існування і належить до категорій буття людини – екзистенціалів. Виходячи із аналізу наявних тлумачень поняття «**С.**», можемо зазначити, що воно не має загальноприйнятої етимології, його первісне значення, (можливо, «заціпеніння») пов'язане і споріднене зі словами чи поняттями «заціпеніти, заклякнути, застигнути, перетворитися на лід» тощо. Простежується також зв'язок з латинським strāgēs – «падіння, убивство, смерть»; грецьким τρέω – «боюся, утікаю з переляку», яке трактується як стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чого-небудь неприємного, небажаного; вираження, прояв тривоги, неспокою тощо (на обличчі, в очах і т.ін.). Загалом можна виділити дві складові **С.** − природну (біологічну) і соціальну. Біологічна складова **С.** сформувалася у процесі філогенезу людського роду, є генетично запрограмованою і пов'язана з небезпеками, які несуть загрозу людині як біологічному організму. Соціальна ж складова **С.** сформувалася у ході соціокультурної еволюції людства і пов'язана з небезпеками, загрозливими індивіду як особистості.

С., на перший погляд, взагалі позбавлений будь-якого філософського змісту. У більшості випадків дослідники розглядали страх як психологічне явище, яке має емоційний характер. Розгляд **С.** як екзистенціалу людського буття, форм та видів у філософії має свою історичне підгрунтя. **С.** як відчуття, яке залежить від об'єктивно-суб'єктивного сприйняття людиною

явищ соціокультурного життя суспільства, був предметом досліджень ще в період античності. Проте єдиної науково обґрунтованої гіпотези мислителями античності так і не було сформульовано, і здебільшого **С.** розглядався у контексті залежності його сутності від неправильної соціальної організації різних сфер життєдіяльності людини. Єдиної точки зору щодо феномена **С.** не мала також і епоха Середньовіччя. Позаяк **С.** як відчуття відносили до статусу природного, однак пояснювали його залежність від гріховної природи людини. Через відмову від міфологічної і релігійної традиції онтологічного пояснення **С.** (пов'язаної зі специфічністю походження людини) для філософії Нового часу характерними були тенденції фізіологічного, психологічного і соціального розуміння **С.**

Проте найбільш вагомого розвитку зазначена проблема **С.** набула з другої половини XIX ст. У наукових розвідках **С.** XX – початку XXI ст. домінуючими стають його внутрішні чинники, зосереджені у мікрокосмосі особистості. Найвагоміші з яких, пов'язують не з ураганами та епідеміями, а з руйнівним початком, прихованим у ній самій. Значного обґрунтування проблема **С.** набула у працях представників екзистенціалізму і психоаналізу. Своєрідним відкриттям екзистенціальної філософії став розгляд **С.** в його основоположному значенні −як умови становлення справжнього існування людини. Екзистенціалізм продовжує дослідження проблеми **С.,** започатковані представниками філософії життя і зводить його до трансцендентальної характеристики сучасної людини.

СТРИБОК − процес перервності поступовості розвитку предметів та явищ реального світу.

СТРОСОН (англ. Strawson) *Пітер Фредерік* (нар. 1919) − британський філософ, представник *аналітичної філософії*. Викладав у Оксфордському університеті (1947–1987), професор (1968–1987).

У ранніх статтях, опублікованих на сторінках філософського видання «Mind» (1950), критикував дескриптивну теорію Б. Рассела за відсутність визначення відмінностей у підходах до аналізу особливостей функціонування логічних об'єктів. Заперечував «кореспонденційну» теорію істини, яка розглядала факти як відповідніістинним висловлюванням, наголошував, що ці факти є такими висловлюваннями. У праці «Вступ до логічної теорії» (1952) розглядав співвідношення повсякденної мови та мови формальної логіки, вважаючи, що логічні конструкції не можуть повною мірою відобразити багатство повсякденної мови.

Починаючи з другої половини 50-х рр. XX ст., **С.** досліджує онтологічні проблеми *аналітичної філософії*, формує основні засади *«дескриптивної»метафізики*, де аналізує процеси осмислення людиною навколишньогог світу. Філософські праці **С.** сприяли росту заці-

кавлення питаннями метафізики у сучасному йому науковому середовищі. До основних філософських праць слід також віднести «Індивідуалії» (1959), «Межі смислу» (1966), «Логіко-лінгвістичні статті» (1971), «Свобода і обмеження» (1974).

СТРУКТУРА (лат. *structura* –побудова, розташування, порядок) − відносно стійка єдність елементів та частин цілого, а такожїхвідношень, що спричиняють внутрішню будову об'єкта.

СТРУКТУРАЛІЗМ − сукупність наукових напрямів у межах конкретних наук (лінгвістика, літературознавство, етнографія, історія, естетика, психологія, філософія, соціологія) на основі спільних філософсько-епістемологічних уявлень, певних методологічних установок іспецифічного методу аналізу предметів і явищ, який ґрунтується на їх розгляді, як доступних людському сприйняттю у якості зовнішніх виявів своїх внутрішніх, глибинних структур.

Попередниками **С.** як філософської системи можуть вважатися *Гумбольдт* (динамічна роль мови у процесі моделювання світу людської свідомості, *Ч. Пірс* (засновник семіотики), *Е. Дюркгайм* (вчення про взаємодію соціальних та когнітивних структур), *Е. Кассірер* (роль символічних систем − мови, міфології, мистецтва − у формуванні людської поведінки та свідомості). Безпосередньо теорію **С.** розробляли учасники Женевської школи лінгвістики (*Ф. де Соссюр* та його учні), американські семіотики *Ч. Пірс* та *В. Морріс*, Копенгагенський та Нью-Йоркські лінгвіністичні гуртки, антрополог та філософ *К. Леві- Строс*, французький психоаналітик *Ж. Лакан*, а також французький філософ-постмодерніст *М. Фуко*.

Представники **С.** прагнули надати гуманітарним наукам статус наук точних, прагнули до формування вивіреного, точно позначеного та формалізованого понятійного апарату, широко використовували лінгвіністичні категорії, проявляли зацікавлення питаннями логіки таматематики, широко застосовували для теоретичного доведення пояснювальні схеми та таблиці.

Базовим поняттям у **С.** є поняття структури, котра представляє собою сукупність відношень елементів предметів та явищ та відповідає трьом необхідним умовам:

а) цілісності (підпорядкування елементів цілому та його незалежність);

б) трансформації (впорядкування переходу однієї підструктури в іншу на основі правил породження);

в) саморегулювання (внутрішнє функціонування правил у межах даної системи).

Структура є сукупністю правил, відповідно до яких можна з одного об'єкта отримати інший, а визначення єдиних структурних закономірностей досягається не завдяки запереченню відмінностей цих об'єктів, а шляхом аналізу динаміки та механіки зафіксованих взаємоперетворень.

СУБ'ЄКТ (лат. *subjestus* − те, що знаходиться в основі) − 1)носій активної діяльності, свідомості, пізнання; людина, група, людство як а ктори духовно-теоретичного освоєння і практичного перетворення світу; 2) в теорії пізнання − активний компонент пізнавального відношення стосовно пізнаванної дійсності (об'єкту); 3) у формальній логіці − один із трьох складників простого судження (поряд із предикатом і зв'язкою), предмет думки.

СУБ'ЄКТИВІЗМ − світоглядна позиція, що абсолютизує роль суб'єкта, суб'єктивний характер істини, або спосіб світосприйняття й світоглядні цінності окремо узятої людини .

СУБ'ЄКТИВНЕ − те, що властиве суб'єкту або є похідним вд його діяльності. **С**. розкривається як: а) знання та б) переживання суб'єктом самого себе; у класичній філософії − внутрішній світ свідомості, протиставлений об'єктивному фізичному світові.

СУБСТАНЦІЯ (лат. *substantia* − сутність, те, що становить основу предметів та явищ) − те, що становить основу всього сущого, що єднає предмети та явища реального світу.

СУДЖЕННЯ − форма людського мислення, котра стверджує або заперечує щось про предмети та явища реального світу.

СУПЕРЕЧНІСТЬ − таке відношення між протилежними сторонами явища реальної дійсності, що виявляє їх цілісність та протидію одна одній.

СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ − 1) філософське поняття, яке відображає духовну сторону життя суспільства, сукупність колективних уявлень (системи ідей, теорій, поглядів, почуттів, настроїв), що стихійно виробляються соціальними групами під впливом їхнього повсякденного життя; співвіднесене з індивідуальною свідомістю; 2) в концепції марксизму − одна з ключових філософських категорій, спосіб і форма відображення суспільного буття

С. **с**. виступає одночасно передумовою існування суспільства і сама обумовлена ним. Структура суспільних відносин певною мірою відповідає усталеним структурним елементам **С**. **с**. Залежно від суспільних функцій виокремлюють ідеологічну, психологічну і наукову сфери суспільної свідомості. Залежно від об'єкту впливу чи, навпаки, предмету «відображення», розрізняють моральні, політичні, правові, економічні, естетичні, релігійні та філософські форми **С**. **с**. В аспекті пошироеності в суспільстві говорять про масову і спеціалізовану **С.с.**

СУСПІЛЬНЕ БУТТЯ – філософська категорія, яка відображає матеріальний, предметно-чуттєвий аспект життя суспільства, соціально-практичну діяльність людей, освоєння й перетворення природного середовища існування.

СУСПІЛЬСТВО − в широкому розумінні − уся сукупність історично зумовлених форм сумісної, колективної діяльності людей; у вузькому розумінні − складно організована, відкрита, динамічна, надіндивідуальна система, сукупність всіх форм організації людей і всіхспособів їхньої взаємодії та діяльності. Як особлива вища стадія розвитку людей, історично сформований конкретний тип соціальної системи, **С**. виявляється С. через функціонування цілісної системи соціальних організацій, інститутів, груп, рухів тощо.

СУСПІЛЬСТВО ГРОМАДЯНСЬКЕ – 1**)** у соціальній філософії − царина суспільства, що охоплює позадержавні відносини, форми соціальної активності та ініціативи громадян; 2) сукупність наявних у суспільстві відносин особистостей, сімейних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються в суспільстві поза межами втручання держави, директивного регулювання та регламентації. В основі **Г. с.** – життя індивідів як приватних осіб, система вільно встановлених ними зв’язків та асоціацій, багатоманітність притаманних їм інтересів, можливостей і способів їх вираження та здійснення; це сфера вільного волевиявлення й самоорганізації, система інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації індивідів та їх об’єднань. Розвинуте **Г. с.** передбачає існування демократичної правової держави, покликаної захищати інтереси й права громадян. Вважається, що необхідною передумовою **Г. с.** є ринкова економіка з притаманними їй багатоманітністю форм власності, плюралізмом незалежних політичних сил, недирективно сформованою громадською думкою й, що найголовніше, − вільною особистістю з розвиненим почуттям власної гідності.

СУТНІСТЬ І ЯВИЩЕ − філософські категорії, які виражають розрізнення стійкого, інваріантного й мінливого, варіативного: внутрішній зміст предмета, стала єдність усіх багатоманітних форм його буття (сутність) і розмаїті зовнішні форми його існування та прояву (явище).

СХОЛАСТИКА (грец. *scholastikos* − шкільний, вчений) − характерний для епохи середньовіччя типфілософії, що характеризувався поєднанням теолого-догматичних висновків із раціоналістичною методикою та зацікавленням формально-логічними проблемами.

СЬОРЛ (англ. Searle) *Джон Роджерс* (нар. 1932 р.) − американський філософ, представник *аналітичної філософії*. Докторську дисертацію захистив в Оксфордському університеті (1959), працює професором Каліфорнійського університету (Берклі, США, з 1967 р.). Очо-

лював університетське відділення філософії (1973–1975). Виступав зі своїми лекціями на запрошення багатьох університетів світу. Член Американської академії точних та гуманітарних наук (1976), почесний доктор низки університетів. Цікавиться проблемами розробки моделі штучного інтелекту та когнітивної науки.

У 60–70-ті рр. XX ст. займався розвитком *теорії мовних актів.* Уточнив визначення поняття мовного акту, ввів у науковий обіг поняття «дотичного» мовного акту, стверджував, що мовні акти не існують самі собою, а завдяки своїм зв'язкам із свідомістю здатні репрезентувати існуючі у світі предмети та явища.

Широко використовує поняття *інтенціональності,* направленості свідомості на предмети. Теорія репрезентативного змісту мови, на думку філософа, повинна ґрунтувались на відповідній їй теорії свідомості. Він вважає, що мова виходить зі свідомості, тобто він визнає за мовою здатність виражати внутрішнє «я» людини, яке заключено у її свідомості. Вчений вважає, що інтенціональні стани людини уявляють предмети та явища таксамо, як ці предмети та явища репрезентуються мовними актами. Вважав, що інтенціональний зміст може бути зрозумілим лише на неінтенціональній основі практичних навиків та здібностей, носіями якої виступають не переконання та бажання людини, а лише її сприйняття та дії. Починаючи з 80-х рр. XX ст., став провідним фахівцем з філософських аспектів штучного інтелекту.

СЮРРЕАЛІЗМ − один із напрямів у модернізмі, який орієнтується на підсвідоме та позасвідому сферу діяльності людини, послідовники якого стверджують культ особливої спонтанної чуттєвості, що властива творчій особистості.

Концепція **С.** втілила основні ірраціоналістичні концепції філософських напрямів кінця XIX − початку XX ст., зокрема інтуїтивізм *А. Бергсона*, психоаналіз *З. Фройда*. Головним ідеологом **С.** був франц. філософ *А. Бретон*, який у фройдівському психоаналізі віднайшов «нову орієнтацію», вважаючи, що метод психоаналізу дає можливість проголосити джерелом художньої діяльності людини те, що не піддається контролю за сторони свідомості (наприклад, сни). У роботі «Маніфест сюрреалізму» він трактує **С.** як «чистий психічний автоматизм, що має на меті висловити усно чи письмово, чи іншим доступним способом, реальне функціонування думки. Диктування думки поза будь-яким контролем з боку розуму, поза будь-якими естетичними або моральними уявленнями».

С. виконав вагоме значення для наступного розвитку філософії постмодернізму, в межах якого розвинулась установка на дослідження не лише пограничних, але й позамежових станів свідомості, спроба

очищення мислення від диктату логіки (концепція *шизоаналізу Ж. Дерріди* та *Ф. Гваттарі, аналітика божевілля М. Фуко*), спрямування уваги на проблеми процесуальності мови та свідомості яксуверенної реальності (критика референціальної концепції знаку упостмодернізмі), орієнтація на психічний автоматизм (ідея плюральності наративних практик і свободи означування), програмне прагнення до чистої безпосередності емоційного або ментального імпульсу (постмодерністська концепція самодостатньої спонтанної сингулярності).

Т

ТАРСЬКИЙ (Тайтельбаум) (польс. Tarski) *Альфред* (1902–1983) − видатний американський математик і логік польського походження, засновник формальної теорії істинності, один із представників *Львівсько-Варшавської школи філософії.*Закінчив Варшавський університет (Польща), де згодом викладав поруч з такими всесвітньо відомими представниками логіки, як *Я. Лукасевич, С. Лесневський* та *В. Серпінський*. Доктор філософії (1924), дав точне визначення дедуктивної системи та довів низку теорем, що заперечило йому світову славу, розробив численні дедуктивні теорії. Початок Другої світової війни зустрів у США, де залишився уеміграції. Викладав у Гарвардському університеті, працював в інших університетах країни, став професором Каліфорнійського університету (1946), де він працював до останніх днів і сформував свою знамениту логіко-математичну школу світової слави. Він підготував 24студентів, котрі захистили ступінь доктора філософії під його керівництвом.У своїх роботах дав визначення класичного поняття істини для значної групи формалізованих мов. Встановив межі та пізнавальну цінність процесу формалізації.

ТАТАРКІЄВИЧ *Владислав* (1886−1981) − видатний польський філософ, автор знаменитої трьохтомної «Історії філософії» , перевиданої (з 1931 р.) 10 разів у Польщі та в різні роки в інших країнах, в тому числі й Україні. Доктор філософії (Маргбург, 1910). З 1915 р. − професор університету у Варшаві. В 1919-1921 рр. викладав у Вільно (Вільнюсі), в 1921-23 в Познані. В 1923-1948 роках − редактор журналу «Przegląd filozoficzny». В своїх філософських поглядах схилявся до неокантіанства, але згодом перейшов на позиції Львовсько-Варшавської школи . Впродовж своєї довгої філософської кар"єри фундаментально займався проблемами етики, естетики, історії філософії. В сфері етики **Т.** стояв на позиції абсолютності добра, але релятивного характеру моральних норм (праця «Про щастя»", 1947); в галузі естетики − свої дослідження присвятив аналізу естетичних пере-

живань і естетичних установок (праця «Зосередженість і мрія» (Skupienie i marzenie), 1951); в історії філософії опрацював і опублікував низку філософських праць, в яких представив погляди майже всіх відомих мислителів від античності до сучасності, зазначивши, що вніс нового кожний філософ в скарбницю розвитку філософської думки в царині філософії, етики і естетики. Окрім філософських проблем **Т.** займався теорією і практикою архітектури і скульптури, польським класицизмом та бароко XVII ст.

ТВАРДОВСЬКИЙ *Казимір* (1866–1938) – польський філософ, засновник *Львівсько-Варшавської логіко-філософської школи*; Польської експериментальної психології і Польської філософської спільнот; психологічного інституту у Львові. Серед його найвідоміших праць такі: «Ідея та сприйняття»; «Гносеологічне дослідження Декарта»; «До вчення про зміст і предмет уявлень»; «Психологічні дослідження»; «Про дії і наслідки»; та багато ін. Попри те, що Твардовський не створив оригінальної концепції теорії істини, він у межах прихильності до аристотелівської теорії істини, вплинув на дослідження теорії істини, характерне для Львівсько-варшавської логіко-філософської школи.

Філософ сприймав філософію «наукою наук», намагаючись вирішити метафізичні проблеми логічного аналізу мови за допомогою наукових критеріїв, застосовуючи для цього логіку, як і відкидав формалістичні крайнощі.

ТВОРЧА МЕНШІСТЬ − у теорії цивілізації британського історика та філософа *А. Дж. Тойнбі* (1889–1975) суб'єктивний фактор зміни культур та формування нових цивілізацій, який виділяється ізсередовища суспільства у межах наявного «виклику» як різкої зміни умов життя суспільства. До нього відносить тих, хто реально усвідомлює «виклик» середовища та здатен дати йому адекватну відповідь, а саме − пророків, жерців, філософів, вчених, політиків, котрі власним безкорисливим служінням відволікають за собою маси, а суспільство таким способом переходить на нові умови свого існування.

ТЕЗА (грец. tesis − *положення, твердження*) − 1) істотне твердження в межах певної концепції, теорії; 2) твердження, що висунуте як предмет для доказу, аргументації в диспуті; 3) у дедуктивних теоріях твердження, протиставлене аксіомам і постулатам.

ТЕЙЯР де ШАРДЕН (франц. *Teilhard de Chardin*) *П'єр* (1881–1955) – франц. теолог і філософ, священик − член католицького ордену єзуїтів, один із творців теорії ноосфери. Зробив значний внесок у розвиток палеонтології, антропології, створивши своєрідний синтез християнського вчення та теорії космічної еволюції. Народився у м. Сарсена (Франція). Навчався філософії та математики у єзуїтському коледжі

(1892–1899), після чого вступив доордену єзуїтів, згодом навчався у католицьких семінаріях (1899–1902). Викладач фізики та хімії у єзуїтському коледжі у м. Каїр (Єгипет), пізніше вивчає теологію у Гастінгсі (Англія). У 1911 р. отримує сан священика. Працює в Інституті палеонтології людини при Паризькому музеї природничої історії під керівництвом відомого антрополога *М. Буля*, разом з яким проводить археологічні розкопки напівнічному заході Іспанії.

Учасник Першої світової війни, санітар, нагороджений військовою медаллю та орденом Почесного легіону. В цей час написав свою першу наукову роботу «Космічне життя» (1916), філософську працю про містику та духовне життя. У 1918 р. стає ченцем, через рік написав роботу «Духовна сила матерії», в якій продовжував розробляти свою ідеалістичну концепцію. Навчається у Сорбонні, де отримує ступінь доктора у галузі природничих наук та призначається на посаду професора кафедри геології Католицького університету у Парижі. Учасник французької науково-дослідницької експедиції у Тяньцзінь (Китай, 1923). Написав роботу «Вселенська літургія», за яку був підданій критиці церквою, в результаті чого його публічні виступи були заборонені.

Перебуваючи і працюючи в Китаї, взяв участь у п'яти геологічних експедиціях (1926–1935) країною, написав роботу «Божественне середовище. Нарис про внутрішнє життя». Став співавтором відкриття залишків доісторичної людини − синантропа під час розкопок поблизу Пекіна (1929). Довів, що синантроп користувався примітивними знаряддями праці (1931). Працює радником у національному геологічному департаменті Китаю, продовжує брати участь у науково-дослідницьких експедиціях. Буває у Франції, їздить до США.

Працював у Парижі в журналі «Етюди», який був інтелектуальним центром паризьких єзуїтів, йому дозволяють відновити читання лекцій та проведення наукових семінарів. У 1939–1946 рр. знову працює в Китаї, засновує у Пекіні геобіологічний інститут (1940), видає журнал «Геобіологія» (1943), а також написав наукову роботу «Феномен людини» (1937–1946). Після повернення у Францію (1946), бере участь у конференції з проблем еволюції, що була організована паризьким Музеєм природничої історії (1947). Обирається членом академії наук (1950). На запрошення Фонду антропологічних досліджень переїжджає працювати у Нью-Йорк (США, 1952), бере участь у низці експедицій у Південну Африку.

Значним вкладом **Т. де Ш.** у розвиток філософії ХХ ст. було положення про *ноосферу*, в центрі якого були еволюційні погляди. Ці висновки були сформульовані у дусі неоплатонізму і передбачали кінцевим пунктом розвитку ноосфери злиття з Богом. Вважав, що *ноо-*

сфера проходить низку стадій, які ведуть від клітин, що оточують земну поверхню, до людини, що активувала розумові можливості речовини та реалізувала можливість самовідтворення розумового шару. У концепції вченого це іменується «тангенціальним мегасинтезом», який призводить до ривка «радіальних сил поголовній осі еволюції». Тут він зазначає наявність зростання «радіальної енергії» як природного прояву Божої Благодаті, а регулятором еволюції визнає «точку Омеги», що символізує собою Христа.

Слово Боже (Logos) розглядається як синтезуюча сила, що «творить, об'єднуючи», приводячи елементи сущого у неймовірні поєднання. А завдяки втіленню в історичному Христі виявляє свою міць увищій формі − особистій любові Бога до людини. Основою та завершенням такої наукової космогонії у **Т. де Ш.** є теологія, в центрі якої залишається бачення Церкви як об'єднання людей, натхненних впливом Христа.Доволі цікаво трактує питання есхатології, кінець світу розумів як внутрішнє повернення назад, до себе самої всієї ноосфери, що досягла одночасно крайньої стадії своєї складності і своєї концентрації, як переворот рівноваги, відокремлення свідомості, що досягла довершеності, від своєї матеріальної матриці, щоб отримати можливість упокоїтись у Бозі-Омезі.

Ідеї вчення **Т. де. Ш.** мали гуманістичну та християнсько-ліберальну спрямованість, характеризувались панпсихізмом та супроводжувались пантеїстичними висновками.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (грец. *teleos* − результат, *logos* − наука) − вчення про наявність у природі та суспільстві позалюдських цілей і цільових залежностей, відповідно за яких розвиток є здійсненням наперед визначеної мети.

ТЕНДЕНЦІЯ (лат. *tendo* − тягну, прагну, прямую) − напрям розвитку реальної дійсності, який зазначається перевагою одних моментів над іншими.

ТЕОЛОГІЯ ДІАЛЕКТИЧНА − впливовий напрям у протестантській теології 20–30-х рр. XX ст. розвинувся у контакті з раннім німецьким екзистенціалізмом і виявляв близькість до нього за своїми настановами, характеризувався наявністю «діалектичного шляху» до ствердження через заперечення та суперечність і специфічно виразив особливості кризи європейської цивілізації після Першої світової війни.

Основні його принципи були сформульовані у праці *К. Барта* «Послання до Римлян» (1919), в якій він утверджував концепцію трансцендентного Бога, засудив спроби розчинити християнське вчення у соціальних ідеалах і цінностях світської цивілізації, різко протиставляв найвищу Божу мудрість та обмежений людський розум, чим здійснив

повернення до ортодоксальних теорій *М. Лютера* та *Ж. Кальвіна*, в результаті чого така доктрина отримала назву *неоортодоксії.*

Елементи **Т. д.** протиставлялись традиційній метафізиці, католицькій схоластиці, спробам осягнути Бога на засадаханалогії між Творцем на небесах і людиною на землі, будь-яким раціоналістичним судженням про Бога. **Т. д.** визначила основні напрями розвитку протестантської теології другої половини XX ст. насамперед у межах вияву зацікавлення проблемою людини, сприйнявши наявний інтерес до «антропологічного повороту», що властивий усій повоєнній філософській думці, позначила небезпеку крайностей релігійного фундаменталізму та модернізму, сприяла появі новітніх версій не лише у протестантському (концепція *Д. Бонхофера* (1906–1945, *теологія процесу*), але і у католицькому богослов'ї (погляди *Г. Кюнга*).

Заперечуючи релігію як суму предметних уявлень та дій, **Т. д.** стверджувала віру у абсолютно неспівмірного щодо всього людського Бога, перед яким людина стає приреченою, а сам Бог тлумачиться як різновид «критичного заперечення» всього. Ця філософська позиція була близькою до висновків екзистенціальної філософії*М. Гайдеггера* та *К. Ясперса*. Починаючи з другої половини 30-х рр. XX ст., відчутним став занепад **Т. д.**, представники якої або спрямували свої християнські висновки на опір нацизму (*П.Тілліх*,1886–1965), або виправдовували можливість використання християнської ідеології з політичною метою (*Ф. Гогартен*).

ТЕОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ − напрям у сучасному протестантизмі, який ґрунтується на ідеї діалогу християнства з наукою та мистецтвом, з огляду на тези про те, що автономія культури та втрата нею «релігійної субстанції» рівнозначна втраті її смислу, а церква повинна прагнути відкривати у формах існуючої від неї автономно культури глибинні виміри, що повинно призвести до пізнання безумовного. Метою **Т. к.** є теономія − подолання суперечності між культурою та церквою шляхом досягнення царства божого. Ідеологом **Т. к.** був американський протестантський філософ *П. Тілліх*, який визначив її принципи у праці «Релігійна субстанція культури» (1959).

ТЕОРЕМА (грец. *teoreo* − розглядаю, досліджую) − положення чи твердження, істинність якого встановлюють шляхом доведення, заснованого на аксіомах чи раніше доведених положеннях.

ТЕОРІЯ (грец.– *teoria* − розгляд, дослідження) − 1) в широкому розумінні − форма діяльності людей, спрямована на отримання знань про об'єктивну дійсність, яка з практикою становить суспільне життя; 2) у вузькому розумінні − система вірогідних наукових знань про певну сукупність предметів, яка описує, пояснює та передбачає явища певної галузі реальної дійсності.

ТЕОРІЯ КОНВЕРГЕНЦІЇ (лат. *convergere*– наближатись, сходитись) − характерна для 50–60-х рр. XX ст. концепція гуманітарних наук (політології, соціології, політекономії), яка розглядає суспільний розвиток сучасної епохи як реалізацію панівної тенденції до зближення двох соціальних систем − капіталізму та соціалізму упевну змішану соціальну систему, яка поєднує у собі позитивні риси кожної із них.

ТЕОРІЯ ТРЬОХ СВІТІВ − основний елемент метафізичної теорії відомого британського філософа XX ст. *К. Поппера*, який був сформульований у його роботах 70–80-х рр. XXст., зокрема у праці «Самість та її мозок. Аргумент на користь інтеракціонізму», що була написана у співавторстві із видатним вченим − нейробіологом *Дж. Екклзом*. Відповідно до неї, у Всесвіті виділяються три основні реалії, що трактуються як світи, а саме:

а) світ фізичних явищ (наприклад, атоми, поля, сили, «тверді матеріальні тіла» тощо);

б) світ ментальних і психічних станів (суб'єктивні стани свідомості, диспозиції тощо);

в) світ об'єктивного мислення та продуктів людської свідомості (гіпотези, проблеми, наукові теорії, проекти, матеріалізовані у вигляді машин та механізмів, книги у бібліотеці і навіть можливі наслідки існуючих наукових теорій).

Усі три світи є реальними не тільки як фізичні сутності, але й як стани свідомості та зміст людського мислення, генетично пов'язані між собою, а завдяки виникненню третього світу, на думку *К. Поппера*, всі світи «відкрились перед людським буттям».

Особливість третього світу полягає у тому, що він відносно автономний, але визначає стан фізичного світу та свідомість людини. Цей світ у **Т. т. с**. розглядається як своєрідне узагальнення антипсихологізму, «епістемологія без пізнаючого суб'єкта».

Другий світ не лише суб'єктивний, але й в певному значенні хаотичний, оскільки в ньому переплітаються відчуття задоволення таболю, простору та часу, підсвідома пам'ять, вроджене знання та імпульси до дії.Висловлюється передбачення, що саме на цьому рівні людину відрізняє від тварини спрямованість до засвоєння мови та певні типи поведінки. Поява мови та здатність виражати у ній свою саморефлективну діяльність сприяє переходу до третього світу.

ТЕРМІН (лат. *terminus* − кінець, межа, кордон) − 1) слово або словосполучення, що вживається як назва (денотат) конкретного об'єкта (групи об'єктів) спеціальної галузі науки, техніки, мистецтва тощо і значення яких визначається у контексті відповідної наукової теорії; 2) в логіці − елемент простого категоричного судження − суб'єкт або предикат.

ТЕРТУЛЛІАН (Tertullianus) *КвінтСептімій Флоренс* (155/165 − 220/240) − один із найвидатніших ранньохристиянських письменників та теологів, класик християнської патристики. Народився у Карфагені, освіту отримав у Римі, де виступав як судовий оратор, згодом прийняв християнство (195 р.) та увійшов до аскетичної секти монтаністів, що проповідувала мучеництво в ім'я християнської віри. Активно виступав проти сучасної йому християнської церковної практики та кліру.

Автор понад 40 праць з проблем апологетики та догматики, моральної теології та еклезіології. Став один із найяскравіших ранньохристиянських теологів, які обґрунтовували переваги християнської віри над політеїзмом Римської імперії. Напротивагу Орігену проголошував принцип несумісності християнства із язичницькою (античною) мудрістю. Висунув тезу про несумісність віри та розуму, наголошуючи, що сила віри прямо пропорційна безглуздості положень, в які віриш. Беручи до уваги значення містики у християнстві, вважав, що містичний досвід розкриває глибинні вияви людської душі. Т. було введено поняття Божих іпостатей та сам термін «трійця», що засвідчував принцип триєдності Бога.

Відома ранньосередньовічна схоластична теза «Вірую тому, що абсурдно», яка приписується **Т**., взята із його праці «Про плоть Христа» та є перефразованою думкою теолога. **Т**. увів у латинську мову термін persona (особа), що виявляється в акті особистого дотику Бога до людини, а Христос поєднав у собі подвійне єство (status), об'єднану в одній особі (persona). Перший християнський теолог, який послугувався латинською мовою, зачинатель церковної латинської мови.

ТОЙНБІ (англ. Toynbee) *Арнольд Джозеф* (1889 –1975) − британський історик, історіософ та соціолог, прихильник цивілізаційного підходу, автор концепції *«виклику –і − відповіді»*.Закінчив Оксфордський університет та Британську археологічну школу в Афінах (Греція), учасник археологічних експедицій у Греції. Працював у Міністерстві закордонних справ Великобританії, був професором Лондонської школи економіки, Лондонського університету, науковим керівником Королівського інституту міжнародних відносин (1925–1955), редактором «Огляду міжнародних відносин».

Основна праця «Дослідження історії» (1934–1961), що налічувала 12 томів, написана під впливом творчості відомого нім. філософа *О. Шпенглера* та присвячену фундаментальному аналізу виникнення, розвитку й відмирання цивілізацій у межах всесвітньої історії. У ній було виокремлено 21 цивілізацію, для яких властиві унікальні універсальні релігії, світові держави та філософії. Серед них − шумеро-аккадська, ввілонська, древноєгипетська, хеттська, сірійська, персидська, арабська, мінойська, еллінська, західна, православна (Візантія, південні слов'яни),

православна російська, древньокитайська, далекосхідна китайська, далекосхідна японсько-корейська, індська, індуїстська, майянська, мексиканська, юкатанська, андська. Згодом **Т.** вже вирізняв 36 цивілізацій та 5 «живих» цивілізацій третього покоління: західно-християнську, православно-християнську, ісламську, індуїстську та далекосхідну.

Цивілізація трактувалась як сукупність країн та народів, що пов’язані спільною долею та світоглядом, вона протиставлялась примітивним суспільствам та характеризувалась ієрархічною структурою, універсальними державою та релігією. Виділяє етапи становлення цивілізацій та виявляє причини їх смерті.Рушієм розвитку *цивілізацій* вважав наявність «творчої меншості», котра є носієм «життєвого пориву», вміє відповісти на виклики часу та повести за собою «інертну більшість».

ТОМА АКВІНСЬКИЙ (ThomasAquinas) (1225/1226–1274) − середньовічний теолог та філософ, один із найвидатніших представників середньовічної схоластики. Виховувався у бенедектинському монастирі, навчався у Неапольському та Паризькому (під керівництвом Альберта Великого) університетах, чернець-домініканець. Викладав вуніверситетах Парижа, Рима, Неаполя. Мав титул «Ангельського доктора». Доктор теології, католицький святий. Визнаний «Всезагальним вчителем Церкви». Засновник течії у середньовічній схоластиці (*томізм*).

Прагнув трансформувати аристотелівське вчення про науку та знання відповідно до основної гносеологічної проблеми середньовіччя (співвідношення віри і знання).Вважав, що вища наука, під якою розумів теологію, користується допомогою інших допоміжних наук, джерелом яких є досвід та розум. Відрізняв істини розуму та істини одкровення, вважаючи останніх недоступними розуму, підвладними тільки вірі за посередництвом душі, внаслідок чого науку підпорядковував богослов’ю. Стверджував, що справжня філософія є «служницею богослов’я» і тому повинна за допомогою логічних аргументів доводити християнські догми. Підготував своєрідну енциклопедіюкатолицького богослов’я «Сума теології» в якій усі питанняпізнаннясвітурозглядав на засадах теологічногораціоналізму.

Висловив п’ять доведень буття Бога, які стали класичними в західноєвропейській теології:

– оскільки все на світі рухається, то повинен бути «першодвигун» або «першопоштовх» руху − Бог;

– всі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування. Першопричина усього − Бог;

– все в світі існує не випадково, а з необхідністю, ця необхідність − Бог;

– всі речі мають різні ступені досконалості. Тому повинно існувати абсолютне мірило досконалості − Бог;

– у природі все має певний сенс, доцільність свого існування,авідтак повинна існувати «остання» і головна ціль − Бог.

ТОТАЛІТАРИЗМ (італ. *totalitas* − цільність, повнота) − політичний режим, якому притаманний надзвичайно широкий (тотальний) контроль держави за всіма сферами життєдіяльності суспільства, мета якого є його організація відповідно до певного єдиного плану. За таких обставин все населення мобілізується на підтримку уряду та його ідеології. Організації, чия діяльність не підтримується владою, обмежуються або забороняються, заперечується роль традиції у визначенні основних норм моралі, яка розглядається з суто раціональних позицій.

ТОТОЖНІСТЬ − філософська категорія для позначення рівності, однаковості предметів та явищ реальної дійсності, а також її елементів між собою.

ТОФФЛЕР (Toffler) *Олвін (1928−2016*) − американський філософ, соціолог і публіцист-футуролог. Основні праці: «Шок майбутнього» (1970), «Культурні споживачі» (1973), «Доклад про еко-спазму» (1975), «Третя хвиля» (1980), «Попередні нотатки й перспективи» (1983) та ін. Автор одного з варіантів концепції постіндустріального, або інформаційного суспільства. Вважає, що історична еволюція не може бути описана у вигляді процесу плавного розвитку, а втілюється через соціальні протиріччя і конфлікти, котрі, однак, не є хаотичними, а укладаються в загальну картину вимірів, що протікають через деякі інтервали, дискретності. В суспільному розвиткові, за **Т.**, взаємодіють чотири сфери: техно-, соціо-, інфо-, і психосфера, але вирішальну роль у хвилеподібному потоці змін грає перша з них. Тому джерелом і рушійною силою нововведень в суспільстві виступають технологічні революції. В залежності від характеру такої революції визначається і сутність цивілізації, що виникає на її основі. В результаті розгорнення першої технологічної революції − аграрної (за **Т.**) − виникла величезна хвиля сільськогосподарської цивілізації. Визначальні ознаки цієї цивілізації такі:

– земля − основа економіки, сімейної і політичної організації, культури;

– панівне становище простого розподілення праці і пов’язана з цим наявність декількох чітко визначених каст і класів: знань, духовенство, воїни, раби або кріпаки;

– суворо авторитарна влада;

– класове положення − визначальний параметр соціального статусу і індивіда, і соціальної групи;

– економіка децентралізована, оскільки кожна община виробляє більшу частину того, у чому відчуває потребу.

На зміну цієї цивілізації на гребені Другої хвилі приходить нова, індустріальна цивілізація. Її символом стає заводська труба, головним рушієм − м'язова сила робітників промислового виробництва, які стають придатками машини, котра породжує гігантизм і одноманітність (масовість) в усіх сферах життя, включаючи працю, культуру, спосіб життя. Індустріально-заводський тип виробництва продукує машини і їх системи, які створюють нові машини, а це відчиняє двері для масової продукції, масового розподілення, масової торгівлі і масової культури. Згідно з цим і соціосфера, яка базується на індустріальній техносфері, пристосовується до життя людей, пов'язаних з фабричним виробництвом: нуклеарна сім'я, корпорації, масова освіта (школи, вузи), клуби, бібліотеки, церкви, профспілки, партії, мистецтво і навіть влада − політичний еквівалент фабрики, − все це будується за принципом масовидної ієрархічної структури і орієнтується на ринок, тобто на анонімного споживача. Індустріалізм розпорошує суспільство, ділить його на дві половини цілісного людського життя − виробництво і споживання, а тим самим створює спосіб життя, наповнений економічною напруженістю, соціальними конфліктами, сімейними драмами і психологічним дискомфортом. Всі ці соціальні пороки витікають з дії шести взаємопов'язаних принципів індустріалізму, які програмують поведінку мільйонів людей: стандартизації, спеціалізації, синхронізації, концентрації, максимізації і централізації.

Нині індустріальна цивілізація занепадає з багатьох причин, основними серед яких є дві: 1) біосфера більше не може витримувати неперервні і неконтрольовані індустріальні атаки; 2) ми не можемо більше безкінечно розраховувати на енергію, яка є головною передумовою і субсидією індустріального розвитку. У межах індустріальної цивілізації в другій половині XX ст. виникла і почала її перемагати Третя величезна хвиля технологічних і соціальних трансформацій. Остання викликана зростаючим розповсюдженням комп'ютерів, лазерної техніки, біотехнології, генної інженерії, інформатики, електроніки, теле- і відеокомунікацій, які складають базисні галузі постіндустріального виробництва. Виникає нова енергетика, що базується на джерелах, які оновлюються, а не вичерпуються. На відміну від індустріального виробництва головними стають інформація, творчість і інтелектуальна технологія. На зміну пролетаріату, який є придатком машини, приходить, за **Т.**, «когнітаріат», тобто інтелектуальний робітник, котрий володіє майстерністю і інформацією − цілим набором духовних інструментів, що дозволяють кваліфіковано і ефективно працювати з все більш складною і різноманітною інформацією. В процесі перетворення підприємств Другої хвилі на підприємства Третьої хвилі зростає безробіття, з різних видів якої найбільш поширеними є структурна, технологічна і тимчасова, пов'язана з корінними технологічними перетвореннями основ виробничої

діяльності, змісту і характеру праця. Відбувається сполучення розділених індустріалізмом виробника і споживача, виникає новий тип робітника: споживач активніше залучається до виробництва, до прийняття управлінських рішень. В цих умовах на кожен долар, вкладений в економіку Третьої хвилі, повинно приходитися декілька доларів, які вкладено в людський капітал − в навчання, освіту, перенавчання працівників, переселення, соціальну реабілітацію, культурну адаптацію. Найважливіше тут − трансформація не машин, а людей, переозброєння їх свідомості, перехід до розуміння первинної значимості культури в житті соціуму. Одночасно з перетворенням техносфери відбувається революціонізація інфосфери. Еволюція виробництва демасує розум і культуру.

Світ в цілому припиняє здаватися машиною; він заповнюється інноваціями, для сприйняття і розуміння яких необхідний постійний розвиток здібностей, неперервна освіта, широкомасштабне мислення, що підштовхує людину до розуміння зв’язків між подіями, які поверхово здаються незалежними одна від одної, але по суті є частинами одного цілого. Зіткнення Другої і Третьої цивілізаційних хвиль не відбувається без протиріч. Якщо з протиріч індустріальної і сільськогосподарської цивілізації виникли багаточисельні революції, контрреволюції і війни другої половини XVIII − XX ст. ст., то із зіткнення Третьої хвилі з Другою відбувається економічна криза, викликана хижацьким ставленням до природи зі згубними наслідками для людства, небезпека «електронного смогу», інформаційне забруднення, боротьба за інтелектуальні ресурси («інфовійни»), широке поширення психічних захворювань.

Чим активніше і ціленаправлене людство стане залучатися в глобальну революцію Третьої хвилі, яка несе з собою «першу дійсно гуманну цивілізацію у відомій нам історії», вважає **Т.**, тим ефективніше будуть вирішуватися виникаючі в процесі цього переходу протиріччя і конфлікти, тим масштабнішим стане створення цінностей за межами ринку. Різнобічні рівні і форми індивідуальної і групової ідентичності дозволяють людині більш гостро, ефективно і безболісно адаптуватися до трансформацій в техносфері, економіці і культурі, які постійно прискорюються.

ТРАДИЦІОНАЛІЗМ − напрям філософування і світоглядна позиція, стрижнем якої є орієнтація на минуле,ідеалізація, апологія та відтворення історичних, культурних, релігійних тощо традицій.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ (лат. *transcendere* − переходити, переступати) − термін схоластичної філософії, що позначає гранично загальні категорії (річ, суще, істина, добро, єдине); у кантівській філософії − позначення характерного для апріорних (всезагальних та необхідних) умов досвіду.

ТУРЕН (Touraine) *Ален (*нар. 1925) франц. соціолог, професор університетуа в Нантера, керівник Центру дослідження соціальних рухів, редактор журналу «Sociologie du travail». Розпочавши з вивчення проблем індустріальної соціології і соціології праці, **Т.** потім звернувся до загальнотеоретичної проблематики і аналізу соціальних рухів. У роботі «Соціологія дії» (Sociologie de S'action, 1965) **Т.** виступає з позицій натуралістичного розуміння суспільства і ставить завдання подолати рамки структурно-функціонального аналізу в немарксистській соціології. Він розвиває «акціоналістський підхід», прагнучи виявити джерела нормативних систем і звести їх до дії, яка їх породжує, виявити за інститутами і соціальними відносинами «динаміку систем історичної дії», що творить «історичний суб'єкт». Це передбачає, за **Т.**, аналіз праці (в надзвичайно широкому розумінні), відношень між Людиної і її творіннями, орієнтацією у відношенні «іншого» («соціальності») і «антропологічної свідомості» (суперечності між природною і культурною, що переживає людина).

В концепції «постіндустріальне суспільство» **Т.** стверджує, що на відміну від індустріального, в якому основними силами, що борються між собою є робітники і клас капіталістів, в «постіндустріальному» («технократичному», «програмуючому») суспільстві ці сили представлені технократами, які контролюють інститути влади, і «професіоналами» (науково-технічною інтелігенцією і суспільством). Травневий рух 1968 року у Франції **Т.** вважає «першою класовою боротьбою технократичного суспільства». Оголосив себе прибічником лівих сил, але виступив лише за реформи. **Т.** заперечує якісні відмінності між політичними інститутами капіталізму і реального соціалізму, неособливого значення організованого робітничого руху в сучасній класовій боротьбі. Суперечливість соціально-політичних позицій **Т.** проявилась в еклектичності його теоретичних міркувань.

ТУРОВСЬКИЙ *Кирило* (бл.1130 − після 1182) − давньоруський православний єпископ Турівський, мислитель, проповідник та богослов, автор низки повчань та молитовних текстів. Канонізований православною церквою. Використовуючи методи алегоричного мислення, у своїх проповідях утверджував ідеї раціонального мислення у середньовічній Київській Русі. Намагався подолати аскетичне неприйняття світських цінностей. Пізнання світу трактував як пізнання Бога та моральне повчання. Творив як представник школи візантійських проповідників, проте вмів творчо переосмислювати запозичені сюжети. Твори **Т**. порівнювали з працями таких видатних мислителів, як *Іоанн Златоуст, Григорій Богослов* та інші.

У

УАЙТХЕД (англ. Whitehead) *Альфред Норт* (1861–1947) − британський математик, логік, філософ, співзасновник (разом з *Б. Расселом*) логіцистичної школи у філософії математики.Навчався у Трініті-коледжі Кембриджського університету (1880–1884), після закінчення якого був зарахований до викладацького складу навчального закладу. Дисертація була присвячена проблемам фізики. У ньому **У.** здійснив порівняльний аналіз фізики й алгебри, в результаті чого дійшов висновку про можливість зіставлення тареконструкції паралельних символічних дискурсів. Підготував наукову роботу «Трактат про універсальну алгебру» (1891, 2 т. − 1898–1903). Згодом зацікавився теологією, особливо творами католицьких богословів (*Г. Дж. Ньюмен*). На початку XX ст. починає розробляти питання символічної логіки. Вважав логіку більш фундаментальною наукою, ніж математика. Зі своїм учнем *Б. Расселом* взяв участь у Першому міжнародному конгресі з філософії у Парижі, після чого у співавторстві з ним підготував тритомну працю «Початки математики» (1910–1913). Виступив з доповіддю «Про математичні поняття матеріального світу» перед Королівським товариством, в якій протиставляв ньютонівській теорії лейбніцівський релятивізм з його відносністю простору.

Зацікавлення математикою призвело до публікації іншої роботи «Вступ до математики» (1911) та переїзду у Лондон, де він почав викладати у коледжі при Лондонському університеті. Саме там він очолив кафедру та отримав посаду професора. Будучи обраним президентом Асоціації математиків, він виступив з критичною доповіддю про панівну в той час у Європі систему. Цей виступ зробив його відомим у гуманітарних колах, а сам він був обраним президентом академради при університеті та деканом наукового факультету.

У роки Першої світової війни займається проблемами загальнофілософських основ фізики. У роботі «Дослідження принципів природознавства» (1919) виступав з альтернативною ейнштейнівській теорією відносності, намагався пояснити прості та час на основі даних емпіричного досвіду людини та сприйняття нею навколишнього світу.З часом його все більше цікавить філософська тематика, спочатку він дискутував з філософами щодо емпіричних основ наукового знання, а у трактаті «Поняття природи» (1920) пише про мінливість буття та вводить поняття події як специфічного вторгнення у потік часу певних «понадчасових компонентів». Саме в цей час у метафізиці **У**. виявляються елементи платонізму та бергсоніанства, що спричинило відхід від нього багатьох колег-математиків, зокрема і *Б. Рассела*.

Очоливши кафедру філософії Гарвардського університету (1924), прочитав прочитав вісім лекцій на тему «Наука і сучасний світ», в яких піддав критиці «науковий матеріалізм». Згодом читає лекції в Единбурзькому університеті (Шотландія). На цей час його метофізична «філософія організму» стала занадто складною для розуміння студентів і він змушений був розробити новий понятійний аппарат для їх викладу. У цих лекціях виступив проти вчення *Д. Юма* про те, що чуттєвий досвід не може стати основою філософського вчення, а здатен лише перевіряти його істинність. Всесвіт у нього складався із сутностей, що знаходяться у процесі становлення й освоєння тієї безмежної кількості об'єктів, що походять від предвічного Бога. Единбурзькі лекції були опубліковані під загальною назвою «Процес та реальність» (1929), у них він відмовлявся від догматизму у філософії, науці чи теології.

Свої релігійні погляди він висловив уроботі «Релігія у творінні» (1926), в якій всіляко виправдовував релігію як відношення індивіда не до інших індивідів чи їх груп, а до всесвіту загалом. Відтакрелігія трактувалась як допустимо найглибший зріз людської самотності. **У.** продовжував лекційну діяльність у Гарвардському університеті до 1937 р., особливий успіх мали філософські вечори, що проходили у нього вдома. Його останньою науковою роботою ставтрактат «Пригоди ідей» (1933), в якому він продемонструвавяк ті жідеї, незважаючи на їх удаваний антагонізм, стають відображенням єдиної сутності. Підбиваючи підсумок своїх метафізичних досліджень, **У.**висловився з приводу таких понять, як краса, істина, мистецтво, пригоди та світ.

Після смерті вченого його тіло було піддано кремації, а неопубліковані рукописи було спалено. У нього не залишилось прямих учнів, але його ідеї отримали розвиток, зокрема у працях відомого американського філософа*Ч. Хартсхорна*.

УВАГА − форма психічної діяльності людини, що виявляється у її здатності зосереджуватись на певних об'єктах навколишнього світу.

УМОВА − філософська категорія для позначення тих факторів, котрі є необхідними для виникнення, існування та зміни певних предметів та явищ.

УМОВИВІД − логічна форма отримання нового знання про дійсність за допомогоюнаявних положень про неї; перехід від одних даних про предмет чи явище до інших, нових, що випливають зпопередніх.

УНАМУНО (іспан. UnamunoyJugo) *Мігель де* (1864–1936) − ісп. філософ екзистенційно-релігійного напряму, письменник та громадсько-політичний діяч. Вивчав філософію у Мадридському університеті (Іспанія, 1880–1884), викладав латинь у школах Більбао (Іспанія), про-

фессор грецької мови, античної літератури та філософії університету у м. Саламанка (Іспанія), ректором якого став у 1901 р.

Значний вплив на життя та творчість **У**. мала політична криза в Іспанії 1898 р., яка сформувала специфічний стан світогляду цілого покоління іспанської інтелігенції, яке називали «поколінням 98 року». Ставши лідером цього покоління, зауважив на три основні філософські проблеми того часу, що у нього поєднувались з темою бога, асаме: «ніщо», особистість та історію. За виступ проти диктатури, встановленої в Іспанії, був висланий на Канарські острови (1924), звідки направився у добровільне вигнання у Францію, згодом повернувся на батьківщину (1930), обирався депутатом парламенту (1931–1932); виступив проти республіки, вважаючи, що вона не може забезпечити громадянський мир у країні. Спочатку підтримав, а пізніше засудив франкістський заколот в Іспанії (1936), за що був звільнений з посади ректора університету та поміщений під домашній арешт. Ще під час навчання в університеті зацікавився працями представників позитивізму (*Г. Спенсер, О. Конт*), соціалістів (*К. Маркс*), активно співпрацював у соціалістичному виданні «Класова боротьба». Згодом почав розробляти концепції, що стали попередниками низки положень екзистенціальної та персоналістичної філософії. В цей час вплив на його погляди мали праці *Августина Аврелія*, іспанських середньовічних містиків, *Б. Паскаля* та *С. К'єркегора*.

Однією із центральних проблем філософії **У.** є питання безсмертя. Він стверджує, що перед цим питанням людина схильна поєднати скептицизм свого розуму з відчаєм, у результаті чого формується «трагічне відчуття життя» як основа людського існування (екзистенції). «Трагічне відчуття життя» конкретизувалось як специфічне переживання конечності людського буття. На основі цього розвиває ідею Бога як проекції фундаментальної жаги бутя на нескінченність універсуму та гаранта особистого безсмертя. Бажання зберегти віру у безсмертя одночасно з сумнівом в істинах релігії визначило прагнення **У.** до т. зв. «кіхотизму», боротьби в ім'я нездійсненного ідеалу, який здається людському розуму безумством.

Духовне життя людини зосереджується на бажанні вирішити суперечності конечного та нескінченного. Бажанню особистого безсмертя суперечить раціоналістична переконаність у конечності сущого, потребі у вірі − неможливість віри для сучасного розуму. Саме тому і вводить поняття «агонії» як особливого трагічного сприйняття життя, що викликане непримиренним дуалізмом розуму та віри. На думку **У.**, творчість, любов, дружба, материнство тощо є способами подолання конечності існування, відображення «Я» в навколишньому світі. Стверджував особистісний, екзистенціальний характер філософської істи-

ни, зазначав суперечності наукового та духовного прогресу, вважав відродження особистості («героїчне безумство», «кіхотизм») єдиною можливістю виходу з глухого кута сучасного йому світу.

УТИЛІТАРИЗМ (лат. *utilitas* − користь, вигода) − різновид прагматичного філософського вчення, за яким критерієм істинності знання вважає корисність, здатність виступати як специфічний засіб упроцесі досягнення мети освоєння дійсності. Засновником вчення став *Дж. Бентам*, котрий вважав, що «якнайбільше число людей повинно прагнути до якомога більшого щастя». Сприяючи благу суспільства, людина відтак одночасно сприяє своєму власному.

УТОПІЯ (грец. *u* − ні та*topos* − місце) − модель певного вигаданого суспільства, що не спирається на реальні соціальні структури та розглядається як втілення соціального ідеалу. З часом набуває метафоричного характеру та стає синонімом науково нездійсненного проекту. Сучасні утопісти дають змогу передбачати певні тенденції ймовірного розвитку суспільства та застерігати від негативних соціальних наслідків людської діяльності, чим сприяють розвитку в соціальних науках методів нормативного прогнозування, прийомів аналізу й оцінки бажаності та ймовірності передбачуваного розвитку подій.

УЯВА − процес формування людиною нових образів на основі їїпопереднього досвіду.

УЯВЛЕННЯ − форма чуттєвого пізнання, конкретно-чуттєвий образ реального світу за відсутності безпосереднього контакту зоб'єктом пізнання.

Ф

ФАКТ (лат. *factum* –зроблене, те, що здійснилось) − 1) дійсна подія, наслідок, випадок, істина; 2) у логіці − судження про події, що відбуваються реально.

ФАКТОР (лат. *factor* − той, що робить) − умова, рушій будь-якого процесу.

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ (лат. *falsus* − хибний, *facio* − роблю) − принцип формування наукового знання, введений британським філософом *К. Поппером*, який виявляє значні відмінності науки від метафізики та полягає у встановленні специфічного способу виявлення хибності гіпотези або теорії у межах експериментальної чи теоретичної її перевірки, що фіксує відмову від ідеї верифікації, допомагає відділити ненаукове знання від наукового, будучи важливим елементом наукової методології.

Основні положення цього принципу було визначено у такому:

а) якщо теорія спростована, вона повинна бути негайно відкинута;

б) науковими можуть вважатись лише ті теорії, які у принципі можуть бути заперечені, тобто такі, що здатні довести свою хибність;

в) теорія повинна розглядатись або як конвенціональна (прийнята науковим товариством), або як емпірична;

г) під час визначення характеру емпіричної теорії необхідно взяти до уваги ті події та явища, які під цю теорію не підходять;

ґ) необхідно відрізняти «фактуально хибні» та логічно хибні (суперечливі) висловлювання.

Принцип **Ф.** далі розвивав у своїх працях британський філософ *І. Лакатос* (1922–1974).

ФАЛЬСИФІКАЦІОНІЗМ УТОЧНЕНИЙ − елемент філософської концепції британського філософа-постпозитивіста *І. Лакатоса,* який вважає реальними лише ті науки, які можуть вивчатись відповідно до певних вимог, що передбачають ті логічні правила та закони, які визначають основні напрями збільшення наукового знання. І. Лакатосдовів, що ріст «зрілої» теоретичної науки практично завжди є результатом зміни дослідницьких програм у вигляді послідовно пов’язаних теорій, кожна із яких виникає як результат додавання допоміжної гіпотези до попередньої теорії. Сформував низку нормативних «дослідницьких правил», в яких використовував положення позитивної та негативної евристики, аномалії та контрприклади, допоміжні гіпотези, парадокси, несумісні факти та внутрішні суперечності. Розглядуваний методологічний принцип створеннядослідницьких програм мав значення для розвитку історико-наукових досліджень у галузі математики, фізики, біології та інших науках.

ФЕЙЄРАБЕНД (нім. Feyerabend) *Пауль (Пол) Карл* (1924–1994) − американський філософ-постпозитивіст австрійського походження, представник *філософії науки.* Народився у Відні (Австрія), закінчив Віденський університет та Інститут методологічного відродження німецького театру у Веймарі (Німеччина). Під час Другої світової війни був направлений для виконання трудової повинності у місцевість біля Бреста у Франції, після чого повернувся до Австрії та вступив в офіцерську школу. Наприкінці 1943 р. направлений на Східний фронт, за службу нагороджений Залізним хрестом, отримав важке поранення.

Після війни викладає у Віденському інституті наук і образотворчих мистецтв (1951–1956), відвідує семінар К. Попперау Лондонській школі економіки (1955–1956), викладає у Брістольському університеті (Великобританія, 1956–1959). У 1959 р. емігрує до США, де працює у Міннесотському центрі філософії науки, призначається професором Каліфорнійського університету (1962), де працює до 1989 р. Читає

курси лекцій у Вільному університеті у Берліні (Німеччина, 1968–1970), Єльському університеті (США, 1969–1970), Федеральному технологічному інституті у Цюриху (Швейцарія, 1979), почесний професор університету ім. І. Лойоли у Чікаго (США, 1970). Став відомим завдяки своїм анархістським поглядам на процес наукового пізнання та твердженням про те, що в науці не існує універсальних методологічних правил. **Ф.** був впливовою особою у філософії науки та у соціології наукового пізнання. Його критика спричинила значний вплив на розвиток теорій науки Т. *Куна, І. Лакатоса* та ін.

У своїх роботах «Проти методу» та «Наука у вільному суспільстві» **Ф.** відстоював ідею відсутності загальних методологічних правил унауці. Заперечував наявність єдиного, заснованого на традиції наукового методу, обґрунтовуючи свою думку твердженням, що будь-який метод обмежує діяльність вчених і прогрес науки загалом. На основі таких доведень сформував концепцію «епістемологічного анархізму». Допускав наявність цього «анархізму» у межах розвитку наукової теорії вважаючи, що він є більш гуманним, ніж інші наукові системи, оскільки не нав'язує вченим жорстких правил. Ця позиція була доволі радикальною, оскільки передбачала, що філософія не може ні успішно описати науку загалом, ні розробити метод відокремлення наукових пошуків від ненаукових сутностей, зокрема міфів. **Ф.** стверджував, що розроблений та рекомендований філософами «загальний курс» розвитку науки повинен бути відкинутим вченими, якщо виникає необхідність у подальшому прогресі. У своїх аргументах стосовно оцінки наукових теорій піддає критиці критерій послідовності, вказуючи на те, що вимога до нових наукових теорій продовжувати старі теорії надає їм необґрунтовані переваги, а нові наукові теорії, які дотримуються такої послідовності, не здатні краще описувати дійсність, ніж ті, які такої послідовності недотримуються. Вважав, що вибір між новими, однаково переконливими науковими теоріями на основі надання переваг тій, що ґрунтується на старих теоріях, буде радше естетичним, ніж раціональним. Відомості про попередню теорію, на його думку, можуть лише зашкодити вченим, оскільки вони не відкинуть застарілі погляди під час переходу до якісно нової наукової теорії.

ФЕЙЄРБАХ (нім. *Feuerbach*) *Людвиг Андреас* (1804–1872) – нім. філософ, творець антропологічного матеріалізму. Освіту отримав у Гейдельберґському і Берлінському університетах. Після захисту в 1828 р. дисертації «Про єдиний, всезагальний і безкінечний розум» (витриману в дусі гегелівського ідеалізму) працює приват-доцентом Ерлангенського університету. Із-за гонінь за написаний твір «Думки про смерть і безсмертя» з 1837 р. по1860 р. вів усоблене життя у се-

лищі Брукберг. Важливою віхою в інтелектуальній біографії **Ф**. був його розрив в 40–50 рр. XIX ст. з гегельянством, яке він критикує в основному з матеріалістичних позицій, різко виступає проти тези про тотожність мислення і буття. **Ф**. уважав філософію наукою про природно зрозумілу дійсність – в її істині й універсальності. При цьому істина, дійсність і чуттєвість виступали в його філософії як тотожні. **Ф**. якісно змінив визначення основного питання філософії: на місце співвідношення мислення і буття він поставив людину і світ (*світоглядне відношення*). Критикуючи релігію, **Ф**. зробив висновок, що Бог – абсолютизована людина, а її якості – знання, сила та доброта – у перебільшеному вигляді стали атрибутами Бога як Всесильної, Всеблагої та Всевідаючої істоти.

Завдання філософії **Ф**. убачав у поверненні людини до себе. Людина – частина природи і її продукт. Єдність душі і тіла, розуму і тілесного організму – така суть людини. Особливість людини, її «антропологія», відмінність від тваринного світу, полягає у свідомості, в ній же корениться і релігія. **Ф**. вперше дає визначення вже не розуму людини, а людської свідомості – основного поняття антропологічної філософії. Філософію він розумів як сферу особистісного знання, нескінчений пошук смислу, як діалог, як шукання Бога.

Релігійні уявлення **Ф**. уважав відчуженням людини, яка створила їх, відірвала від себе, гіпнотизувала й поставила сама себе у залежність від них. Ставлення її до Бога демістифікується й стає відношенням до собі подібних. Філософ наголошує: «Людина людині – Бог». Оскільки ж відношення до Бога концентрується у любові, то любов становить основний зміст стосунків між людьми. Незбіг ідеалу – взірця «родової» людини – з її реальними можливостями породжує зло. Сама релігія переосмислюється як сукупність суспільних зв'язків, що **Ф**. виводив з терміну *religare* – пов'язувати. Любов він тлумачив у широкому розумінні – як розмаїття позитивних, добродійних почуттів і дій, гуманних якостей людини, а не лише як статеві стосунки. На думку **Ф**., на місце любові до Бога слід поставити любов до людини як єдино істинної релігії, на місце віри в Бога – віру людини в саму себе. Він хоче заставити філософію брати до уваги і «високе» і «низьке» в людині, пропонує полюбити людину з її недосконалістю, тілесною обмеженістю, з її бажанням спілкування і продовження людського роду. Людина – істота «родова», всі свої задатки вона реалізує спільно і в цьому запорука її майбутньої величі. Антропологізм **Ф**. призвів до побудови нової теології, в якій Людина і є Богом. Філософія **Ф**. отримала різні інтерпретації: марксизм визнавав її одним зі своїх джерел, підкреслюючи матеріалізм й атеїзм, а немарксистські історики філософії вважають її предтечею філософії життя і філософської антропології.

Основні праці: «Думки про смерть і безсмертя» (1830), «Історія нової філософії» (у 3-х тт., 1833–1838), «Письменник і людина» (1834), «До критики гегелівської філософії» (1839), «Суть християнства» (1841), «Попередні тези до реформи філософії» (1842), «Основні положення філософії майбутнього» (1843), «Сутність релігії» (1845), «Теогонія» (1857).

ФЕМІНІЗМ (*лат. femina − жінка*) − рух проти дискримінації жінок. Статева дискримінація («сексизм») може проявлятися в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах життя.

Хоча у Платона в "Державі" можна виявити припущення про можливе рівноправ'я чоловіка і жінки в ідеальній державі, переважне ставлення до жінки було іншим. На думку Арістотеля, взаємостосунки чоловіка і жінки влаштовуються таким чином: «Перший за своєю природою господарює, друга знаходиться в підкоренні». Жіночість, за у філософом, «природній недолік». Ставлення до жінки в християнській традиції неоднозначне. З одного боку, чоловік і жінка разом відображають Образ Божий в людині. Жінка − Божа Матір втілює у собі непорочність, милосердя, покору. З іншого боку, жінка − Єва є джерелом спокус, гріховності, непостійності, «вратами аду». В епоху Відродження в утопічних проектах *Т. Мора* і *Т. Кампанели* жінки отримують рівні права з чоловіками. В працях *Д. Дідро, Дж. Ст. Мілля, Ш. Фур'є* висуваються ідеї «звільнення» жінки. Право жінки на рівні права з чоловіком в усіх сферах життя визнається і в *марксизмі*. Разом з тим у працях *Гегеля*, у творах *А. Шопенгауера* і *Ф. Ніцше* можна виявити відкрито дискримінаційні висловлювання.

Починаючи з XVIII ст. в суспільстві формується стійка антидискримінаційна тенденція. З появою «Декларації прав жінки і громадянки», написаної Олімпією де Гуж в 1791 р., починає формуватися ідейна база феміністського руху. На думку О. де Гуж, «якщо жінка має право піднятися на ешафот, то вона повинна мати право піднятися і на трибуну». В середині XIX ст. **Ф.** оформився як рух за рівність статей, за політичні права − суфражизм (англ. *suffrage − голосування*). В 60-х роках XX ст. починається нова хвиля феміністського руху, багато в чому ініційована рухом «нових лівих» і студентськими виступами.

В **Ф.** виділилися два основні напрями: ліберально-демократичне і радикальне, революційне. Ліберальний феміністичний рух виступав за зміну системи традиційного розподілу праці між статями. Воно засноване на взаємопроникненні чоловіків та жінок в ті сфери діяльності, які традиційно були закріплені за протилежною статтю.

Радикальний Ф. (*С. Файерстоун, К. Міллет, К. Маккінон* та ін.) висунув ідею нового суспільного ладу. Суспільство є тоталітарною системою, яка діє через такі інститути, як сім'я, шлюб, любов. Все

західне суспільство з самого початку існування побудовано на патріархальній основі, воно контролюється чоловіками на рівні політики і функціонує на основі законів і звичаїв, котрі стверджують чоловічий пріоритет у всіх сферах життя. В результаті жінка практично позбавлена права на «культурне авторство». Механізми сексизму підступні. Жінка позбавлена права голосу, чоловік – «ворог», «експлуататор»; чоловік і жінка − представники різних видів. Методи дії радикального Ф. − не тільки публічна критика сексизму, але й насильницькі «революційні» дії (спалення предметів жіночого туалету, зрив сеансів порнофільмів). Ідеал радикального Ф. – «природна жінка», вільна від пережитків «чоловічого» світогляду, вільна від зобов'язань, які нав'язані їх патріархальним суспільством, − від сім'ї, від дітородіння.

У руслі радикального **Ф.** формується екологічний **Ф.** − рух, що пов'язує кризовий стан сучасного суспільства з переважанням «маскулінної» (чоловічої) культури. Маскулінний тип мислення існує в межах бінаризму, опозиційності, протиставляючи чоловіче і жіноче, дух і тіло, природу і культуру, суб'єкт і об'єкт. Він базується на уявленні про світ, що побудований ієрархічно, де кожен прагне відвоювати собі місце в суворо встановленому суспільному порядкові, де конкуренція, боротьба − двигун прогресу, де всі смисли прояснені, де переважає цілераціональна поведінка. Ідеал екологічного **Ф.** − заміна маскулінного типу суспільства на фемінний тип, заснований на "»сесвітньому сестринстві», на співпраці з природою, на співпереживанні і взаємному піклуванні. На відміну від ліберального **Ф.** (рівність і «вирівнювання статей») і радикального **Ф.** (абсолютне протиставлення статей), екофемінізм заснований на принципі «рівності у відмінностях». В перспективі планується створення єдиної культури, де чоловіче і жіноче начало будуть присутні в однаковій мірі, не вступаючи в боротьбу.

Ідейні установки **Ф.** дозволили йому зблизитися з філософією постмодерністського напрямку, що призвело до виникнення так званої «феміністської критики» (*Ж.Дерріда, Ж.Лакан, Ю. Крістева, Ж. Липовецкі*). Критика жіночої дискримінації доведена в цьому напрямку до критики «дискримінаційних» мовних структур, в яких має місце суворе розділення на позначальне і позначаєме. Сучасна культура, на думку *Ж. Дерріди*, − це культура переважання раціональності, диктату реальності, Абсолюту. Усвідомлення такого стану речей − це усвідомлення фалоцентризму сучасної культури. Головне завдання «феміністської критики» − звільнення «Я» від диктату фалоцентризму культури, її плюралізація, створення нової мови − мови придушених різнонаправлених бажань. Нова мова відкриє людині нову реальність, де відсутні незмінний суб'єкт і незмінний об'єкт її бажань; зруйнує

поляризовану структуру сучасної культури. В «феміністській критиці» поняття «фемінність» залишається цілком визначеного соціального змісту і стає символом поліваріантного, децентрованого, полісемантичного світу. «Феміністська критика» розрушує саму основу існування **Ф**. як уособленого соціально-культурного руху.

ФЕНОМЕН (грец. *phaimenon* – те, що з'являється) − єдине усвоєму роді явище, що взяте у своїй цілості; незвичайне, виключне явище. У філософському сенсі слово «феномен» часто застосовується для позначення явищ, які досягаються на чуттєвому рівні на противагу слову «ноумен», що означає явище, зрозуміле розумом. В новоєвропейській філософії, за визначенням Канта, феномен — будь-яке явище, яке може бути пізнане на основі досвіду.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ − суб'єктивно-ідеалістичний напрям упостокласичній філософії, що полягає у формуванні безпосереднього сприйняття ідеальних сутностей (феноменів) за допомогою інтуїції йопису цих актів свідомості.

ФІЗИКАЛІЗМ − одна із концепцій *позитивізму логічного*, розроблювана *Р. Карнапом,О. Нейратом* та ін. Прихильники **Ф.** цінність будь-якого положення науки узалежнюють від можливості його переведення на мову фізики. Речення, що не підлягають операції такого різновиду, трактуються як позбавлені наукового сенсу.

ФІЛОСОФІЯ (грец.*philo* − любити, *sofia* − мудрість) − наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та людського мислення; форма суспільної свідомості, спрямована на вироблення цілісного погляду на світ та місце у ньому людини.

ФІЛОСОФІЯ ДІАЛОГУ − різновид філософського вчення, що оформився у 20-ті рр. XX ст. на основі висновків представників Марбурзької школи неокантіанства і виходив із визнання діалогічного способу тлумачення людської сутності та пріоритетності міжособистісного спілкування. Представниками цієї філософської системи були *М. Бубер*(1878 –1965) та *Ф. Розенцвейг*.

Центральна ідея діалогічних поглядів *М. Бубера* − фундаментальна ситуація співіснування «Я» як суб'єктивної сутності з іншою особистістю («Ти», «Воно»), існування як «події» з іншими людьми. Він протиставляв відношення «Я–Ти» та «Я–Воно», де перше фіксує живі міжособистісні відносини, а друге − повсякденні утилітарні зв'язки, вважав можливість встановлення відношення типу «Я–Ти» міжлюдьми і з неорганічними предметами (наприклад, з деревом), коли, на його думку, людина буде мати справу не з біологічним єством предмета чи його фізичними характеристиками, а з його ціннісною та духовною визначеністю.

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ − ірраціональний напрям філософії кінця XIX − початку XX ст., що розглядав поняття «життя» як інтуїтивно досяжну цілісну реальність. Можливі такі різновиди**Ф. ж.:** а) *біологічно-натуралістичний* (абсолютизація психічних факторів ужитті людини, *Ф. Ніцше*); б) *історицистський* (абсолютизація історичного досвіду духовної культури, *В. Дільтей, Г. Зіммель, О. Шпенглер*); в) *пантеїстичний* (трактування життя як певної космічної сили, «життєвого пориву», *А. Бергсон*).

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ − філософська парадигма, сформульована відомим американський філософом *Е. Кассірером* (1874–1945), в основі якої знаходиться символічне трактуванння суті культури як діяльності людини, що реалізується за посередництвом визнання примату мови у процесі культуротворчості («критика мовних форм мислення»). У філософських системах XX ст. такі погляди стали основою різних культурологічних висновків, починаючи від екзистенціалізму та завершуючи неофройдизмом. Культура трактується як вторинне утворення, що виявляється через мову, детерміноване свідомістю людини у вигляді картини світу за допомогою вербальної символічної форми. Оскільки кожна мова вирізняється специфічним «способом бачення», то люди, що спілкуються різними мовами, не в стані досягти повного взаєморозуміння іналежать до різних культур.

ФІЛОСОФІЯ ОБ'ЄКТИВІЗМУ − система філософських поглядів, сформованих американською дослідницею *А. Ренд*, яка виходить із твердження про наявність незалежної від свідомості реальності, з якою людина перебуває у контакті за допомогою свого сенсорного сприйняття, об'єктивні знання про яку отримує шляхом виміру, формуючи концепції погрішності вимірів та обґрунтовуючи їх. Відповідно до цього, належною морально-етичною метою життя людини вважається прагнення до власного щастя або т. зв. «раціональний егоїзм». Єдиною соціальною системою, що відповідає цьому, є повне пошанування індивідуальних прав людини, закріплене у всезагальному невтручанні держави в життя людини.

ФІХТЕ (*Fichte*) *Іоган Готліб* (1762–1814) – нім. філософ-ідеаліст. Професор філософії Йєнського, Ерлангенського, Кеніґсберського університетів. Перший обраний ректор Берлінського університету (1810–1812). Визнаний лідер нім. спротиву наполеонівському режиму. Був учнем Канта, послідовним провідником трансцендентального ідеалізму. Основним завданням своєї філософії **Ф.** (називав її «*науковченням*») вважав сприяння науковому прогресу людства. Філософія, за **Ф.**, – це наукове самоспостереження творчо-етичної активності особистості. Коливання Канта між матеріалізмом (**Ф.** наз. його «*догматиз-*

мом») і суб'єктивним ідеалізмом **Ф**. вирішив на користь останнього. У **Ф**. поняття практична філософія – творча активність людини як суб'єкта – стає пріоритетною сферою філософських досліджень і роздумів. Свою філософію сам **Ф**. називав філософією реал-ідеалізмом (або ідеал-реалізмом), наголошуючи, що його система не знає ніякого буття речей в собі. Весь світ речей і предметів – сукупність знань. Виникає знаменитий генетичний метод **Ф**., що пояснює всі речі з їх становлення, і що пов'язується ним з діяльністю Я – процесом пізнання в генетичному розвитку. **Ф**. зазначає, що яка людина, така й її філософія. **Ф**. зробив спробу розвинути одну із центральних ідей кантівської критики – ідею творчої активності людського суб'єкта, ставши концептуальною альтернативою кантіанству. Поняття волі – центральне у філософії **Ф**. Причому він не виводив, а постулював зазначене поняття, розрізняючи волю істинну і пусту. Істинною волею володіє Я, яке називається єдиною субстанцією. Це не що-небудь загальне чи абсолютне Я, а людське Я, яке кожний знаходив у своїй свідомості. Для кожної людини акт самосвідомості – акт, із якого починається світ. Суть Я полягає в діяльності Я. Для **Ф**. весь інший світ відійшов на другий план, у не-Я, сферу, що не є предметом, гідним розгляду.

Основне поняття філософії **Ф**. – людина, її атрибути – розум і свобода, що досягаються діяльністю. Людина від природи лінива, а лінощі – джерело всіх недоліків. Мета людини – стати діяльною й оволодіти природою. Сукупність засобів оволодіння природою з боку людини **Ф**. називав *культурою*. Культура у ставленні до інших людей – це моральність і гуманність (*культура спілкування*). Розвиток людини, її вдосконалення здійснюються у суспільстві – співвідношенні розумних істот. Головним у розвитку суспільства є свобода, а ідеалом – рівність вільних людей. Ідеал досягається нескінченним прогресом людських здібностей. В історичному процесі **Ф**. виділяє п'ять епох: епоху інстинкту розуму; авторитету; руйнацію авторитетів силою освіти; створення науки про свободу (під якою мається на увазі *науковчення*); мистецтва розуму – реалізації науковчення. Весь процес відбувається завдяки вихованню людського роду. Інтенсифікація соціального розвитку потребує об'єднання зусиль людей, спрямування діяльності на реалізацію великої спільної мети. Таку об'єднуючу функцію виконує насамперед держава, котра, після створення досконалого суспільства, зникне. Історія у **Ф.** підпорядковується світовому наміру, що визначається ним як поняття єдності земного життя людства. Рухає історію суперечність між авторитетом і волею (подолання авторитету). Основа історії – це розгортання самосвідомості – розуму. Оскільки досягнути повністю ідеалу розуму неможливо, то й історія в перспективі не має кінця.

Основні праці: «Основа загального науко вчення» (1794), «Основа природного права» (1797), «Про призначення людини» (1800), «Ясне, як сонце, повідомлення широкій публіці про дійсну сутність новітньої філософії. Спроби примусити читачів до розуміння» (1801), «Промови до німецької нації» (1807–1808).

ФОРМА − спосіб організації та існування предметів і явищ реального світу.

ФОРМИ СИМВОЛІЧНІ − одне із понять філософії культури німецько-американського філософа *Е. Кассірера* (1874–1945), яким він позначає основні сфери культури, що розглядаються як самостійні утворення, які надають феноменам форму та смисл, організовуючи емпіричний досвід людини та суспільства.

До **Ф. с.** відносить міф, мистецтво, мову, логіку як фундаментальні вияви «розуміння» світу, виокремлює їх здатність реально перетворювати життя людини, зокрема й бути підставою народження цивілізації (дескриптивна мова). Трактуючи людину як «animalsimbolicum» − символічну тварину − якаперетворює навколишній світ, внаслідок чого фізична реальність звужується, а символічна наростає, Е. Кассірер доходить висновку про те, що значно актуалізується саме роль тих штучних опосередкувань, якими є **Ф. с.** Саме за їх допомогою людина здатна сприйняти дійсність.

ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ – загальні складові утворення свідомості. До **Ф. с. с.** належать політична, правова, мораль, мистецтво, релігія, філософія, наука. Розмаїтість **Ф. с. с.** залежить: 1) від складності суспільного буття, тобто кожна сторона суспільного буття відображена у відповідній формі; 2) від способу відображення, від прагнення людини більш глибоко і системно пізнати буття. Один і той самий об'єкт – світ – людина намагається пізнати з різних сторін. Відносини між людьми можна розглядати у моральному, правовому, політичному та інших аспектах. Кожна форма виникає як наслідок суспільних потреб, розвитку суспільної діяльності людей. Так, мораль, мистецтво як **Ф. с. с.** фактично з'явилися з появою суспільства, а політична ідеологія – з виникненням держави, наука – внаслідок суспільних потреб в обґрунтованих, доведених загальних знаннях. Всі форми взаємопов'язані між собою, доповнюють одна одну. Суттєве значення для розвитку **Ф. с. с.** має їх взаємодія, основою якої виступає єдність матеріального буття суспільства, тісний взаємозв'язок різноманітних суспільних відносин. Взаємодія різних **Ф. с. с.** має історичний характер.

ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА ФІЛОСОФІЇ − напрям у розвитку німецької посткласичної філософії, оформлений у 30–40-ті рр. XX ст. на основі розробки філософських проблем сучасного (індустріального) суспільства вченими, які займались своїми науковими розро-

бками в Інституті соціальних досліджень при універстеті у Франкфурті-на-Майні. Після приходу до влади у Німеччині нацистів та припинення діяльності інституту роботи продовжувались у Женеві таПарижі (при Еколь Нормаль), з 1939 р. − у Колумбійському університеті (США), а з 1949 р. − у Франкфурті-на-Майні.

Основні представники: *Т. Адорно, М. Горкхаймер, Г. Маркузе, Е. Фромм, В. Беньямін*, («перше покоління»), *Ю. Габермас*, («друге покоління»). Представники **Ф. ш. ф.** на засадах критичного погляду на стан розвитку сучасного суспільства з позицій неомарксизму аналізували важливі соціально-філософські проблеми сучасної цивілізації. Вважали, що капіталістичне суспільство перетворюється на монолітну тоталітарну Систему, у якій революційна роль перетворення суспільства переходить до маргінальних представників інтелігенції, а сучасне суспільство є технократичним за своєю сутністю, існує за рахунок свідомості, сформованої за допомогою використання засобів масової інформації та культом споживання, який штучно нав'язується.

Тоталітаризм трактували як систему подолання грані між приватним та публічним існуванням людини та суспільства. Висновки досліджень представників **Ф. ш. ф.** вплинули на розвиток ліворадикальних суспільно-політичних рухів у другій половині XX ст.

ФРЕГЕ (нім. Frege) *Фрідріх Людвіг Готлоб* (1848–1925) – нім. логік та математик, представник *аналітичної філософії.* Вивчав математику у Єнському та Геттінгенському університетах (Німеччина). Докторську дисертацію захистив з проблем математики у Геттінгенському університеті (1873), викладав у Єнському університеті (1874–1917); ординарний (1879) та екстраординарний професор (1896) цього ж університету. Сформулював ідею логіцизму, напряму в математиці та філософії математики, основною тезою якого було твердження про «зведення математики до логіки». Із безпосередніх учнів відомим став лише Р. Карнап, автор важливих робіт з філософії науки.

Популяризація ідей **Ф.** *Р. Карнапом, Б. Расселом* та *Л. Вітгенштайном* зробила його твори відомим ще у 30-ті роки XX ст. В англомовному світі роботи **Ф**. стали відомими лише у повоєнний час, значною мірою завдяки тому, що багато логіків та філософів, які вважали його спадок важливим вкладом у розвиток сучасої філософської думки (*Р. Карнап, К. Гьодель, А. Тарський*), змушені були емігрувати у США. Саме вони і сприяли появі англійських перекладів його основних наукових праць, які принесли йому всесвітню славу.

У праці «Понятійне письмо» (1879), започаткувала нову епоху розвитку логіки як науки, з нових позицій переглянув низку математичних проблем, включаючи трактування понять функції та змінних. Винайшов

та аксіоматизував логіку предикатів завдяки відкриттю кванторів, використання яких поступово розповсюдилось на всю математику. Пояснив відмінність між смислом і значенням поняття, яке позначається певним іменем (трикутник Фреге: знак-смисл-значення). Під значенням у межах цієї системи розумів всю предметну область, яка відповідає певному імені. Смисл розглядав як визначений аспект розгляду цієї предметної області.Основні праці: «Понятійне письмо» (1879), «Функція і поняття» (1891), «Про смисл і значення» (1892), «Про поняття і предмет» (1892), «Основні закони арифметики» (1903 р.), «Що таке функція?» (1904), «Заперечення» (1918–1919), «Устрій думки» (1923).

ФРОММ (нім. Fromm) *Еріх* (1900–1980) − американський філософ та психоаналітик, представник франкфуртської школи, один іззасновників неофройдизму та фройдомарксизму. Народився в ортодоксальній іудейській сім'ї. Освіту отримав у Франкфуртському та Гейдельберзькому університетах (Німеччина), де слухав лекції *М. Вебера* та *К. Ясперса*, а також берлінському Інституті психоаналізу. У 22 роки отримав ступінь доктора філософії. Працівник Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні (Німеччина, 1930–1932), де утворилась знаменита Франкфуртська школа (*М. Горкхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе* та ін.). Після приходу до влади нацистів разом з Франкфуртським інститутом соціальних досліджень переїзджає до США. Там проводить дослідження з програми «Авторитет та сім'я», за результатами якого була підготовлена перша його книга «Втеча від свободи» (1941).

Наприкінці 30-х − у 40-х рр. XX ст. відходить від Франкфуртської школи, займається науковою, педагогічною та громадською діяльністю, практикою психоаналізу. Доходить висновку, що більшість невротичних станів у людей у сучасному суспільстві мають соціальне коріння.

Проживає у Мексиці (1949–1969), де займається дослідженнями доби Нового часу, соціальних проектів минулого та сучасного. Вступає у Соціалістичну партію США (1960), програму якої розробляє. Видає працю «Здорове суспільство», в якій виступає з критикою капіталістичного суспільства. Згодом переїжджає до Швейцарії (1969), де проживає до кінця життя. Опублікував роботу «Мати чи бути?» (1976).

На становлення наукової концепції, яку він назвав «радикальним гуманізмом», вплинули роботи *З. Фройда, К. Маркса, І.-Я. Бахофена*, а також іудейські пророки та Будда. **Ф**. уважав, що будь-яке вчення (релігійне і світське) містить авторитарну та гуманістичну складові. Якщо при владі опиняються представники певної тенденції, то представники іншої − у опозиції. Будучи прихильником «радикального гуманізму», доводив непідпорядкованість людини вищим силам, у чому полягає її негативна свобода. Водночас стверджує і позитивну свободу, яка, на його думку, є нестерпною

для людини, тому особистість неспроможна дійти до позитивної свободи та отримує свободу негативну. Рятується вона від неї втечею до нової залежності. **Ф.** вбачав сутність механізму цієї втечі у підкоренні волі людини зовнішньому авторитету − партії, державі, «закону і порядку» як самоцінності, що властиво для тоталітарних режимів.У демократичних режимах XX ст. він спостерігає втечу від свободи, коли людина не підкоряється зовнішній силі, а повністю внеї інтегрується.

У праці «Мати чи бути?» **Ф.** зазначає два способи встановлення людиною нових зв'язків зі світом та один з одним, а саме: установку на буття та установку на володіння. Найпродуктивніші зв'язки, на його думку, встановлюються за посередництвом любові та творчої праці, у чому полягає настанова на буття, і у цьому полягає зміст позитивної свободи. Установка на буття у **Ф.** передбачає постійний розвиток, вічне становлення, це саме життя. Орієнтація на володіння означає обмеження життя, встановлення раз і назавжди цього порядку. Тут виявляється важлива риса теорії **Ф.**, яка виникає з визнання подвійного відношення людини до життя, а саме біофілії та некрофілії. Біофілія фіксує відкритість людини до життя, виявляє чуттєвість, любов та повагу до особистостей. Некрофілія розуміється як крайньо непродуктивна орієнтація характеру людини. **Ф.** наголошував на наявності некрофільських рис у руйнівних тенденціях сучасної йому цивілізації − загрозі ядерного знищення, екологічній кризі, у підпорядкування всі сторін людської життєдіяльності потребам індустріальної «мегамашини». У роботі «Людина для себе» (1947) розробляв засади «гуманістичної етики», основу якої вбачав у ствердженні життя, розкритті здатності людських сил. Втечу людини від свободи та орієнтацію на володіння розглядав як відступ від людського єства, «гріх проти Святого Духа». Людська чеснота у фроммівській теорії − це відповідальність щодо власного існування, а вада − безвідповідальність щодо себе.

Сутність соціально-психологічного методу, який застосовує усвоїх дослідженнях **Ф.**, полягає у застосуванні психоаналізу до питань вивчення соціального. Він уважав, що слід цікавитись не лише індивідуальними властивостями, які виявляють взаємну відмінність людей, але й тими особливостями, які властиві для більшості членів цієї групи людей. Сукупність рис характеру, що притаманна більшості членів соціальної групи, формується у результаті наявності загальних переживань та загального способу життя. Таку сукупність він називав соціальним характером.Стверджував, що, пристосовуючись до соціальних умов, людина розвиває в собі ті риси характеру, які змушують її діяти так, як цевигідно для суспільства. Якщо риси характеру більшості членів суспільства, під якими він розумів соціальний характер, відпо-

відають цьому, то вони перетворюються на продуктивну силу, що спричиняє розвиток суспільства.

Своїм вченням про соціальний характер особистості **Ф.** довів, що для людей властиві процеси пристосування індивідуальної психіки до соціально-економічних умов діяльності, у результаті чого люди визначають панівні у суспільстві ідеї. В умовах зміни соціально-економічних умов змінюється і соціальний характер, що призводить до виникнення нових психологічних потреб та нових тривог, які, своєю чергою, зумовлюють нові ідеї та підготовлюють людей до їх сприйняття. Нові ідеї через процес виховання посилюють соціальний характер, який зміцнює новий соціально-економічний порядок.

ФУКО (франц. Foucault) *Мішель Поль* (1926–1984) – франц. філософ, історик та теоретик культури, відомий представник структуралізму та постмодернізму у філософії XX ст. Навчався у Вищій нормальній школі (Франція), де слухав лекції *М. Мерло-Понті, Ж. Іпполіта, Л. Альтюссера*, перебував під впливом філософських ідей марксизму та екзистенціалізму (*Ж.-П. Сартр*). На формування поглядів **Ф.** вплинули також праці відомого франц. історика *Ж. Гангулема*, а також роботи *Ф. де Соссюра, Ж. Лакана*, літераторів та літературознавців *Ж. Батая* і *М. Бланшо*. Професор паризького Колеж де Франс (1970–1984), активний громадсько-політичний діяч. Систематично виступав з курсами лекцій у низці провідних країн світу, здебільшого у США.

Основним об'єктом досліджень **Ф.** стало вивчення позасвідомого у межах різних історичних епох, що зближало його з представниками Франкфуртської філософської школи. Відомий своїми роботами з історії сексуальності, критикою психіатрії, медицини та пенітенціарної системи. Широке обговорення та практичне застосування у філософській традиції XX ст. знайшли його дослідження з проблем організації влади, взаємовідносин влади та знання, стосовно вживання терміну «дискурс» в історії західної філософії.

У 60-ті рр. XX ст. **Ф.** часто вважали представником структуралізму, але з часом він відійшов від цього напряму у сучасній філософській думці, звинувативши його у надмірному формалізмі. Сучасники відносили творчість **Ф.** до постмодернізму та постструктуралізму, однак від цих напрямів він всіляко дистанціонувався.

Першу спробу визначення основних засад філософських поглядів здійснює у роботі «Божевілля та нерозум. Історія божевілля у класичну епоху» (1961), яка написана під впливом студентських років, що ознаменувались отриманням психологічної освіти і праці лікарем упаризькій божевільні. Дослідження проблем виникнення сучасної концепції «ментальної хвороби», під якою розуміє божевілля, було здійсне-

но на основі залучення широкого архівного матеріалу. **Ф.** виражає своє негативне ставлення до сучасної психіатрії, її помітну моральну фальш. Він аналізує засоби та методи лікувальної практики психічно хворих людей у різні історичні епохи, вважає, що наявний нейтралітет систем сучасного медичного лікування божевілля насправді прикривається контрольованими спробами застосування засад буржуазної моралі. Погоджується з тезою, що все те, що ґрунтується на об'єктивних та беззаперечних наукових відкриттях психіатрії як науки, насправді є продуктом соціальних та моральних процесів.

У праці «Народження клініки» (1963) здійснює критичний аналіз стану сучасної клінічної медицини, яка більше нагадує не філософський твір, а історію про специфічну галузь науки, у чому виявляється вплив на **Ф.** відомого французького історика науки *Р. Гангулема*. Подібні питання вирішує у роботі «Порядок речей», яка визначалась поєднанням критики сучасного стану науки з атаками на філософські доводи феноменології та марксизму.

Яскраво проявилась соціальна критика у праці «Наглядати і карати» (1975). Для становлення філософської концепції **Ф.** характерні два періоди − «археологічний» та «генеалогічний». Початком першого стала публікація роботи «Археологія знання» (1969). Це було методологічним дослідженням, яке недвозначно розглядало історичний підхід до предметів та явищ, який він вже застосовував у роботах «Історія божевілля», «Народження клініки» та «Порядок речей». Основою археологічного методу стало доведення того, що системи мислення і знання (епістеми або мовні утворення за термінологією **Ф.**) керуються правилами граматики і логіки, які діють у межах свідомості індивідуальних суб'єктів та визначають систему абстрактних можливостей, що детермінують межі мислення у певній галузі таперіод.

Археологічна критика була обмежена порівнянням різноманітних мовних конструкцій, що використовувались у різні періоди існування людини та суспільства. Ці порівняння давали можливість позначати випадковість шляхів мислення методом вказування, довели, що упопередні епохи люди мислили доволі різноманітно (і, ймовірно, набагато ефективніше). Але археологічний аналіз не міг нічого стверджувати про причини переходу від одного виду мислення до іншого, авідтак міг бути запереченим аналізом, сформованим у межах більш сучасної позиції.

Саме тому **Ф.** і звертається до генеалогічного методу дослідження, що й ознаменувало початок відповідного періоду його творчості, який асоціюється з появою праці «Наглядати і карати» . Сам термін «генеалогія» був взятий із ніцшеанського вчення про мораль і повинен був відображати систему джерел під час визначення загальної схеми розвитку

світової історії. Основна теза генеалогічного методу полягала у ствердженні того, що розглядувана система мислення є результатом численних поворотів в історії, а не виявом раціональних тенденцій.

ФУКУЯМА *Френсіс* (нар. 1952) − американський філософ, політолог та соціолог.Народився у Чикаго (США), навчався у Корнельському університеті (штат Нью-Йорк, США), ступінь доктора політичних наук отримав у Гарвардському університеті (США). Працював співробітником департаменту політичних наук у дослідницькому центрі RandCorporation (Каліфорнія, США, 1979–1980, 1983–1989, 1995–1996), у відділі політичного планування держждепартаменту США (1981–1982, 1989–1990), де спеціалізувався на питаннях Близького Сходу та Європи, професор публічної політики Університету Джорджа Мейсона (Вашингтон, США, 1996–2000), член Президентської ради США з біоетики (2001–2005). Професор Школи поглиблених міжнародних досліджень при Університеті Джона Гопкінса, директор програми міжнародного розвитку, голова редакційної ради журналу «Американські інтереси».

Автор робіт «Кінець історії та остання людина» (1992), «Довіра: суспільні чесноти і шлях до процвітання» (1995).У роботі «Кінець історії і Остання людина», яку слід розглядати як вияв культури постмодернізму, ідеалізує принципи ліберальної демократії та вільного ринку, а під «кінцем історії» розуміє перемогу лібералізму над авторитаризмом. Проте зазначає, що у разі ліквідації тих чи інших конфліктів у сучасному світі можемо стати свідками виникнення інших, нових і більш гострих.

Основна спеціальність **Ф.** − сучасні міжнародні відносини, багато уваги у своїх публіцистичних і наукових статтях він приділяє проблемам завершення «холодної війни», розпаду СРСР та його наслідкам для світової цивілізації. Аналізуючи сучасний стан суспільства, особливо широке впровадження новітніх інформаційних технологій, застерігає від можливості заміни звичних форм відносин між людьми віртуальним спілкуванням.Є автором оглядів політичної та правової літератури за 1994–1996 рр. під загальною назвою «Political and Legal» у журналі «Foreign Affairs».

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ − в теорії пізнання позиція, відповідно до якої висновкипро світ можуть бути обґрунтовані безпосередньо, ане шляхом їх виведення із всеобґрунтованих положень, а самоочевидні істини та підтвердження висновків на основі чуттєвих даних розглядаються як основні, фундаментальні, на засадах яких може бути сформована струнка система знань.

ФУНКЦІЯ (лат. *funccio* − діяльність) − спосіб поведінки, що притаманний предметам і явищам реального світу і сприяє збереженню системи, до якої належить цей предмет чи явище.

ФУТУРОЛОГІЯ − 1) в широкому сенсі − сукупність уявлень і вчень (філософських, наукових, літературних) про майбутнє людства; 2) наукове знання про шляхи розвитку цивілізації, наукове передбачення і проектування майбутнього.Термін **"Ф."** запропонований нім. соціологом *О. Флехтхемом* (1943) як назва для «філософії про майбутнє». Розгортання НТР привело до поширення футурологічних концепцій та ідей в 60-ті роки XX ст. У світовій **Ф.** розрізняють декілька видів: *апологетичний,* що спирається на технологічні теорії і зводить суспільний прогрес лише до зростання рівня техніко-економічного розвитку (*З. Бжезінський, Г. Кан, Р. Арон, Б. де Жувенель, Ж. Фурасьє*); *ліворадикальний*, представники якого обґрунтовують неминучість катастрофи «західної цивілізації» внаслідок поглиблення НТП (А. *Ускоу*); *реформістський*, який опирається на теорію «конвергенции» (*Д. Белл, А. Тоффлер, Ф. Бааде, К. Юнг, Ф. Полак*).

На початку 70-х років XX ст. домінуючою стає концепція неминучості «глобальної катастрофи» при існуючих тенденціях суспільного розвитку. Провідну роль в її формуванні відіграє т. зв. Римський клуб, з ініціативи якого розгорнулося «глобальне моделювання» перспектив розвитку людства на основі використання комп’ютерної техніки. В оцінці перспектив людства футурологи розділилися на два табори. Представники одного розвивають неомальтузіанські ідеї соціального песимізму, стверджуючи неможливість вирішення глобальних проблем, що стоять перед людством (збільшення населення, яке випереджує розвиток продовольчої бази, забруднення оточуючої середи і т. ін.), не зупинивши зростання народонаселення (*Дж. Форрестер, Д. Медоус, Р. Хейлбронер*). Представники іншого покладають надії на вирішення глобальних проблем з допомогою НТП (*А. Тоффлер, М. Месарович, Е. Ласло, Е. Пестель, К.Фрамен*).

Х

ХОЛІЗМ − 1) в широкому сенсі − принцип філософії та науки, що ґрунтується на визнанні якісної своєрідності цілого щодо його частин; 2) напрям сучасної філософії, відомий як «філософія цілісності».

ХОМСЬКИЙ (англ. Chomsky) *Аврам Ноам* (нар. 1928 р.) − американський лінгвіст та політолог, автор класифікації формальних мов, котра отримала назву «ієрархії Хомського». Його лінгвістичні праці зробили важливий внесок у справу упадку концепцій біхевіоризму та сприяли розвитку когнітивних наук. Відомий ліворадикальними політичними поглядами.

Народився у м. Філадельфія у сім'ї єврея − вихідця з України. Вивчав філософію та лінгвістику у Пенсильванському університеті (США), де отримав ступінь доктора (1955), хоча наукові дослідження проводив у Гарвардському університеті. Викладав у Массачусетському технологічному інституті (1955–1974), в якому займав посаду професора лінгвістики. У цей час підготував наукову працю «Синтаксичні структури» (1957), активно виступав проти військових дій США у в'єтнамській війні. Опублікував книгу «Американська держава або Нові мандарини» (1969), після чого став прихильником лібертаріанського соціалізму. Стає досить помітною постаттю серед американських вчених та інтелектуальної еліти загалом. За даними авторитетних видань, у проміжку між 1980 та 1992 роками вважався найбільш цитованим у США вченим. Вперше фундаментальне положення вченого про вроджені здібності людини говорити мовою було сформульоване у праці «Логічна структура лінгвістичної теорії» (1955), в якій вводиться поняття трансформаційної граматики як основи специфічної лінгвістичної теорії, що розглядає вирази, які відповідають абстрактним «поверхневим структурам».

Трансформаційні правила із структурними правилами та принципами відображають формування й інтерпретацію виразів. За допомогою набору таких правил та понять люди у стані створювати нескінченну кількість речень, зокрема речення, які ніколи раніше невисловлювались. Здатність так структурувати вирази трактується як вроджена частина генетичної програми людини. Найвідоміша праця − «Синтаксичні структури» (1957) − мала значний вплив на розвиток світової науки про мову, засвідчила т. зв. «хомскіанську революцію» у лінгвістиці. Сформульована у роботі теорія породжуючої граматики (генеративізм) призвела до зміни наукової парадигми у мовознавстві.

Останні версії цієї теорії («мінімалістська програма») містять твердження про універсальну граматику, відповідно до якої граматичні принципи, котрі становлять основу мов, є вродженими та нейтральними. Відмінності між мовами народів світу можуть бути пояснені термінами параметричних установок мозку, які можна порівняти з перемикачами. **Х**. є однією з найпомітніших постатей лівого спектра американської політики. Характеризує себе як традиційного прихильника анархізму у його лібертарно-соціалістичному вияві, а також політичної філософії, що ґрунтується на запереченні всіх форм ієрархії та їх викорінення, якщо вони нічим не виправдані. Близький до анархо-синдикалізму, але не завжди виступає проти виборчої системи, визначає себе як «fellowtraveler» (попутник) анархістської традиції, і тому залишає за собою право іноді співпрацювати з існуючою державою.

Ц

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (лат. *civilis* − громадянський, суспільний) − 1) у найширшому сенсі − специфічний спосіб життєдіяльності розумних істот, складова планетарної біосфери; 2) історичний щабель суспільного розвитку людства, наступний за епохами дикості й варварства; 3) сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 4) матеріально-інструментальний, техніко-виробничий базис суспільства (у *О. Шпенглера, М. Бердяєва* − стадія деградації й занепаду розвинутих локальних культур); 5) географічно локалізоване, відносно автономне, стійке, цілісне, історично унікальне соціокультурне утворення (система) метаетнічного типу; 6) сучасна глобальна культура, система цінностей, символів, практик, способу життя.

ЦІЛІСНІСТЬ − поняття, що відображає певну завершеність та внутрішню єдність предметів і явищ реального світу, а також їх відносну незалежність від середовища.

ЦІЛЬ − ідеальний результат заради досягнення якого виконуються певні дії, внутрішньо-спонукаючий мотив людської діяльності.

ЦІННІСТЬ − філософське поняття, що відображає значущість певних об'єктів для життєдіяльності людини та суспільства.

Ч

ЧАС − атрибут реального світу, що визначає тривалість та послідовність станів його існування.

Ш

ШВЕЙЦЕР (нім. Schweitzer) *Альберт* (1875–1965) − нім. протестантський теолог, філософ, музикант та лікар, лауреат Нобелівської премії миру (1952).Народився у сім'ї бідного німецького протестантського пастора, навчався у реальному училищі (1984–1985) та гімназії (1885–1893), після закінчення якої вивчав теологію, філософію та теорію музики у Страсбурзькому університеті (Німеччина). Наприкінці XIXст. живе у Парижі, де відвідує лекції у Сорбонні (1898–1899), пише дисертацію про філософію *І. Канта*, вчиться грі на органі та фортепіано, згодом продовжує займатись науковою діяльністю у Берліні, стає доктором філософії у Страсбурзькому університеті, а у 1900 р. отримує звання ліценціата теології.Публікує свої перші роботи з богослов'я − «Проблема Тайної вечері, аналіз, оснований на наукових дослідженнях дев'ятнадцятого століття і на історичних звітах» та «Тайна

месіанства і страстей. Нарис життя Ісуса» (1901). Починає працювати викладачем Страсбурзького університету (1902).

Прагнучи отримати фах лікаря, у 1905 р. починає вивчати медицину у Страсбурзькому університеті. Одночасно завершує нове теологічне дослідження «Від Реймаруса до Вреде» (1906), есе про німецьке та французьке органобудування, вперше їде на гастролі в Іспанію, бере участь у роботі органної секції віденського конгресу Міжнародного музикального товариства. Здає випускні екзамени на медичному факультеті (1911 р.) та отримує ступінь доктора медицини за робота «Психіатрична оцінка особистості Ісуса» (1913).

Разом із дружиною у невеликому селищі у франц. колонії в Африці на свої кошти відкрив лікарню (1913). У роки Першої світової війни був інтернований французами, звільнений у результаті обміну військовополоненими між ворогуючими сторонами (1918). Працював лікарем міської лікарні у м. Страсбург (1919–1921), одночасно виступаючи з органними концертами у великих містах Європи. Читав лекції у Швеції та інших європейських країнах, стає почесним доктором Цюрихського університету (1920–1924). Опублікував двотомник своєї основної філософської праці «Філософія культури» (1923).

У лютому 1924 р. повернувся до Африки, де з перервами на заняття концертною діяльністю залишається до 1948 р. У цей час декілька європейських університетів присвоюють йому почесні докторські ступені, публікуються та перевидаються його наукові праці. На запрошення Чиказького університету відвідав США (1949), став лауреатом Нобелівської премії миру (1952), виступив зі «Зверненням до людства», в якому закликав уряди країн світу припинити випробування ядерної зброї (1957). Назавжди виїхав до Африки (1959), де до своєї смерті продовжував надавати лікарську допомогу, систематично виступаючи ізмиротворчими ініціативами.

ШЕЛЕР (нім. Scheler) *Макс* (1874–1928) – нім. філософ та соціолог, один із засновників аксіології та філософської антропології як самостійного вчення. Навчався в Єнському (1901–1910) та Мюнхенському (1907–1910) університетах (Німеччина), де зазнав впливу філософських доктрин *Ф. Брентано* та послідовників феноменології *Е. Гуссерля*. Згодом зайнявся літературною діяльністю, але повернувся до викладацької роботи у Кельнському (1918–1928) та Франкфуртському (1928) університетах. На початку своєї філософської кар’єри звернувся до аксіологічних проблем становлення особистості, цікавився питаннями ролі моральних цінностей у становленні індивіда та формуванні його поведінки. Для цього застосував феноменологічний метод дослідження, розглядаючи моральні цінності як незмінні «сут-

ності», протиставляв формальній етиці *І. Канта* матеріалістичне вчення про цінності. Сформував ієрархічну систему об'єктивних цінностей і пояснив відмінності абсолютних та «емпірично змінних» цінностей. **Ш.** прагнув побудувати ієрархію об'єктивних цінностей та обґрунтувати ідею Бога як найвищу цінність. Переживання людиною цінностей (любові до Бога, життя, іншої особистості тощо) трактує не як психічний, а як космічний акт.

Будучи одним із засновників філософської антропології, розглядав її як особливу науку, що дає можливість поєднати розрізнені природничо-наукові знання про людину з її філософським осмисленням. Суть людини виводив не з особливостей свідомості, а з притаманної їй любові, яку розглядав як акт духовного єднання, що супроводжується моментальним виявом найвищої цінності людини.

Основними галузями наукових досліджень **Ш.** були психологія, в якій пріоритет надавася вивченню психологічних особливостей людських почуттів, і соціологія, у якій домінували пізнавальні мотиви. У«соціології знання» розрізняв різні типи релігійного, метафізичного та наукового мислення, які виявляються залежно від їх відношення до бога, реального світу та цінностей. Пов'язував ці зв'язки з певними формами суспільно-політичного та економічного життя.

Стверджував наявність протистояння людини, що пізнає та об'єктивно існуючих та не створених нею предметних світів, кожний зяких має свою доступну спогляданню сутність і свої закони (сутнісні закони), які вважаються вищими за емпіричні закони існування і виявлення відповідних предметних світів, у межах яких ці сутності завдяки людському сприйняттю стають доступними. Це дає можливість вважати філософію найширшою за обсягом наукою про сутність.

В інших своїх філософських дослідженнях відкинув використання ідей релігійного одкровення для пояснення сутності людини йоточуючого її світу та сформував систему пантеїстично-персоналістської метафізики, у межах якої і бачив місце всіх наук, зокрема й антропології.

У роботах з соціології пізнання **Ш.** розглядав різноманітність історичних умов, що перешкоджають або сприяють здійсненню різних «життєвих», «духовних» і релігійних цінностей. Проблема співвідношення світу цінностей і наявного реального буття вирішується з позицій дуалізму. У прагненні людини до споглядання і збагнення абсолютних цінностей **Ш.** бачив прояв акту божественної любові. Людські духовні сили розглядав як частину або продовження актів усеосяжного духовного суб'єкта. Бог − гарант єдності світу і комунікативності особистісних людських світів. За допомогою самореалізації особистість забезпечує реалізацію духу і свого надвітального призначення, вихо-

дячи за межі первісних вітальних потягів (голод, інстинкти сексу і влади, що задають, відповідно, соціальні структури господарства, родини і держави). Однак, саме укорінення духу у вітальній сфері,, опора на могутні імпульси життя, забезпечують йому можливість подолання енергетичної «немочі»: дух «знімає в собі» вітальні потяги як «міць», ізоморфну до «божественного в людині», здібної створювати унікальну реальність. Своєю творчістю **Ш.** вплинув як на розвиток філософської антропології, так і соціології.

Основні філософські праці: «Трансцендентальний і психологічний метод» (1900), «Ресентімент у структурі моралей» (1912), «Формалізм в етиці і матеріальна етика цінностей» (т.1–2, 1913–1916), «До феноменології і теорії почуття симпатії та любові іненависті» (1913), «Про вічне в людині» (1921), «Сутність і форми симпатії» (1923), «Проблема соціології знання» (1924), «Форми знання і суспільство» (1926), «Положення людини у Космосі» (1928).

ШЕЛЛІНГ (нім. *Schelling*) *Фрідріх Вільгельм Йозеф* (1775–1854) – нім. філософ, один з видатних представників нім. трансцендентально-критичної філософії. В 1870 р. в 15-річному віці стає студентом Тюбинського університету, а в 1898 р. (у 23 роки) – професором Йєнського, пізніше Вюрцбургського, Ерлангенського, Мюнхенського, Берлінського університетів. Генеральний секретар художньої Академії в Мюнхені, президент Баварської академії наук. На початку своєї діяльності **Ш**. був прибічником філософії Фіхте, створив систему «трансцендентального ідеалізму».

В 1801 р. – під впливом Спінози – **Ш**. заявляє про перетворення її в систему «тотожності ідеального і реального». Із двох аспектів цієї системи (вчення про природу і вчення про дух, або «трансцендентальна філософія») він спочатку розробляв головним чином *філософію природи*. За **Ш.**, знати природу лише як об'єкт природничих наук недостатньо. Останні дають важливий матеріал, який філософія повинна домислити і добудувати, щоб сформулювати те, про що повідомляють ці науки, але що тільки одними науковими методами не доведено. Трансцендентальна філософія показує, як об'єктивне виникає із суб'єктивного й утворює другу філософську «науку», яка доповнює натурфілософію й орієнтує природу на рефлексію самої себе, підводить її до розуму.

За вченням зрілого **Ш.**, у всесвіті панує світовий розум, або Абсолют. Світовий розум творить і природу, і людську свідомість. Об'єкт і суб'єкт, реальне й ідеальне, природа і дух тотожні в Абсолюті, природі ж притаманне життєве начало (світова душа), яке пов'язує у спільний організм неорганічні й органічні істоти в силу всезагальної не-

перервності всіх природних причин. Сили ж неорганічної природи на вищому ступені проявляються лише в природі органічній. Абсолют пізнається безпосередньо, в ході інтелектуального споглядання і в мистецтві, які або рівноправні з філософією, або навіть вивищуються над нею і поєднують все розділене. На думку **Ш**., жодне дослідження не може бути важливішим, аніж дослідження про відношення кінцевого існування до безкінечного або Бога. **Ш**. ставив мистецтво вище науки і вважав художню творчість найвищою формою людської діяльності. Саме в мистецтві людина максимально наближається до Бога, а найвищі істини осягаються не шляхом раціонального, понятійно-знакового мислення, а на основі художніх символів, в яких нерозривно пов'язані знак і образ.

Загальна структура практичної філософії складається з п'яти частин: особа – суспільство – взаємодія суспільства – історія людства – релігія. На думку **Ш**., релігія відноситься до соціальної філософії. За **Ш**., людина – це вольова й розумна істота, носій свідомої практичної діяльності, результатом яких є «об'єктивність другого порядку» – історія людства. Формується людина під впливом виховання, під яким **Ш**. розуміє сукупність життєвих і пізнавальних впливів та активного реагування. Сукупність людей («вмінь», «інтелектуальних інтуїцій») складає суспільство, яке **Ш**. розглядає у найзагальнішій формі – не як взаємодію соціальних станів, а як взаємодію особистостей. Загальними є й зв'язки між людьми. Моральний закон, чи імператив, виникає із суперечностей між фізичними потребами та духовними і підносить людину над її природними нахилами. Силу, що здійснює таке піднесення, люди знаходять у волі і духовній культурі. У людській поведінці міститься деяка двоїстість: вільна поведінка людини перетворюється в необхідність, що надає історії спрямованість і цінність. Завершенням соціально-історичної концепції є релігія, в образах і поняттях якої **Ш**. намагався осягнути проблему свободи і необхідності в історії. Для історичного розвитку, за **Ш**., характерна «прогресивність», спрямованість до поступової реалізації «правового закону», смислом якого є «гарантована свобода».

Основні праці: «Ідеї філософії природи» (1797), «Про світову душу» (1798), «Перший нарис системи філософії природи» (1799), «Система трансцендентального ідеалізму» (1800), «Бруно, або Про божественний і природний початки речей» (1802), «Філософія і релігія» (1804), «Філософські дослідження про сутність людської свободи і про пов'язаних з цим предметах» (1809), «Філософія мистецтва», «Історія новітньої філософії» (1827).

ШИЗОАНАЛІЗ – термін, який був використаний представниками філософії постмодернізму *Ж. Дельозом, Ф. Гваттарі* у їх спіль-

ній праці «Капіталізм і шизофренія» для позначення власної дослідницької методики, сутність якої виявляється у двох радикальних твердженнях: а) всім типам людської спільності передують маргінальні групи; б) мова є неіснуючою частиною позамовного поля, яке складається із «машин бажання».

Світ бажання трактується як світ, в якому все є можливим, вінприрівнюється до світу особливого шизофренічного досвіду, що неєтотожним до клінічних форм шизофренії. Відповідно до цього піддаються критиці ті філософи та письменники, які стримують виробництво бажань на периферії суспільного виробництва. Використовуючи **Ш.**, *Дельоз та Гваттарі* різко критикують психоаналіз як такий, що є вмонтованим в існуючі технології влади.

ШЛІК (нім. Schlick) *Моріц* (1882–1936) − німецько-австрійськимй філософ та фізик, представник неопозитивізму, один іззасновників Віденського філософського гуртка.Закінчив Берлінський університет (1904), працював викладачем у Ростокському та Кільському університетах (Німеччина), професор Віденського університету (Австрія, 1922).

Під впливом праць *Л. Вітгенштайна* та *Р. Карнапа* формує свою філософську концепцію, основою якої стає т. зв. «послідовний емпіризм». У поясненні сущого використовує поняття «чуттєво даного», яке трактувалось як чуттєві переживання суб’єкта пізнання. Знання розглядалось лише як спосіб передання структурних відносин, що формуються у межах чуттєвого досвіду. Саме тому надавав великого значення мовним конструкціям, які формуються у процесі пізнання та розглядаються як своєрідний засіб і символ розуміння світу.

Філософію розглядав як діяльність людини, що дає змогу виявляти та визначати значення речень, які поділяє на аналітичні, істинність яких визначається їх власним змістом, пов’язані з логічними методами дослідженнями, і синтетичні, які пов’язані з емпіричними методами дослідженнями. Якщо вчений має справу з аналітичними реченнями, то він повинен застосовувати висновки логіки, якщо йдеться про синтетичні речення, − користуватись емпіричними методами насамперед експериментом.Сформулював принцип верифікації, відповідно до якого філософія лише пояснює речення, а з допомогою наукового знання вони верифікуються, встановлюється їх істинність.

Основні філософські праці: «Загальна теорія знання» (1925), «Проблеми етики» (1939).

ШПЕНГЛЕР (нім.Spengler) *Освальд* (1880–1936) − німецький філософ та культуролог, представник *«філософії життя»*.Вивчав філософію, математику та мистецтво у Мюнхенському та Берлінському університетах, докторську ступінь отримав у 1904 р., працював

вчителем у Гамбурзі, викладав математику у Мюнхенському університеті. Намагався зайнятись публіцистикою, але після приходу до влади фашистів у Німеччині та заборони однієї з його книг припинив жити активно та жив у самотності.

Предметом філософських досліджень була *морфологія всесвітньої історії,* під якою розумів своєрідність світових культур («духовних епох»), що розглядались з огляду на свої неповторні органічні форми, які можна зрозуміти за допомогою аналогій. Замість традиційної періодизації історії запропонував погляд на всесвітню історію як на низку незалежних між собою культур, які подібно до живих організмів, проходять періоди зародження, становлення та відмирання. Відмираючи, відповідно до концепції **Ш.**, культура переходить у цивілізацію, яку тлумачить як мертву «протяжність» і бездушний «інтелект».

У роботі «Роки вирішень» (1933), спираючись на сформований для вивчення світової історії порівняльний метод, дає розгорнуту картину соціального устрою сучасного європейського суспільства, показує історичну перспективу існуючих політичних режимів.

Основні філософські праці: «Занепад Європи» (т. 1,1918; т. 2, 1922), «Людина і техніка» (1931). «Роки вирішень» (1933).

ШТРАУС (нім. Strauss) *Лео* (1899–1973) − американський філософ німецького походження. Історик політичної філософії та культуролог, один із засновників сучасного політичного неоконсерватизму. Народився у єврейській сім'ї під Марбургом (Німеччина). Навчався у гімназії при місцевому університеті; у роки Першої світової війни служив у німецькому війську перекладачем, після війни навчався у Марбурзькому, Франкфуртському, Берлінському та Гамбурзькому (Німеччина) університетах, вивчав філософію, математику та природничі науки, відвідував лекції *Е. Гуссерля* та *М. Гайдеггера*.УГамбурзькому університеті здобув ступінь магістра (1921) та доктора (1925), згодом працював в Академії єврейських досліджень у Берліні (Німеччина, 1925–1932). З 1932 р. проживав в еміграції, спочатку у Парижі (Франція), потім у Великобританії (1934–1937), де викладав у Кембриджському університеті, та США (1937–1973). Працював лектором політології Нової школи соціальних досліджень у Нью-Йорку (1938–1948), очолював кафедру політичної філософії Чиказького університету (1949–1967), працював професором Клермонтського коледжу у Каліфорнії (1968–1969) та Коледжу св. Джона у Аннаполісі (штат Меріленд, 1969–1973).

Основою політичної філософії **Ш.**є положення про нерівність людей. Розвивав теорію природного права (свобод, котрі гарантовані людині самим фактом її народження, а не приналежністю до певної держави чи спільноти), засновниками якої вважаються *Г. Гроцій* та

Дж. Лок. У праці «Природне право і історія» (1952) проаналізував особливості становлення природно-правової традиції від Сократа до Бьорка. Вважав відмову від класичних уявлень про природне право причиною кризи у сучасній політичній філософії.

Запропонував принципово нове відношення до фактів публічної брехні, а як розвиток маккіавелізму, ввів у сучасний філософських обігтермін «шляхетна брехня» (noblelie) як засіб пояснення різних способів маніпулювання масами.По праву вважається співзасновником філософії неоконсерватизму. На основі аналізу класичного консерватизму (*Сократ, Платон, Арістотель*), критики поглядів *Н. Макіавеллі* та *М. Гайдеггера*, узагальнення концепцій сучасників *Д. Белла, Н. Глезера, І. Хоува* та*І. Крістола* зумів сформувати принципи неоконсерватизму якнапряму сучасної політичної думки.

Основні філософські праці: «Про тиранію» (1948), «Природне право і історія» (1952), «Думки про Макіавеллі» (1958), «Місто і людина» (1964).

Ю

ЮНГ (нім. Jung) *Карл Густав* (1875–1961) − швейцарський психіатр та психолог, засновник аналітичної психології як одного із напрямів *глибинної психології*. Народився у м. Кесвіль (Швейцарія) у сім'ї пастора швейцарської реформаторської церкви. Закінчив медичний факультет Базельського університету, працював асистентом відомого психіатра *Е. Блейєра* (1900–1906), співпрацював з австрійським психіатром *З. Фройдом* (1909–1913), перший президент Міжнародного психоаналітичного товариства, редактор психоаналітичного журналу. Професор психології швейцарської політехнічної школи у Цюриху (1935). Засновник та президент Швейцарського товариства практичної психології. Видавав «Журнал з психотерапії та суміжних галузей» (1933–1939).

У квітні 1948 р. у Цюриху (Швейцарія) було організовано інститут Юнга, який здійснював підготовку психологів німецькою та англійською мовами. Прихильники його методів утворили Товариство аналітичної психології у Великобританії та подібні товариства у США (Нью-Йорку, Сан-Франциско, Лос-Анджелесі) та низці європейських країн. Завданням аналітичної психології вважав тлумачення архетипічних образів, котрі виникають у пацієнтів. Розвинув вчення про колективне позасвідоме, в образах (архетипах) якого бачив джерело загальнолюдської символіки, зокрема міфів і сновидінь («Метаморфози та символ лібідо»). Мету психотерапії вбачав у здійсненні індивідуації особистості.

Ю. відійшов від фройдизму та розробив власну теорію, котру назвав «аналітичною психологією». У своїх працях описав широкий

спектр філософсько-психологічної проблематики, починаючи від традиційних для психоаналізу питань терапії нервово-психічних розладів до глобальних проблем функціонування людини у суспільстві, які розглядались через призму власних уявлень про індивідуальну та колективну психіку і вчення про архетипи.

Заперечував твердження про повну залежність особи від досвіду, навчання та впливу навколишнього середовища, вважав, що кожний індивід з'являється на світ з «цілісним особистим ескізом», представленим у потенції від самого народження, а навколишнє середовище не дає людині можливість стати особистістю, а лише виявляє те, що у ній раніше було закладено. Вважав, що існує певна спадкова структура психічного, котра розвивається упродовж тривалого часу (сотні тисяч років), заставляє людей переживати та реалізувати свій життєвий досвід чітко визначеним способом. Вираження цієї визначеності назвав архетипами, які впливають на думки, почуття та дії людини.

Основне завдання психотерапії вбачав у відновленні порушених зв'язків між різними рівнями психічного у людини, шляхом інтеграції психологічних складових особистості. Комплекси, що виникають як«осколки» після ударів психотравмуючих ситуацій, призводять нелише до нічних жахів, помилкових дій, забування необхідної інформації, але й виступають у ролі провідників творчості. Відповідно, об'єднати їх можна лише за допомогою арт-терапії («активного уявлення») − своєрідної сумісної діяльності між людиною та її рисами, котрі несумісні з її свідомістю в інших формах діяльності. З причини наявної різниці у змісті та тенденціях свідомого та підсвідомого їх остаточного зрощення не відбувається. Замість цього відбувається виникнення «трансцендентальної функції», в результаті чого відбувається перехід від однієї установки до іншої без втрати позасвідомого.

Розробив типологію характерів людини на основі виявлення домінуючої психічної функції та виду спрямованості на зовнішній абовнутрішній світ людини.

Основні праці: «Метаморфози і символи лібідо» (1912), «Відношення між Я і позасвідомим» (1928), «Психологія і релігія» (1940), «Психологія і виховання» (1946), «Образи позасвідомого» (1950), «Символіка духа» (1953), «Про джерела свідомості» (1954).

ЮРКЕВИЧ *Памфіл Данилович* (1826–1874) − український і російський релігійний філософ, богослов, педагог, представник київської школи філософського теїзму. Закінчив Київську духовну академію (1851), магістр філософії (1852); професор (1858) і завідувач кафедри філософії Московського університету (1861–1874), виконуючий обов'язки декана історико-філологічного факультету (1869–1873).

Глибинною основоюовсього філософування **Ю.** був інтерес до християнізованого платонізму.При цьому **Ю**. виходив з того, що вся історія філософії поділяєтьсяі нерівні епохи, з яких перша відкривається Платоном, друга − Кантом. **Ю**. рішуче виступав проти визначення платонівської ідеї як постійного у зміні явищ, як єдиного і рівного самому собі в розмаїтті і протилежності буття, оскільки цій вимозі відповідають і різнноманітні системи атомізму й реалізму, які сподіваються досягнути істину в думках розуму, підганяючи їх до уявлень вічного буття.Навпаки, йдучи за вченням Платона про те, що ідея є істинно суще, **Ю**. зводив «уявно–вічне» буття речей до істини розуму. Будь-якедійсне філософування, за **Ю.**, повинно починатися з поняття «ідеї», оскільки є дослідженням про те, в чому полягає істинне знання.

У своїх працях **Ю**. багато уваги відводив критиці матеріалізму, науковий характер якого бачився йому в зазначенні багаторівневої залежності між явищами фізіологічними і психологічними, а також у визначенні причинної взаємопов'язаності всього оточуючого. Справжня філософія, на переконання **Ю.**, повинна відноситися до матеріалізму, «механізму» як до принципу вторинному і залежному, а закон причинності ставити нижче ідеї буття і сущності, які не можна визначити за допомогою фізичних засад.

Теїстична філософія **Ю**.ієрархизувала світ на сферу надлогідного духовного начала − Бога, сферу об'єктивного мислимого, сферу розумно діючого, сферу природного буття. За **Ю.**, хоча абсолютне знанніяі недосягнуто, знання про Абсолют може бути отримано в результаті трьох пізнавальних орієнтацій: шляхом сердечного почуття, щляхом доброчесних філософських міркувань, шляхом містичного осягнення.

Звернення до платонізму вилилось у **Ю**. в розробку ще однієї наскрізної для української і російської філософії теми − метафізики любові і філософії серця.Відстоюючи стратегію розуміння людського духу як цілісного утворення, особливо відмічав роль серця. За **Ю.**, людина починає свій розвиток з рухом серця, яке скрізь хотіло б бачити людських істот, які радіють і зігрівають одна одну теплотою любові. Тільки в цій формі існування всезагального щастя світ уявляється як щось гідне існуванню.

Основні праці: «Ідея» (1859), «Матеріалізм і завдання філософії» (1860), «Із науки про людський дух» (1860), «Серце та його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого» (1860), «Докази буття Бога» (1861), «Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта» (1866), «Курс загальної педагогіки з додатками» (1869).

Я

ЯВИЩЕ – філософська категорія для позначення зовнішніх властивостей та виявів предметів, що пізнаються на чуттєвому рівні.

ЯДРО ЖОРСТКЕ – центральна складова сформованої у 70-ті рр. XX ст. наукової моделі американського філософа науки *Е. Лакатоса,* що виходить із тези про розуміння історії науки як історії конкуруючих програм досліджень (парадигм), що не передбачає зміни періодів «нормальних наук» та зміни монополії дослідницьких програм. Незмінне **Я. ж.** цієї моделі оточене «захисним поясом», котрий захищає його від заперечення, постійно удосконалюючись згідно з відповідними правилами та за допомогою процедури *фальсифікації.*

ЯКІСТЬ – усталена, стійка сукупність властивостей предмета, які вирізняють його від інших предметів і котра допомагає встановити подібність з певними їх групами. Властивості, специфічні для даного предмета, називаються ознаками. Деякі ознаки, несуттєві для предмета чи класу предметів, називають *акциденціями.* Ті ж властивості, які є невід'ємними для предмета, називаються *атрибутами.* Такою атрибутивною ознакою для всіх явищ натурального світу є, наприклад, здатність до змін. Існують також *актуальні* (ті, які з'явилися зараз) й*потенційні* (або диспозиційні, приховані) властивості. Якісна однорідність ряду предметів (наявність у них спільних властивостей) відкриває можливості кількісного підходу до них, тобто до вимірювання. Підхід до предметів з точки зору їх кількісних характеристик базується на абстрагуванні, відволіканні від їх якісної визначеності, тільки тоді можна порівнювати швидкість протікання процесів у різних областях, розміри, вагу, масу і т. ін.

ЯСПЕРС *Карл Теодор* (1883–1969) – нім. філософ, психіатр, один із засновників екзистенціалізму. Відстоював ідею, що психопатологічні явища відображають насамперед інтенсивні пошуки людиною особистої індивідуальності, а не, для прикладу, процес розпаду людської особистості. Крім того, стверджував, що будь-яка раціоналістично створена картина світу є алегоричною інтелектуальною інтерпретацією прихованих прагнень особи творчо мислити, що у цьому контексті простежує буття як зашифроване й таке, що потребує обов'язкового пояснення.

Завдання філософії, на його думку, полягає у розкритті тієї істини, що в основі іпостасей свідомої діяльності людей лежить неусвідомлювана творчість «екзистенції». У межах особистої філософської діяльності наполягав на важливості коректної постановки питань, ставлячи цю важливість понад пошуком відповідей. Філософія відтак не стільки є наукою обмеженою, заданими предметом і методом, скільки підтверджує існування буття. Для прикладу, розчленування буття в його філо-

софії відображене так: «Буття-у-світі», предметне буття, «існування» якпредметний рівень буття. Істинна філософія, за **Я**., − це насамперед сам процес філософування, який на відмінну від суто наукового пізнання, не можна обмежити рамками певного предмету чи методу. Результатом філософування є філософська віра, яка просякнута певною долею скептицизму і перебуває між релігійною вірою і науковим знанням. Трансценденція − це, за **Я**., єдиний предмет, щодо якого віра і знання збігаються.

Центральною темою філософії **Я**. була людина та історія як визначальний вимір людського буття. **Я**. був переконаний, що лише історія людства в цілому може дати масштаб для осмислення того, що відбувається в сучасності. Людство має єдині духовні витоки і єдину мету,пов'язану з вирішенням «останніх питань». Справжній зв'язок між народами − духовний, а не родовий чи природний.Згідно **Я**., наша історія відбувається між витоками, які ми не можемо ні уявити собі, ні домислити, і метою, конкретний образ якої ми не можемо суттєвим чином окреслити. Історія виникає лише там, де є усвідомлення історії, традиція, документація, осмислення свого коріння і подій, що відбуваються.

З вирішенням проблеми можливості спільної для всього людства віри і проблеми часу її виникнення повязанга розроблена Я. концепція «осьового часу світової історії». Осьовий час, вісь світової історії − це період, значущий для всіх людей, всього наступного історичного розвитку. В емпіричному плані цей поворот відноситься приблизно до 500 р. до н. е., до того духовного процесу, який відбувався між 800 і 200 рр. до н. е. Саме в цей період, за **Я**., відбулося становлення історії людства як світової історії, тоді як до цього часу існували лише локальні історії. В цю епоху були розроблені основні категорії, якими люди мислять до цього часу, були закладені основи світових релігій, котрі й сьогодні визначають життя людей.

СПИСОК
ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверинцев С. С. Софія-Логос: Словник. − К.: Дух і літера, 1999. − 464 с.

2. Велика українська енциклопедія. Т. 1 / Упорядник д. і. н., проф. Киридон А. М. – К.: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. − 592 с.

3. Велика українська енциклопедія. Тематичний словник гасел напряму «Філософські науки» (Філософія, логіка, етика, естетика). − К.: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. − 175 с.

4. Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. − М.:АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. − 1312 с.

5. Всемирная энциклопедия: Философия XX век / Главн. нуч. ред. и сост. А. А. Грицанов. − М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный літератор, 2002. − 976 с.

6. Геополітичний словник: навч. посіб. / [кол. авт.: СаухП. Ю., Бутковська Н. Ю., Герасимчук А. А. та ін..]; за заг. ред. проф. П. Ю. Сауха. − К.: "МП Леся", 2010. − 327 с.

7. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Чарлза Е. Вінквіста та Віктора Е. Тейлора. − К.: Основи, 2003. − 503 с.

8. Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей [пер. з фр.] / під керівництвом Барбари Кассен; [редкол. Андрій Васильченко та ін.] в 2 т. − К. : Дух і літера, 2011. − 576 с.

9. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошовця. − К.: Знання України, 2006. − 1200 с.

10. Короткий Оксфордський політичний словник / За ред. Ієна Макліна й Алістера Макмілана. − К.: Основи, 2006. − 789 с.

11. Краткая философская энциклопедия / Редакторы-составители: Губский Е. Ф., Кораблева Г. В., Лутченко В. А. − М.: Издательскаягруппа «Прогресс»,1994. − 574 с.

12. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник. − К.: Книга, 2005. − 528 с.

13. Криленко Г. Г., Шевцов Е. В. Краткий философский словарь. − М.: Филол. о-во СЛОВО: Изд-во Эксмо, 2004. − 480 с.

14. Мала філологічна енциклопедія. Довідник / Укладач Скопненко О. І., Цимбалюк Т. В. − К.: Вид. "Довіра", 2007. − 478 с.

15. Новая философская энциклопедия / Ред. совет: Степин В. С., Гусейнов А. А., Семигин Г. Ю., Огурцов А. П. и др. − В 4-х т. − М.: Мысль, 2010. − Т. 1-4. −2816 с.

16. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. / Институт философии РАН; Национальный общественно-научный фонд; Председатель научно-редакционного совета В. С. Степин. М.: Мысль, 2000. − Т. 1. − 2000. − 722 с.Т. 2. − 2001. − 636 с. Т. 3. − 2001. − 694 с.Т. 4. − 2001. − 606 с.

17. Новейший философский словарь [3-е изд., исправл.] / Составитель и главный научный редактор А. А. Грицанов. − Мн.: Книжный дом, 2003. − 1280 с.

18. Петрушенко В. Л. Філософія. − Львів: "Новий світ-2000", 2003. − 544 с.

19. Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., перероб. − К.: Генеза, 2004. − 736 с.

20. Причепій Є. М. та ін. Філософія. − К.: ВЦ "Академія", 2001. − 570 с.

21. Руденко С. В. Сучасні методологічні концепції дослідженн історії української філософії: монографія. − К.: ВПЦ «Київський університет», 2012. − 279 с.

22. Саух П. Ю. Філософія: Навчальний посібник. − Житомир, 2003. − 254 с.

23. Современная западная философия: словар / Сост. и отв. ред. В. С. Малахов, В. П. Филатов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Острожье,1998. − 544 с.

24. Современный философский словарь / под общ. ред. В. Е. Кемерова. − [3-е изд., испр. и доп.]. − М.: Академический проект, 2004. − 864 с.

25. Соціальна філософія: короткий енциклопедичний словник / ред.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. – 2-ге вид., випр. й доп. – Київ; Харків: Рубікон, 1997. – 398 с.

26. Філософія: підручник / В. С. Бліхар, А. Ф. Карась, М. П. Требін та ін.; за ред. В. В. Середи, М. М. Цимбалюка. − Львів: ЛьвДУВС, 2015. − 428 с.

27. Философский словарь. − К.: А. С. К., 2006. − 1056 с.

28. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Королева, В. А. Лутченко. − М.: ИНФРА-М, 2012. − 570 с.

29. Філософська думка в Україні: біобібліографічний словник / Авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. − К: Пульсари, 2002. − 244 с.

30. Філософський енциклопедичний словник / Гол. ред. кол. Шинкарук В. І. − К.: "Абрис", 2002. − 744 с.

31. Філософія. Навч. посібник / За ред. І. Ф. Надольного. − К.: Вікар, 2001. − 457 с.

32. Філософія політики: Короткий екциклопедичний словник / Автор-упорядник: Андрущенко В. П. та ін. − К.: Знання України, 2002. − 670 с.

33. Філософія права. Словник. − К.: ВД "ІнЮре", 2003. − 408 с.

34. Філософія природи: Монографія. − К.: ПАРАПАН, 2006. − 208 с.

35. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: Хрестоматія: навч. посібн. / В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін. − К.: Каравела, 2010. −464 с.

36. Філософія: Світ людини. Курс лекцій. − К.: Либідь, 2003. − 432 с.

37. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. [2-ге вид., стер.] / За ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. − К.: Знання, 2009. − 621 с.

38. Хамітов Н. В. та ін. Історія філософії. Проблема людини та її меж: Навч. посібник. − К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. − 296 с.

39. Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій. − К.: Либідь, 2004. − 536 с.

ЗМІСТ

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

В

Г

Д

Е

ДОВІДКОВЕ ВИДАННЯ

Бліхар В'ячеслав Степанович,
доктор філософських наук, професор;
Козловець Микола Адамович,
доктор філософських наук, професор;
Горохова Людмила Вікторівна,
кандидат філософських наук, доцент;
Федоренко Володимир Валерійович,
кандидат філософських наук, доцент;
Федоренко Валерій Олександрович,
кандидат філософських наук, доцент

Ф І Л О С О Ф І Я:
словник термінів та персоналій

Коректор Л. В. Горохова

Макетування В. В. Кириченко

Обкладинка А. С. Горохова
Підписано до друку 10.06.2020 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура TimesNewRoman.
Умов. друк. арк.16,2. Замовлення № 96. Наклад 100 примірників

ТОВ «Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр» (КВІЦ)
04080, м. Київ, вул. Кирилівська, 19-21. Тел. 0504620245
Свідоцтво продержавну реєстрацію:
Серія ДК № 461 від 23 05.2001 р.